

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM TÖRTÉ-
NELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

Konferenciák,
műhelybeszélgetések **XX.**

DOKTORANDUSZ HALLGATÓK

XI. KONFERENCIÁJÁNAK TANULMÁNYAI

EGER, 2024

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

**DOKTORANDUSZ HALLGATÓK
XI. KONFERENCIÁJÁNAK TANULMÁNYAI**

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

**Konferenciák, műhelybeszélgetések
XX.**

**DOKTORANDUSZ HALLGATÓK
XI. KONFERENCIÁJÁNAK TANULMÁNYAI**

Sorozatszerkesztő:
Romsics Ignác

A sorozat legutóbb megjelent kötetei:

10. kötet: Rakita Eszter (Szerk.): PhD-hallgatók III. konferenciája
(2014. május 16.) (2015)
11. kötet: Ambrus László (Szerk.): Egyháztörténeti tanulmányok (2016)
12. kötet: Fábián Máté (Szerk.): Doktorandusz hallgatók IV. konferenciája.
2015. május 14. (2016)
13. kötet: Balogh Judit, Pap József (Szerk.): Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció
és interpretáció. (2016)
14. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Mozaikok a 18–20. századi magyar és egyetemes
történelemből. PhD-hallgatók V. konferenciája. 2016. május 6. (2017)
15. kötet: Kis Csaba, Kovács-Veres Tamás Gergely, Rózsa Sándor (Szerk.): „Politika,
életrajz, divat, oktatás...” Tanulmányok Magyarország történetéből a közép-
kortól napjainkig. (2018)
16. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Hagyományos források, új megközelítések.
A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban. (2019)
17. kötet: Rózsa Sándor (Szerk.): Doktorandusz hallgatók VII. és VIII. konferen-
ciájának tanulmányai. (2020)
18. kötet: Szuromi Rita (Szerk.): Doktorandusz hallgatók IX. konferenciájának
tanulmányai. (2020)
19. kötet: Molnár Dávid és Pap Péter István (Szerk.): Doktorandusz hallgatók
X. konferenciájának tanulmányai. (2022)

DOKTORANDUSZ HALLGATÓK XI. KONFERENCIÁJÁNAK TANULMÁNYAI

Szerkesztette:

Gyebnár Kristóf, Héjjas Flóra, Kiszely Tóth Anett

Eger, 2024

A szerkesztőbizottság elnöke:
Prof. dr. Romsics Ignác
az MTA rendes tagja, egyetemi tanár

A szerkesztőbizottság tagjai:

Prof. dr. Gebei Sándor az MTA doktora, egyetemi tanár	Dr. habil. Kiss László, PhD főiskolai tanár
Dr. habil. Makai János, PhD főiskolai tanár	Dr. habil. Miskei Antal, PhD egyetemi docens
Dr. habil. Pap József, PhD főiskolai tanár	doc. Mgr. Imrich Nagy, PhD Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya, PhD
Eperjesi Egyetem, Eperjes,
egyetemi tanár

*A borítón látható kép forrása: Fortepan, képszám: 30629.
Fotó adományozó: Négyesi Pál.*

ISBN 978-963-496-264-9
ISSN 2939-6239

A kiadásért felelős az
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora
Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Kuser Judit
Nyomdai előkészítés: Csombó Bence
Borítóterv: Szutor Zsolt

Megjelent: 2024-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

MTA
Kiváló
Kutatóhely

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi és Művészeti Kar
Történelemtudományi Intézet

Tartalomjegyzék

Előszó	7
--------------	---

HELYEK ÉS HASZNÁLÓIK

Kiszely Tóth Anett: <i>Minden kastély úrilak, de nem minden úrilak kastély!</i>	11
---	----

Tóth Orsolya: <i>Erdély mint emlékezhely Bánffy Miklós Erdélyi történet című trilógiájának magyar és német recepciójában</i>	39
--	----

Stefán Antal Krisztián: <i>Piaci elemek és a szervezett bűnözés összefonódása</i>	59
---	----

Sherif Aboushanab: <i>The Egyptian Hungarian Relations between 1981 and 2011 (President Mubarak Period)</i>	71
---	----

NEMESEK, CSALÁDOK

Kiss Lajos: <i>Az Alaghy család felemelkedése a 16. században</i>	79
---	----

Luterán-Turi Sarolta: <i>Széchy (III.) Tamás és Széchy (II.) György részvétele a kora újkori rendi gyűléseken</i>	105
---	-----

Lengyel Ákos: <i>Komárom városában élő nemesek vagyoni és jogi variabilitása a 19. században</i>	119
--	-----

VÁROS ÉS VIDÉK

Gyebnár Kristóf: <i>Az első bécsi döntés és a közigazgatás</i>	143
--	-----

Kis József: <i>Az Egyesült Nemzetek Lapja – avagy hogyan látták a „Fehér Partizánok” a világot?</i>	173
---	-----

EMBEREK ÉS EMLÉKEZETEK

Éger Gábor: <i>Prozopográfiai adalékok kora újkori protestáns lelkipásztoraink életrajzához</i>	193
---	-----

Restás Attila: <i>Kemény János erdélyi fejedelemségének historiográfiája</i>	213
--	-----

Héjjas Flóra: „New York után, félek, a világ minden más városa vidékinek fog hatni.”	233
A kötet szerzői	245

Előszó

Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolája 2022. május 6-án tizenegyedik alkalommal szervezte meg hagyományosnak tekinthető hallgatói konferenciáját, melyen a komplex vizsga előtt álló doktoranduszok szélesebb szakmai közönség előtt ismertethették disszertációs kutatásuk témájához kapcsolódó legfrissebb eredményeiket. A konferencia az online térből kikerülve – ahová a koronavírus-járvány okozta pandémiás helyzet a 2021. évi jubileumi X. tanácskozást kényszerítette – ismét személyes jelenlét formájában zajlott, melynek az egyetem Tittel Pál Könyvtára adott otthont. A tudományos tanácskozás előadásai, a doktoranduszok szerteágazó érdeklődési, kutatási területének köszönhetően, a 16–20. századi magyar történelem igen széles spektrumát lefedték. A négy nagy tematikai egység köré csoportosított referátumokat meghallgatva számos részkérdésben szerezhettek új eredményeken alapuló ismereteket az érdeklődők.

A konferenciát a *Helyek és Használók* szekció nyitotta, melyben négy doktorandusz-előadás hangzott el. Kiszely Tóth Anett prezentációjában a kastély, a kúria és a nemesi ház – sokszor a szakirodalomban sem egyértelműen használt – fogalmának változás-történetébe engedett betekintést. Tóth Orsolya Bánffy Miklós Erdélyi Történet című trilógiájának magyar és német nyelvű recepcióinak segítségével nyújtott betekintést az emlékezetkutatás kérdéseibe, Stefán Antal Krisztián egy Nógrád megyei faluban (Alsópetény) tevékenykedő gazdák árdrágító bűncselekményének történetén keresztül elemezte a piaci elemek és a bűnszövetkezetek összefonódását. Sherif Aboushanab a Kádár-kori magyar–egyiptomi külkapcsolatba engedett betekintést.

A *Nemesek, családok* címet viselő tematikus blokk előadói a 16–19. századi nemesség kutatásának egyes részkérdéseit vizsgálták. Kiss Lajos a Magyar Királyság északkeleti régiójában élő egyik nemesi család, az Alaghyak felemelkedésének folyamatát mutatta be. Luterán-Turi Sarolta a Széchyek 17. századi országgyűléseken folytatott tevékenységét, Lengyel Ákos a 19. századi komáromi nemesek vagyoni és jogi variabilitását vizsgálta.

A harmadik szekcióban a 20. századi *Város és vidék* került fókuszba. Mácsainé Iván Éva a századfordulós szekszárdi sportélet sajátosságairól tartott előadást, Gyebnár Kristóf az 1938. november 2-i első bécsi döntés Nógrád vármegye közigazgatására és tisztviselői állományára gyakorolt hatását elemezte. Kis József a miskolci Fehér Partizánok sajtótermékében, az Egyesült Nemzetek Lapjában megjelent cikkeken keresztül elemezte a szervezkedés tagjainak világgépét, céljait.

A konferencia utolsó – *Emberek és emlékek* című – egységében az egyéni vagy kollektív életutakat különböző módszerekkel és aspektusokból vizsgáló doktoranduszok előadásai voltak hallhatók. Éger Gábor a kora újkori protestáns lelkipásztorok életútját prozopográfiai módszerekkel feltáró kutatásába engedett betekintést, Restás Attila Kemény János pályafutásának megrajzolása kapcsán az eddig keletkezett szakirodalom mellett az egodokumentumok jelentőségére hívta fel a figyelmet. Turbucz Péter Marczali Henrik első világháborús publicisztikai szerepvállalásáról, a „Hogyan készült a nagy háború?”

című tanulmány háttérét ismertette. Héjjas Flóra Karinthy Ferenc naplóját elemezve mutatta be az író viszonyát a zsidósághoz, amelynek során kitért annak ismertetésére, miként jelent meg Karinthy identitásában saját zsidósága.

Jelen kötet a XI. doktori hallgatói konferencia előadásainak tanulmánnyá bővített, szakirodalmi és levéltári hivatkozásokkal ellátott változatát adja közre. A szerkesztés során nem változtattunk a konferencia tematikai beosztásán, a tanulmányok a fentiekben részletezett négy egységbe sorolva olvashatók. Az előadók közül hárman nem a jelen kötetben adták közre tanulmányuk, Mácsainé Iván Éva munkáját a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum 2021. évi évkönyvében publikálta,¹ Turbucz Péter előadása 2023 tavaszán a Magyar Könyvszemlében fog megjelenni. Héjjas Flóra Karinthy zsidósághoz való viszonyáról szóló elemzése 2023 nyarán az Egyháztörténeti Szemlében lát napvilágot, a konferenciakötetben megjelenő írása az író amerikai utazásairól ad rövid áttekintést.

Végezetül szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik hozzájárultak a kiadvány megszületéséhez. Elsősorban tanárainknak, akik tanácsaikkal és kritikai észrevételeikkel segítették a kéziratok végleges megformálását, illetve a Líceum Kiadó munkatársainak, akik munkájukkal segítették a fizikai megjelenést.

A szerkesztők

¹ Mácsainé Iván Éva 2021: Sportélet Szekszárdon a 19–20. század fordulóján. In: K. Németh András (szerk.): A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve. 43. Szekszárd, 2021.

Helyek és használók

KISZELY TÓTH ANETT

Minden kastély úrilak, de nem minden úrilak kastély!

A kastély és a kúria fogalmának mentalitástörténeti és építészettörténeti áttekintése

„Mondd el nekem, milyen házban laksz, hogyan rendezted be lakásodat, miként szerveztél meg magánéletedet, és én megmondom neked, milyen az életviteled, erkölcsi és szellemi fejlődésed, sőt azt is, milyen helyet töltesz be a társadalomban”¹ – ezt Charles Garnier, Párizs városának főépítész-fogalmazta meg, amikor az 1889. évi párizsi világkiállításon egy világkörkép maketten mutatta be a látogatóknak, milyen típusú házakban lakott az emberiség az évszázadok folyamán. Garnier gondolata jól jelzi azt, mekkora jelentőséggel bír az egykori arisztokrácia társadalomtörténeti vizsgálatában az „úrilakuk”, legyen az kastély vagy kúria, vagy általánosságban az építészetük a társadalom történetének alakulásában.

A kastélyok bölcsője, a középkor reneszánsz várkastélyai

A mohácsi csatavesztést követő polgárháborús időszakban, a török hadjáratok idején, azaz a 16. századi Magyarországon, érthetően megtorpant az az építkezési kedv, amely Mátyás király idejében megindult, majd később kiteljesedő reneszánsz² stílusú építkezésre volt jellemző. Teljesen azonban nem lehet azt állítani, hogy ezekben a századokban megszűntek az építkezések. Elsősorban a hadiépítészet virágzott, azonban a 16. század második felétől, a megmaradt országrészek gazdasági megerősödésével új erőre kapott az építőkedv.

¹ A. Ammann et Ch. Garnier 1889: 7.

² A reneszánsz (a francia renaissance újjászületés szóból) tudományos forradalmat, művészeti átalakulást, megújulást hozó, meghatározó kulturális mozgalom Európa újkor történelmének hajnalán. Egyben művelődéstörténeti és művészettörténeti korszak is, amely a középkor végét és az újkor elejét (korai újkor) felölelő átmeneti időszakra esik. A reneszánsz kezdetét Itáliában a 14. század végére teszik, Európa többi részén csak később, leginkább a 16. század elején kezdődik. A reneszánsz stílus ezenkívül a művészettörténetben jellegzetes korstílust is jelöl.

A török kiűzését követő évtizedekben, ahol voltak békés és nehézségekkel terhelt időszakok is, nem könnyű feladat a kastély- és a kúriaépítések helyét és jelentőségét megtalálni.

Amikor az úri építkezésről szóló történetírói, művészettörténeti, építészettörténeti szakírók megállapításait egymás mellé állítjuk a kortársak beszámolóival, az itthoni és a külföldi utazók naplóival, útleírásaival, teljességgel más kép rajzolódik ki előttünk.

Mai fogalmaink szerint *kastély* alatt az egykori főnemesség vidéki, parkos környezetben épített, nagyszabású, összetett alaprajzú és változatos, festői tömeghatású lakóépületét értjük. Ennek a fogalmi meghatározásnak azonban legteljesebben a barokk kastély felel meg.³

A korai reneszánsz kastélyok külseje azonban nem azonos a barokk korban épített kastélyok megjelenésével. Talán éppen ezért használja előszeretettel az irodalom a reneszánsz korszak épületeire a *várkastély* elnevezést, amely jobban kifejezi a megjelenésüket, mert szinte kivétel nélkül erődtítéssel, még inkább várszerű megjelenéssel rendelkeztek.

A *várkastély* kifejezés azonban újkori eredetű, a 16–17. században még nem ismerték. Ebből adódóan a szóhasználatban, a megfogalmazásban található nehézség elsődlegesen abban nyilvánul meg, hogy a mai – de a barokk korban kialakult – fogalmakat vetítjük vissza a háromszáz-négyszáz évvel ezelőtti állapotokra anélkül, hogy megvizsgálnánk, milyen építészeti tartalmat és formát takart egykor a napjainkban használt kifejezés.⁴ A 17. század második feléből sok összeírásban és missilis levélben találkozunk a *kastély* szó napjainkban is használatos formájával. Az Abaúj-Torna vármegyei Hilyóból 1684-ben így írtak: „Vagjon ezen faluban egy Négy Szegletű Kastély.”⁵ Egy 1682-es Zemplén megyéből származó leírásban azt olvashatjuk hogy: „Garany mellett vagyon egy kastély.”⁶ Az erdélyi Gerenden 1653-ban: „Kastélyban mennek be.”⁷ Batthyányi Borbála tiszttartója 1663-ban a „Rakicsányi kastélyból” címezte a leveleit.⁸ 1662-ben pedig Nádasdy Ferenc gróf „az my Szeplaky kastelyunkat” adta zálogba.⁹ Az idézett erdélyi, felvidéki és dunántúli forrásadatokat követően most nézzük meg a száz évvel korábbi, 16. századi szóhasználatot.

Takaró Mihály tihanyi kapitány 1557-ben jelentette Nádasdy Tamás nádornak, hogy a minap embereivel átment a Balatonon „Sagwarra egy kastelyra”, amit megostromolt és bevett.¹⁰ 1588-ban Nádasdy Ferencnek azt írták egy jelentésben, hogy „az Hídvegy kastely” előtt állandóan lesben áll a török.¹¹ 1561-ben Gyuláról jelentette Kerecsényi László Nádasdy Tamás nádornak, hogy „az terek [...] im keth kastelth chynalnak, egiket

³ Koppány 2006: 12.

⁴ Uo. 12–13.

⁵ Koppány 2006: 12.

⁶ A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. II. 249.

⁷ Uo. II. 253.

⁸ Uo. I. 145.

⁹ HU-MNL-OL-E 185- b. 1567. A. p. 119.

¹⁰ HU-MNL-OL-E 185-1548. Missiles Takaró, fol. 22. Lásd: Koppány 2006: 12.

¹¹ HU-MNL-OL-E 185-b. 1533. pall. Kapra, fol 2. (OMF Jankovics)

Temerkent, ez imar kez, masikat Chongradon”.¹² 1558-ban Gersei Pethő János pedig ezt írta Kassáról: „az Thyzan thwl is ket Castelt kezthek az mas partok chynaltany.”¹³

Guthi Országgh Kristóf országbíró, Csejte várkastélyának ura, 1552-ben kelt levelében Nádasdy Tamás nádornak jelentette, hogy az ő katonái Surány várában vannak, amely nagyobb őrseget igényelne, mert a török torkában van, és kérte Nádasdyt, hadd maradhassanak ott. Ahogy fogalmazott: „ne prorsus castrum ipsum Swran vacuum relinquatur” – nehogy Surány kastély teljesen üresen maradjon.¹⁴

Egy későbbi, 1554-ben írt levelében jelentést tett Nádasdy nádornak, hogy a törökök a Somoskő vára alatti muníciót elrabolták, a vár alatt lakók nagy veszedelmére, ahogy írta: „sub dicto castro commorantes.”¹⁵

Ezekből a kútfőkből is jól kiolvasható, hogy a *kastély* szavunk a 16. és a 17. században nem azonos fogalmat takart. A 17. században a mai jelentéstartalommal használták *kastély*, *kastely* alakban, míg a 16. században inkább a várat, az erődítményt értették a *castel*, *kasthel*, *castro*, *castrum* szavak alatt. A *Magyar oklevélszótárban*¹⁶ *kastell* alakban említik. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*¹⁷ a 15. századi *castel-kastel* mellett felsorakoztatja a 16. századi szóformákat is, úgymint a *kastellyok* (1538), *kastél* (1560), *kastély* (1585).

A szótár megállapítása szerint a *kastély* szó forrása a latin *castellum*, de nem egyenes átvételben, hanem az ófelnémet *kástel* és a középfelnémet *kastél* szóból származott át a magyar nyelvbe. Jelentése pedig kezdettől fogva megerősített főúri lak, a német *schloss* és *kastell* szavak megfelelője.¹⁸ A *castellum* latin szó, amely a magyar kastély kifejezésnek felel meg, nemcsak a 16–17. századi összeírásokban, oklevelekben, levelekben található meg, hanem számos reneszánsz várkastély kapufeliratán is. Ilyen a kistapolcsányi 1662-ből, az alsómicsinyei 1667-ből és a 16. század derekáról a siroki 1561-ből.

A magyar *castel*, *kastel*, *kastély* és a latin *castellum* mellett reneszánsz kastélyaink további elnevezéseivel is találkozhatunk a forrásokban. A leggyakoribban előfordulók a kastély, erősség vagy vár módjára épített vagy erősített ház, udvarház, kúria terminusok latin és magyar változatai.¹⁹

Vathay Ferenc, a híres katona és költő, az apja által elkezdett nagyvági kastély építéséről így írt: „kezdet zegin Elsőben Epetteny egi fa nagi Rend Borana hazatt, kőbe fekvé Castelj modra.”²⁰ 1598-ban Forgách Simon végrendeletében szerepel a hertneki „vár módjára

¹² HU-MNL-OL-E 185-b. 1523. pall. 74. fol. 79.

¹³ HU-MNL-OL-E 185-1540. Missiles Pethő János, fol 57.

¹⁴ HU-MNL-OL-E 185-1552. Missiles Országgh, 24. 448.

¹⁵ HU-MNL-OL-E 185-1554. Országgh-Nádasdy levelek 24. 453.

¹⁶ Szamota-Zalmai 1902: 461.

¹⁷ Benkő 1970: 399.

¹⁸ Czuczor-Fogarasi 1862.; Koppány 2006: 13.

¹⁹ H. Takács 1970: 33. Maguk az összeírók sem voltak mindig tisztában avval, hogy hol a határ az udvarház és a kastély között. Ezt a tolcsvai udvarház összeírója úgy fejezte ki, hogy a „domus ad modum castelli”, azaz a „kastélyfoma ház” kifejezést használta.

²⁰ Klaniczay-Stoll 1959: 540.

nagy költséggel megépített kastély”.²¹ Fehérgyarmaton 1630-ban írták össze „curiam nobilitarem in formam castelli erectam”, amelyről 1643-ban ekképpen emlékeztek meg: „ezen Gyarmath oppidumbéli kastély formára építettett udvarház [...]”.²² 1673-ban az özszeírók kúriának írták a szépesi Keresztfaluban Horváth Stansich Márk épületét, amelynek azonban kőből épített bástyája volt.²³ Valamint a zempléni Legenye kastélyát is 1674-ben „castellum sive curia lapidea”²⁴ néven jegyezték fel. Mindezt a fogalmi változatosságot tovább színesíti, hogy az aranyosmeggyesi Lónyai-kastélyt forrásaink kevés kivétellel várként (arx) írják, holott a külső megjelenésében ugyancsak várkastély jellegű.²⁵

A magyar *castel*, *kastel*, *kastely*, *kastély* a *Castelj* (*kastel*) módjára épített ház, az *udvarház*, a latin *castellum*, a *curia* (*domus*) *in modum* vagy a *per formam castelli* mellett a 16–17. századi kastélyaink leírásában megtalálhatjuk az egyszerű *ház*, az *udvarház* (*domus*, *curia*, *curia nobilitaris*) elnevezéseket is. Viszont arra is ismert példa, amikor egyszerűen csak háznak nevezték a kastélyokat. Vathay Ferenc nagyvági kastélyát következetesen „hazam”-ként említi, viszont leírja, hogy a házának „arokia” van és „toronjak vannak”, tehát várkastélyra hasonlító épületről van szó.²⁶ A *kastély* terminusra a variációk tehát nagy számban vannak jelen a forrásokban, és éppen ez a kaotikus, nem egységes szóhasználat nehezíti meg a kutató munkáját egy adott épület beazonosításában, pontosabb behatárolásában, illetőleg az építető család társadalmi, vagyoni presztízsének beazonosításában.

A falvakban és a városokban, különösképpen a hegyvidéki váraknál, amelyek sok részletet őriztek meg középkori mivoltukból, a 17. század közepén – a barokk építészeti irányzat megjelenésével – a Dunántúl, a Felvidék és Erdély építészeti képében továbbra is megmaradt reneszánsz jellegük. Ebben a reneszánsz légkörben az átépített várak és városi polgárházak és az újonnan épített erősségek mellett előkelő helyet foglaltak el a – számukban több százra rúgó – kastélyok, melyek a 16–17. századi Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területét behálózták. Az 1970-es évek régészeti, művészet-történeti és műemléki kutatómunkája nemcsak a Mátyás-kori, hanem a 16–17. századi késő reneszánsz művészetnek is újabb eredményeit tárta fel. Ezeknek az eredményeknek a hatására fellendült a reneszánszkutatás, és ezen belül önálló témává is nőtt ki magát a kastélyépítés történetének vizsgálata.

Dercsényi Dezső, Fülep Lajos és Zádor Anna szerkesztésében megjelent *A Magyarországi Művészet Története I–II*. 1973-ban napvilágot látott, átdolgozott és kiegészített kiadása sokkal részletesebben tárgyalja a reneszánsz építészetet is, és ezen belül a kastélyok építészetét. A kastélyokról így írt a kötetben a kort és művészetét leginkább ismerő Balogh Jolán: „De nem csak új formák, hanem új épülettípusok is meghonosodtak (ti. a 16. század

²¹ Bártfai Szabó 1910: 305–306. Vö.: H. Takács 1970: 196.; Koppány 2006: 13.

²² HU-MNL-OL- P 392 Károlyi család. Törzsanyag. Lt. Budapest, Lad. 48. No. 34.

²³ A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. II. 330–331. Vö.: Koppány 2006: 14.

²⁴ Uo. III. 186–187.

²⁵ Uo. I. 3., 14.

²⁶ Klaniczay–Stoll 1959: 540.

második felében). A várépítkezésekkel kapcsolatban felsőolasz hatásra feltűnik a négyszögletes alaprajzú, árkádos udvarú kastély típusa. Ilyen volt az elpusztult kanizsai várkastély. [...] Alaprajza teljesen olyan, mint az olasz reneszánsz palotáké. A fejlődés későbbi szakaszában új kastélytípus alakult ki: a sarokbástyákat építettek. [...] A Dunántúlon, ennek az új várkastély-típusnak érdekes példája Egervár.”²⁷ A várkastélyok tehát az új reneszánsz életforma igényére kialakuló, innovatív épülettípusok. „A fejlődés vonalába beletartoznak a nagy épületkomplexumok mellett a kisebb kastélyok, a kúriák, a köznemesség otthonai, amelyek külön szint, külön formát, külön épülettípusokat jelentenek.”²⁸ Kialakulásának, elterjedésének ideje a 16. század második és a 17. század első fele. Úgy tűnik, a kastély és a kúria a főnemesség és a köznemesség vidéki lakóhelyeként ekkor jelenik meg új épülettípusként hazai világi építészetünkben.²⁹

A téma részletkutatása az elmúlt évtizedekben rögzítette azt a tényt, hogy a magyarországi reneszánsz várkastély-, kastély- és kúria-, avagy a nemesi udvarházépítésnek van középkori előzménye.³⁰

A reprezentációs főúri épületek alaktani megjelenése az építészeti térben

A népesség és a társadalom az ipari forradalom kora óta ugrásszerűen növekedett, és ezzel arányosan minden mérete megnőtt. A városok és az ipari körzetek terjeszkedése a természetes táj fokozatos beépítését eredményezte.³¹ Az építészet, azaz a tervezés és az építés az egyik olyan eszköz, amellyel az ember az életterét az egyes lakóháztól az egész lakókörnyezetig, a szabad természettel kölcsönhatásban rendezi, határolja azt és formálja is egyben. Az építészet napjainkban bármennyire is átalakultnak és újszerűnek tűnik, hosszú történetének ismerete nélkül éppen olyan kevésbé érthető, mint a tudomány vagy a technológiai fejlődés. Minden épített produktum, amely körülvesz minket és a társadalmunkat, évezredek teljesítményére épül. Az épületek a történelem tartós tanúbizonyságai, mivel évszázadok, évezredek elmúltával is megbízható felvilágosítást adnak keletkezési idejük teremtő erejéről.

Minden korszaknak megvan a jellemző építészeti stílusa; a vár, főúri palota, kastély és kúria mind a feudalizmus épületei.³² Ennélfogva ezek az épületek már céljuknál fogva bizonyos korszak jellegzetességei. Az építetők személye is változik: király, világi és egyházi

²⁷ Dercsényi-Fülep-Zádor 1973: 216. Vö.: Koppány 1974: 319.

²⁸ Dercsényi-Fülep-Zádor 1973: 228.

²⁹ Koppány 1974: 319.

³⁰ Biró 1943: 23.

³¹ Müller-Vogel 1993: 11.

³² Kelényi 1974: 6–7.

főurak, majd a nemesség alsóbb rétegei, a polgárság, úgymint a tehetős városi iparosok, kereskedők, később pedig a tőkések, az úgynevezett újarisztokrácia, a mágnások.

A királyi, fejedelmi vagy nemesi kastély kötelező „feladata”, hogy kellő fénnel, azaz a rang megmutatásával tanúsítsa a tulajdonos és családja társadalmi helyzetét. A kastélyépítészeti jellemző példái az egyetemes társadalomban, mindenekelőtt Franciaországban és az Egyesült Királyságban néhány hagyományos elem és motívum választékából keletkeztek.

A főnemesség a 12–13. századtól kőváraiban vagy a királyi udvar körül épített palotáiban élt. A 13. századtól egységes társadalmi rendben szerveződő középnemesség anyagi lehetőségei nem tették lehetővé, hogy várakat építtessen. Viszont maga és családja biztonsága érdekében udvarházát erősítette meg, a várak mintájára. A 14. század végétől több oklevél is beszámol tornyos kőfalakkal körülfogott, árokkal, palánkkal védett nemesi rezidenciáról, a már korábban bemutatott *castellum*ról. A pénz és az idő hiányában téglából, kőből építkezni aligha tudó köznemesség az ott alkalmazott és feltehetően sokkal régebben ismert technikával, a földből és fából emelt palánkvárak formájára erősítette meg vidéki otthonát. Így alakultak ki a 15. században a vár vagy kastély módjára épített nemesi udvarházak.

A várak és a nemesi udvarházak fajtái is tovább élnek a 16. században is, a katonai céllal felépített kis palánkvárral a *kastellel* együtt. A század végén a *kastel* szó tartalma megváltozott, új jelentéstartalmat kapott. A ma használatos jelentését akkor érte el, amikor erősített, védelmi jellege megszűnt, vizesárkai eltűntek, sarokbástyái pedig barokk rizalitokká szelődültek.³³ A kastélyok lényegében a várak utódai, és kezdetben erősítették is voltak, mint elődeik. Viszont az új államformák és a haditechnikák széles körű elterjedésével a reprezentatív lakóépítés egyre inkább elveti a szorongató, komor, hideg erőd jellegét. Szigorúan véve, a társadalom igényei változtatták a várakat először komfortosabb várkastélyokká, majd később kényelmes kastélyokká. Az abszolutizmus és a központosított állam kifejlesztésében Franciaország járt az élen. Az ország királyai elősegítették a kastélyok építését, különösen a Loire mellett és az Ile de France-ban. A franciák itáliai politikája növelte a reneszánsz kultúra befolyását, a francia uralkodó itáliai mestereket hívott az országába, mint Leonardo Da Vinci, Serlio vagy Rosso Fiorentino. A királyi kastélyok átalakításánál és az új kastélyok építésekor sajátos francia reneszánsz stílus fejlődött ki.

Amíg a reneszánsz új kapcsolatrendszereket hozott létre, és a szabályos csoportosítás különféle lehetőségeivel próbálkozott – hiszen a terjedős francia kastélyoknál egyformán érvényesülnek a résztömegek, és világosan alkotják a kompozíciót –, addig a barokk kastélyoknál az egybefogás, a lépcsőzés és a keresztezés olyan tömör egésze jelentkezik, melynek mindig hangsúlyos középtengelye van. A 18. század közepe táján a barokk művészet fő áramával szemben egyre inkább felerősödött az építészetben is a klasszikus, fegyelmezett, racionális irányzat. A mozgást, erős fény-árnyék hatást kiváltó plasztikus elemeket a homlokzatokon nyugodtabb, statikusabb részletek váltották

³³ Koppány 2006: 32.

fel. Az 1800-as évek körül a korábban uralkodó barokkot új irányzat, a klasszicizmus váltotta fel. Ennek az irányzatnak a legfőbb szándéka az antik művészet szellemének, formáinak felidézése volt.

A magyar társadalom, az építkező főpapság, fő- és köznemesség, sőt még a polgárság is lelkesen fogadta a klasszicista művészetet. A nemesség klasszikus iskolázottsága és a latin nyelvnek a hivatali életre, magánjellegű kapcsolattartásra is kiterjedő uralma kedvező szellemi háttérrel biztosított az antik művészeti formák újjászületéséhez.³⁴

A kastélyokban tehát nyilvános és magántermészetű funkciók egyesülnek, és a ki-elégítésükre szánt sok, különböző tér alaprajzi, kapcsolódási rendszere magas követelményeket támaszt.

A kastélyok lesznek tehát a teljes világi építészet mintái is ilyen formában, jellemző építészeti vonásaik státusszimbólum jellegét öltönek. Középületekhez, nemesi és polgárházakhoz veszik át őket, a megfelelő rang szerinti fokozatokkal és egyértelműségekkel.

Az építészet tehát a társadalom reprezentatív művészete, ezáltal tényleges és jelképes önkifejezése.³⁵ Egyének, csoportok, társadalmi és állami intézmények adják a tervezésre és kivitelezésre vonatkozó megbízásokat az építészeknek és az építőműhelyeknek. Ez a folyamat az adott korhoz kötött formában játszódik le a mindenkori társadalomban. Ebből következik, hogy az építés mindig társas viszony, ahol a résztvevők saját céljait is követik, amelyek részben tárgyi-anyagi, részben művészi-fogalmi jellegűek.

Minden kastély úrilak, de nem minden úrilak kastély!

Ha kastélyokról, kúriákról, avagy nemesi házakról van szó, úgy gondolhatjuk, hogy minden kor számára egyértelmű, hogy mit tartalmaznak ezek a fogalmak, és az is, hogy milyen épületet takar az adott terminus. Azonban ez koránt sincsen így. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a két fogalmat a témával foglalkozó szakirodalomban, újságcikkekben, lexikonokban, szótárakban, avagy társadalomtörténeti, valamint építészeti megvilágításban, láthatjuk, hogy a kastély, kúria fogalmánál nemcsak a köznyelvben, hanem a szakirodalmi vonatkozásban is nagy a zűrzavar. De miért nevezi nemegyszer ugyanazt az épületet az egyik szerző kastélynak, a másik kúriának, a harmadik udvarháznak, úrilaknak, nemesi háznak vagy egyszerűen csak lakóháznak? Miért mondja több esetben ugyanaz a szerző a szóban forgó épületet kastélynak, máskor pedig kúriának, sőt mi több, van, amikor egy mondaton belül? Mint például a Pest megye műemlékei című kötetben: „Wimpfen-kastély. Utcára, zárt sorosan épített, magassíkszerű, klasszicista kúria a balatoni műút mentén.”³⁶

³⁴ Kelényi 1974: 20.

³⁵ Glanzey 2002: 178–179.

³⁶ Dercsényi 1958: 354. Lásd: Badál 1987: 14.

Ugyanakkor ha egy építészeti produktum nyilvánvalóan kastélyépület, akkor mégis mi okból nevezi a köznyelv és ennek eredményeképpen a szakirodalom is kúriának azt?

Mindez az anomália a fogalmak körül azért fordulhat elő, mert az említett elnevezések jelentése nem kellőképpen meghatározott. A kastély és kúria építészettörténeti és társadalomtörténeti kutatását nagyban megnehezíti és akadályozza a változatos szóhasználat. Hiszen mindkét épülettípus „úrilak”, de más és más társadalmi presztízszt, vagyoni helyzetet, társadalmi hierarchikus státuszt tükröz.

A 16–17. századi források elsősorban latin nyelvűek, úgymint az oklevelek, latin–magyar összeírások, leltárak, levelek, ezek váltakozva nevezik ugyanazt az épületet kőháznak, udvarháznak, kastélynak, kastély módra épített háznak. (Latinul: domus, curia, curia nobilitaris, castellum, fortalitium. Összetett elnevezéssel: curia nobilitaris – vagy domus – per forma in formam kodum castri, castelli, fortalitii.)³⁷ Az értelmező szótárak, általános és szaklexikonok, valamint a szakirodalom vagy egyáltalán nem definiálja ezeket, vagy nem elég pontos meghatározást adnak róluk. Így az egyes szerzők abszolút nem következetesen, hanem sokszor teljesen önkényesen használták és használják napjainkban is a fogalmakat. Mit is jelentett a *kastély* szavunk a múlt század második felében, neves nyelvészeink, szakíróink fogalommeghatározásában?

Ballagi Mór *A magyar nyelv teljes szótára* című 1867-ben megjelent munkájában „Főúr laka, palotája”-ként említi a kastélyokat. Czuczor Gergely és Fogarasi János *A magyar nyelv szótára* III. kötetében, amely először 1874-ben jelent meg, „Eredeti ért. erősített urasági lak, vagy váracs. Szélesb. ért. nagybbszerű úrilak”-ként ír a kastélyról.³⁸

A Gerő Lajos és Bokor József szerkesztésében, első kiadásában 1893–1897 között megjelent *Pallas Nagy Lexikona* 1895-ben kiadott X. kötetében találjuk a *kastély* fogalom meghatározását, ekképpen: „(a lat. castellum-ból), valamely előkelőbb személynek teljesen szabadon álló palotaszerű székhelye, mely a középkor végén és a renaissance kezdetén meg is volt erősítve; ezen erősítés reminiszcenciái (toronyok, vízzel telt árkok, hidak stb.) a K. architektúrájában mai napig is fennmaradtak. Olyan K.-t, mely már annyira meg volt erősítve, hogy kisebb várnak is beillett, várkastélynak hívnak. Különösen a francia és az angol arisztokráciának vannak építő-művészeti tekintetben nagybecsű K.-aik; hazánkban csak a XVII. sz.-ban kezdetek a vidéken védőművekkel többé-kevésbé ellátott magányos K.-okat építeni, legtöbb azonban a törökség teljes kiűzetése után a rokokó-korszakban és a jelen század elején keletkezett.” A *Révai Nagy Lexikona* 1925-ben gyakorlatilag ugyanazt írja le szóról szóra, mint amit a harminc évvel korábban megjelent *Pallas Nagy Lexikonában* olvashatunk.

Az Éber László szerkesztésében 1926-ban megjelent, majd 1966-ban Zádor Anna és Genthon István főszerkesztésében újra kiadott *Művészeti Lexikon* egyszerűen nem is tesz említést a *kastély* szóról! Annál is inkább érdekes a dolog, hiszen Zádor Anna a 20. század egyik elismert művészettörténésze volt, kinek szakterülete a klasszicizmus és romantikus építészet.

³⁷ Koppány 1974: 320.

³⁸ Czuczor–Fogarasi 1874.

Rados Jenővel, a korszak elismert építészettörténészével közösen írt, 1943-ban megjelent *A klasszicizmus építészete Magyarországon* című kötetben pedig már egy egész fejezetet szenteltek a kastélyépítészetnek. Az 1976-ban megjelent *Klasszicizmus és romantika* című, önálló kötetében pedig – habár kitér egyéb építészeti produktumokra is – jórészt a kastélyépítéssel mutatja be a két stílusirányzatot. Az 1962-ben Budapesten megjelent Új Magyar Lexikon szócikke a kastélyt ekképpen írta le: „eredetileg főurak, előkelő földesurak fényűző, művészi igénnyel épített lakóhelye a birtok központjában... szabadon áll, kert övezi.” Később az 1965-ben megjelent *A magyar nyelv* értelmező szótárában ezt olvashatjuk: „Kastély: a) uralkodóknak, arisztokratáknak, gazdag polgároknak rendszerint parkkal övezett különálló, nagyméretű, díszesebb vidéki lakóháza; b) nagyobb, díszesebb épület.” Az Ákos Károly által szerkesztett, 1968-ban napvilágot látott *Kislexikonban* a kastélyról szóló bejegyzés: „Kastély: főurak, földesurak fényűző, várszerű lakóhelye birtokukon.” Végül, de nem utolsósorban az 1972-es *Magyar Értelmező Kéziszótár* szócikke: „Kastély: (parkban álló) előkelő, fényűző (vidéki) lakóház.”

A *kastély* fogalom tömör, néhányszavas meghatározásának hiánya, illetve a meghatározás nehézsége szembeötlő, és némiképp magyarázatot ad arra, hogy a kastély terminusok sokszínűsége miért is olyan pontatlan, hiányos, ellentmondásos és kaotikus.

A Gerevich Tibor szerkesztésében 1939-ben kiadott *Magyarország Művészeti Emlékei* című kötetben jelent meg Rados Jenő munkája *Magyar kastélyok* címmel, melynek előszavában Gerevich így írta le a kastély fogalmát: „A kastély fogalma egyenlő, az utcáorba nem épített, vidéki, különálló, díszesebben kiképzett és nagyobb terjedelmű lakóházzal. A kényelmet, sokszor a pompát szolgálja. Nem hadi védelemre épült, amiben a váraktól, kastélyoktól különbözik.”³⁹ Rados Jenő a kötetben megjelent tanulmányában nem a fogalmat határozza meg, hanem a kastélyok négy alaptípusát írja le: „A régebbi korokba nyúló négytornyú várkastélyát, a XVIII. század közepe táján, francia kertben álló, nemzeti-rokokó, mondjuk Grassalkovich-stílusú kastélyát, a szabadságharc előtti négy évtized angolparkban álló empire, mondjuk Palatinus-stílusú kastélyát, és ugyanezen kornak a községek házai közé épült nemesi kúriáát.”

Gerevich tehát „utcasorba nem épített” meghatározásával gyakorlatilag a kastélyok közé sorolja a „községek házai közé épített” nemesi kúriákat is.

A *Magyarországi Művészet Története* habár a kastélyok között tartja számon a kúriákat mint közülük a „kisebbeket”, egyben rámutat, hogy az külön épülettípus: „A fejlődés vonalába beletartoznak a nagy épületkomplexumok mellett a kisebb kastélyok, a kúriák, a középnemesség otthonai, amelyek külön szint, külön formát, külön épülettípusokat jelentenek.”⁴⁰

A *kúria* szó a középkori latin *curia nobilitaris* kifejezésből ered. Erre Szabó István *A középkori magyar falu* című 1969-ben megjelent munkájában mutat rá. „A curia eredetileg és döntő mértékben mindvégig udvarház, és pedig nemesi udvarház volt, de

³⁹ Rados 1939.

⁴⁰ Koppány 1974: 285.

olykor leszállott a jobbágytelekre is. Viszont ugyanakkor a nemesi kúria nem ritkán a jobbágy jellegű sessio neve alá foglalódott.⁴¹ A *sessio* jelentése egyértelműen *telek*, de az *udvarház* nem biztos, hogy épületet jelöl, lehet, hogy csak magát az udvart. Viszont az *udvar* jelenthetett épületet, azaz valamilyen felülepítményt – ahogyan a mai földhivatali szakszóval nevezik.

Mindebből látható az is, hogy a kastély fogalma mellett a kúria szót sem használták egyöntetűen. A *curia* szó jelentése is változott, akárcsak a kastélyé, hol épületet, hol telket jelentett, sőt „a XVI. században a curia nobilitaris már jogi fogalom, amely a nemes házához tartozó minden ingatlant magában foglalta, még a kültelkeket is”.⁴² Werbőczy Tripartitumában éppúgy, mint a 16. és 17. századi törvényekben is többször találkozhatunk a *curia nobilitaris* fogalmával, és a hozzá fűződő jogi vonatkozásokban egyaránt. Itt rendszerint a telket, a *sessiót* jelenti a *curia*. Magyar fordításokban ekképpen találkozunk vele: udvar, udvarhely, udvarház.⁴³ De mindenképpen hozzátartozik a *curia nobilitaris* fogalmához az is, hogy a nemes személyesen lakjon benne, és a birtokosok csak azok után a földek után kaptak adó- és tizedmentességet, amelyek „egyenesen udvarukhoz és házukhoz tartoztak”.⁴⁴

Kelényi Tibor 1974-ben írt munkájában pedig a *curia* kifejezés meghatározásánál rámutatott a megtévesztő szóhasználatra: „A »curia« kifejezést eleinte a nemesi telek megjelölésére használták, és csak később vonatkoztatták a teleken épített nemesi udvarházra. Ezért még a XVII. században is megtévesztő a szóhasználat: egyaránt jelenthet kastélyt és kisebb, egyszerűbb nemesi udvarházat. A XVII. század második felétől, de főleg a XVIII. század óta a forrásokban egyértelműen udvarházat értenek, amikor »curia«-ról beszélnek, és a tekintélyesebb méretű, komoly építőanyagból (tégla vagy kő) készült épületeket nevezik kastéllynak.”⁴⁵ Kelényi az 1970-es évek közepén írt munkájában lényegében meghatározza a kúria fogalmát az alábbiak szerint: „a kúria vagy udvarház fogalmán kisebb méretű nemesi lakóházat értünk, mely a közép- és kismemesi életformához igazodik, és a nemesi rétegek életmódját, életvitelét külső megjelenésén és alaprajzi rendszerén is tükrözi.”⁴⁶

⁴¹ Szabó 1969: 13.

⁴² Koppány 1969: 290.

⁴³ Werbőczy 1844: 88–89.

⁴⁴ 1464. évi 7. tc. „A négy hatalmaskodási tényről, a melyeket a harmadik nyolczados törvényszakon el kell intézni, s hogy az ilyen ügyeket nem kell tovább halasztani s húzni-vonni. A nemesek megölése és a birtokfoglalás, a levelek és okiratok elvitele és a nemesek házainak és udvarainak (a hol személyesen laknak) megrohanása dolgában a föntebb meghatározott alkalomból további halasztásnak, mint az első nyolczados törvényszékre való perbehívás idejétől a harmadik nyolczados törvényszékig, helye ne legyen.” 1598. évi 4. tc. 4. §. „A háznak ez a számbavétele és ez az adó ugyan Magyarországon eddigelé soha szokásban nem volt, mindazonáltal, hogy a háború folytatására most nagyobb segéllyel legyenek, mint valaha, Ő felségének a hivei ezt, erre az évre, régi szabadságaiknak és szokásaiknak ép-ségben tartása mellett, engedélyezni kívánták.” <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=59800004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D15> (letöltés: 2022. 06. 11.)

⁴⁵ Kelényi 1974: 30.

⁴⁶ Uo. 30.

H. Takács Marianna már 1970-ben kiadott *Magyarországi udvarházak és kastélyok a XVI–XVII. században* című kötetében, meghatározta, hogy a kastélynak, „olyan nagyobb méretű, rendesen emeletes, díszesebb külsejű épületet nevezünk [...], mely az egyszerű kúriánál nagyobb, de a várkastélynál kisebb méretű- és erődítése nincs.”⁴⁷

A H. Takács Marianna szerinti megközelítés felvet néhány kérdést, mégpedig hogy mit is jelent egészen pontosan az, hogy a kastély „az egyszerű kúriánál nagyobb”. Meddig nevezhetünk *kúriának* egy úri épületet, és mikortól *kastély*? Valóban annyira lényeges az a tényező, hogy a kastély nagyobb méretű, hogy emeletes vagy összetett alaprajzú, és szabadon álló, valamint park veszi körül, avagy mindezen állítások – bizonyos aspektusban – vonatkoztathatóak a kúriaépületekre is? Hogyan jelenik meg a társadalmi emlékezetben a kastély és a kúria fogalma? Különbséget tesz, és ha igen, akkor mikor a népi emlékezet az épülettípusok között?

A kastély és a kúria építészeti és fogalmi morfológiájának megjelenési formái

Amikor a kastély és a kúria fogalmát igyekszünk körülhatárolni, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a falusi nép szívesen *kastélynak* nevez minden a saját házaiz közül kiemelkedő, urasági épületet.

Ugyanakkor arra is ismerünk példát, amikor a gróf Bolza család nagy kiterjedésű parkkal és gazdasági épületekkel rendelkező 51 helyiségből álló kastélyát egyszerűen csak *régi háznak* nevezik a családi levelezésekben.⁴⁸ Maga az épület, ha szigorúan és kizárólag építészeti értékeit vesszük górcső alá, akkor viszont inkább kúriának mondható, mintsem kastélynak.

Azonban a részletgazdag, reprezentatív kivitelezést, illetve a gyulai Harruckern-Wenckheim-Almássy-kastéllyal való azonosságait tekintve – mint maga az építész, Czinger Antal személye – mégis helytállónak tűnik a *kastély* megnevezés.

Ennek ellenpéldája a Jász-Nagykun-Szolnok megyében, Tiszaöldvár külterületén található, napjainkban is álló kúriaépület története, melyet a népnyelv nyilvánvaló *kúria* mivolta ellenére is kastélyként említve őrzött meg. A *kastély* Tiszaöldvár külterületi részén, Homokon áll, földszintes, téglalap alaprajzú, a főhomlokzat elé két, a nyolcszög öt oldalából képzett tornyával a beniczei és micsinyei báró Beniczky család 1883-körül építtetett kúriája. A környéken nem volt – vagy talán napjainkban sincsen – a Beniczky-kastélynál nagyobb ház, és a birtokon számtalan helybéli dolgozott, éppen ezért bár az épület egyértelműen kúria jelleget mutat, mégis a környéken élők emlékezetében úgy őrződött meg, mint Beniczky báró kastélya. Az 1815-ben született

⁴⁷ H. Takács 1970: 33.

⁴⁸ Kiszely Tóth 2019: 75–89.

Pulszky Ferenc 1880-ban megjelent önéletírása *Életem és korom* címmel, melyben a nagymamájának három szobából, konyhából, kamrából és cselédszobából álló, saját szavai szerint is „kicsiny házat”, amelyben gyermekéveit töltötte Komlós-Keresztesen, egyszerűen *kastélynak* nevezi, és ezt azzal indokolja, hogy „minden földesúr háza így címeztetett”.⁴⁹

A 18. századi oklevelekben az építkezési telek megnevezésére használták a *curia et domus* kifejezést. Amikor egyértelműen házat jelölnek, amelynek a méreteit, építőanyagát is megadják, akkor azt *curia seu domusként* jelölik, vagy a 19. században elterjedt a *residentialis* szó használata is, *residentialis házam*, *residentialis házam* alakban.

A szakirodalomban ezt követően magyarosan írva *kúria* szóval nevezik azt az épület-típust, amelyet ezek a főleg klasszicista stílusban épült, nemesi lakóházak, *udvarházak*, *úrilakok* képviselnek. A *kastély* szó meghatározásánál megvizsgált szótárak és lexikonok a *kúriát* néhol *udvarház* címszó alatt az alábbiakban határozzák meg: „Udvarház: faluhelyen nemesi lak.”⁵⁰ A Czuczor Gergely és Fogarasi János által közösen írt, 1874-ben megjelent *A magyar nyelv szótára* című munkában a fentihez hasonló meghatározással találkozunk, ráadásul két címszó alatt: „Udvarház: hajdan jelentett nemes úri házat, nemes telket.” „Uraságház: minden ház, mely valamely uraságé, különösen, melyben maga vagy tisztje laknak.”⁵¹ A lexikonok szinte egy sémára épülve, azonos leírást alkalmaznak a *Pallas Nagy Lexikon*ban olvashatóhoz: „Udvarház (curia, curia nobilitaris):...a nemesi telek a hozzá tartozó összes zsellértelekkel, elsősorban maga a nemes gazda lakóháza. Udvarház, nemes udvar, nemes ház, nemesi kúria, nemes ülés, nemesi lakhely, szabad lak, udvartelek, udvar, azonos fogalmak.”⁵²

A Molnár Albert, Németh Lajos, Voit Pál által szerkesztett, 1961-ben a Terra Kiadó gondozásában napvilágot látott *Művészettörténeti ABC*-ben mindkét épülettípusra találunk meghatározást. A *kastély* fogalmát a következőképpen adják meg: „kastély, château (fr.): a feudális birtokgazdálkodás reprezentatív központja, a földesúr (fejedelelem) és környezetének fényűzően berendezett nyári tartózkodási és szórakozóhelye. A 15-16. században bizonyos átmenetet észlelhetünk a középkori erődített vár és a későbbi kastély között (várkastély) Francia mintára (Versailles) a 18. században Európa-szerte elterjedt a díszudvaros (cour d'honneur) parkkal övezett kastély.”⁵³ A *kúriát* pedig ekképpen: „kúria (lat.): díszesebben kiképzett magyar vidéki nemesi lakóház. A 18. századig egy részük fából épült, kő alapépítménnyel és az ún. tűzesházzal, faragott fatornáccal; alaprajzi elrendezését a székely parasztház őrzi. A 19. század elején kialakult a kúria ismertebb típusa, a klasszicizáló stílusú, homlokzatán oszlopos portikusszal v. tornáccal díszített földszintes, 4-8 szobás vidéki lakóház.”⁵⁴

⁴⁹ Pulszky 1880: 13.

⁵⁰ Ballagi 1867: 678.

⁵¹ Czuczor–Fogarasi 1874: 563–593. Lásd: Badál 1987: 13.

⁵² Áldássy 1897: 477.; Márkus 1907: 752.; Révai Nagy Lexikona 1925: 586–587.

⁵³ Molnár–Németh–Voit 1961: 208.

⁵⁴ Uo. 242.

Az Új Magyar Lexikon 1962-es kiadásában az alábbi szerepel: „Kúria: a kastélynál kisebb igényű nemesi lakóház, szintén szabadon áll, kisebb parkban vagy csak kertben. Nálunk a 16–17. században kőből, ill. földszintjén kőből, emeletén fából épült (ún. udvarház).” „Udvarház: falusi nemesi lakóház, kúria.” Illetve külön szócikkben hozza a magyar nyelv értelmező szótára is az *úrilak*ot, ekképpen: „... a kastélynál kisebb méretű, polgárias, úri kényelemmel berendezett, rendszerint kerttel körülvett, díszes lakóház.”⁵⁵

A Művészeti Lexikon 1966-os kiadásában már megtaláljuk a *kúria* fogalmát: „magyar nemesi lakóház (udvarház), a klasszicizmus korának jellegzetes épülettípusa.”⁵⁶ A meghatározás mellett még kitér az épület strukturális megjelenésére is: „Az előkelőbb nemesi kúria előtt általában oromzatos oszlopcsarnok van, a kisnemeseké L vagy néha U alakban elhelyezett épületszárnyakból áll. Jellegzetessége az oszlopos tornác, melyre ablakok, ajtók nyílnak.”⁵⁷

A *kastély* fogalmának kérdéskörében korábban idézett mű, Gerevich Tibor szerkesztésében 1939-ben megjelent, *Magyarország Művészeti Emlékei* című kötetben, illetve Rados Jenő munkájában, a *Magyar kastélyokban* ugyan a *kúria* fogalmát nem határozzák meg, de „a magyar életformára és ízlésre, annyira jellemző földszintes falusi kúriák” leírásban tesz említést az épülettípusról, amit lényegében a kastélyok egyik típusaként tart számon, és mindemellett gyakran használja a *nemesi kúriák*, *úrilak*, illetve a *kis-kastély* elnevezéseket is.⁵⁸

Vannak olyan szerzők is a témában, jelesül a népi építészet tárgyköréből, kiknek esetében a *curia nobilitaris* fogalma már annyira eltávolodott az eredeti jelentéstől, a nemesi lakhely jellegétől, hogy a jelentéstartalmával ellentétes középületekre, sőt parasztházakra is alkalmazzák *jobbágykúriaként* nevezve meg azt. Tóth János *Népi építészetünk hagyományai* című, 1961-es munkájában olvashatjuk, hogy Dabason a sok „nemesi kúria között” néhány „paraszti kúria” is akad.⁵⁹

Major Máté Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár című, 1983-ban napvilágot látott munkájában rámutat a kastély, kúria, udvarház fogalmak problematikájára, a szakirodalomban éppúgy, mint a mindennapi szóhasználatban. „Nemcsak laikusok, hanem szakemberek is – építészek, építészettörténészek, művészettörténészek, műemlékvédelemmel foglalkozók és a szakmát irányítók egyaránt – az e témakörbe tartozó szavakat, fogalmakat általában nem azonos tartalommal használják, illetőleg minduntalan felcserélik egymással”⁶⁰ – írja Major, egyúttal meghatározást is adott mindkét fogalomról: „kastély eredetileg a várhoz hasonló, megerősített, falakkal körülvárt épület vagy épületegyüttes. A XV. sz.-tól kezdve azonban a vár és a kastély fogalma egyre határozottabban elkülönült, és kastélyon ma, (értsd, a 20. század vége) szabadon álló, általában kerttel övezett, reprezentatív alakítású lakóépületet értünk.”

⁵⁵ Rényi1962.; Barczy–Ország 1961a: 506., 56.

⁵⁶ Zádor–Genthon 1966: 734.

⁵⁷ Uo. 1966: 734.

⁵⁸ Rados 1939: 11., 26., 65.

⁵⁹ Tóth 1961: 98.

⁶⁰ Major 1983.

A *kúria* meghatározását pedig az alábbiak szerint adta meg: „curia, nálunk eredetileg nemesi telek, de a XVI. sz.-tól gyakran így nevezik a telken (a curián) álló épületet is. Ebből alakult ki a szó magyarosított változata, az igényesebben épített vidéki köznemesi lakóházat jelentő kúria.”⁶¹

A két nemesi épülettípus terminológiai meghatározásának újszerű megközelítései

2000–2006-ig jelent meg Virág Zsolt szerkesztésében a *Kastélylexikon*-sorozat, melynek első részében, a *Pest megye kastélyai és kúriái* c. kötetben szintén foglalkoznak a problémával, nevezetesen, hogy a magyar terminológiában a *kastély* és a *kúria* fogalmának nincsen egyértelmű definíciója. Ebből adódóan sok esetben problémát jelent egy-egy épületnek a besorolása a két épülettípus közötti különbségek feltárásánál. A Dercsényi Balázssal közösen kidolgozott tematika szerint öt szempontot vesznek figyelembe, és azok alapján sorolják be az épületeket. Az első szempont a méret, avagy az épület alapterületének nagysága, illetőleg az, hogy az épület emeletes-e vagy földszintes. Véleményük szerint a „köznyelv általában kastélynak a nagyobb épületeket nevezi, míg a kisebbeket kúriának”.⁶² A második szempont a társadalmi státusz, hogy az adott építető család melyik társadalmi réteghez tartozik. Amennyiben a főnemesi réteghez tartozik, vagyis hercegi, grófi vagy bárói rangja van a családnak, akkor a lakhelyük egyértelműen *kastély*. Ha pedig a köznemességhez, akkor *kúria*.

Ezt a megállapítást már azonnal helyesbítik is a szerzők oly módon, hogy „ez az eredetileg is csak nagy vonalakban igaz” szempont a „polgári rétegek” vagyonosodásával – valószínű itt az úgynevezett pénzarisztokrácia vagy mágnások felemelkedésére gondoltak – érvényét veszítette. A harmadik szempont az épület tipológiai adottságai szerinti besorolás. A *kúria* típus meghatározásánál a belső elrendezést veszik alapul, miszerint egy központi helységből néhány helyiség nyílik. Megjegyzik azonban, hogy ez „azokra a kúria típusokra jellemző, melyek az építkezések fénykorában, a XIX. század első felében épültek”.⁶³ A negyedik pont a művészeti érték, mely szerint a kúriáknak két fajtája közül az egyik, amelyek eredeti formájukat őrzik, és nem estek át jelentős átépítésen, és „őrzik az eredeti arányukat”, egy kastély kicsinyített másának tűnnek, éppen ezért *kiskastélynak* is hívják őket. A másik típusa a kúriaépületeknek a népies stílusú kúria, amelyek még ha méretük alapján az előző stílussal meg is egyeznek, leginkább egy „felnagyított parasztházhoz” hasonlítanak. Végül pedig az ötödik szempont, ami alapján Virág Zsolt és Dercsényi Balázs a két nemesi épülettípust kategorizálta,

⁶¹ Major 1983: 5., 167. Lásd: Badál 1987: 14.

⁶² Virág 2000: 305.

⁶³ Uo. 305.

a gazdasági központként betöltött szerep. Vagyis hogy az épület birtokigazgatási központként is működött-e, mivel a kúria egy kisebb gazdasági egységbe épülő kis- vagy középnemesi típus volt.

De valójában mennyire fontos szerepe van az egyes épülettípusok tisztázásának és pontosabb behatárolásának? Mi a jelentősége, hogy egy „úrilak” kastély státuszú vagy kúria besorolású? A jelentősége mindenekelőtt abban fedezhető fel, hogy az uradalmi épület minősége, státusza elősegíti az adott arisztokrata család társadalomban betöltött presztízsének pontosabb behatárolását. Rados Jenő, a 20. század jeles építészettörténésze úgy fogalmazott, hogy „egy kor és egy társadalmi osztály kulturális emelkedettségét, igényeit és viszonyait, egész jellemét és valamennyi életmegnyilvánulását leghívebben tükrözi vissza az a hajlék, melyet magának lakásul épít”.

Virág és Dercsényi a kastélyok és a kúriák elhatárolására tett több szempontú terminológiai megfogalmazásuk végén megjegyzik, hogy ezeket a nézőpontokat keresztülhúzza az a nem elhanyagolható tény, hogy „a népnyelv által használt elnevezés” annyira beépült a hivatalos felsorolásokba és felmérésekbe, hogy a terminológiailag helyes meghatározás talán beazonosíthatatlanná tenné az adott épületet. A *kastély* és a *kúria* fogalmán a 18. századtól kezdődően állandósult épülettípus értendő.⁶⁴

Sisa József művészettörténész 2004-ben írt *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon a historizmus korában* című akadémiai doktori értekezésében a *kastély* fogalmi meghatározásában elsősorban a funkcionális tartalmat vette figyelembe, valamint a meghatározása elsősorban a 19. század második felére érvényes.⁶⁵ Értekezésében a kastélyt nem csupán építészeti alkotásként kezelte, hanem annak tágabb összefüggéseiben is. Az építéstörténet, az építési technikák, az architektúra és az alaprajzok elemzése mellett tehát szót ejt az egykori kastélyokban helyet kapó enteriőrökről és gyűjteményekről, a szűkebb és tágabb környezetről – tehát a parkok, kertek és a melléképületekről –; az építetők személyéről és a „castle life”-ről, azaz a kastélyokban zajló mindennapi életről is; a művészetekről és a tudományról, melyeket ezek a reprezentatív épületek közvetítettek. Véleménye szerint a kastélyépítészet nem választható el a kastélykultúrától, amely nézete teljesen helytálló. Hogyan is lehetne szétválasztani a két területet, amikor egymásból következtethetőek és egymással szimbiózisban vannak. A tisztán építészeti analízissel sokkal előremutatóbb, ha kontextusban vizsgáljuk a reprezentatív nemesi építészetet. Sisa József kifejti, hogy a „historizmus kastélya”⁶⁶ gazdasági szerepkörét tekintve a birtok központját képezte, illetve eleve a birtok bevételeiből alkották meg és volt fenntartható. Az általa tárgyalt korszakban, azaz a historizmus időszakában – ami hozzávetőlegesen az 1840 és 1914 közötti háromnegyed évszázadot takarja – akár mezőgazdasági környezetben, akár gyárak mellett helyezkedett is el a kastély, egy kiváltságos és különleges lakásformát képviselt. A szigorúan vett gyakorlati rendeltetésén túlmenően a kastélyok mindig betöltöttek egy bizonyos jelképes szerepet is, azaz az épület jelenléte, építészeti

⁶⁴ Virág 2000: 305.

⁶⁵ Fekete J. 2007: 44. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/handle/10890/1425> (letöltés: 2022. 06. 11.)

⁶⁶ Sisa 2007: 15.

kialakítása minden esetben az építtetőjének társadalmi státuszát tükrözte. Az egyéni és a családi reprezentáció mellett legalább ilyen lényeges szempont volt, hogy a kastély kényelmes lakhely legyen. Ilyen szempontból tehát a legmagasabb igényeket kellett hogy kielégítse. A bútorzata, műszaki felszerelése és a berendezése is a korszak legjobbja kellett legyen. A kert vagy a park szintén elengedhetetlen részét képezte a kastélynak, kiváltképp a historizmus korában, amikor a kertművészet újabb és újabb dimenziókat ér el. A reprezentatív épület éppen úgy szolgálhatott állandó lakhelyül, mint ahogyan csak nyári tartózkodásra. Ebben az időszakban jelenik meg, az életformák differenciálódása által, a magához a földbirtokhoz nem kapcsolódó, úgynevezett „nyaralókastély”.⁶⁷ A kastélyokon belül külön kategóriát képez az úgynevezett vadászkastély is, melyet a teljességre törekvés érdekében említék. A szerényebb anyagi körülmények között élő köznemesség képviselői rendszerint egyetlen kastélyt birtokoltak, ami lakhelyül is szolgált.

Sisa József értekezésében kifejti továbbá, hogy a „köznemesi kastély és a vidéki kúria között nem húzható éles határvonal”.⁶⁸ A *kastély* mint fogalom meghatározását elengedhetetlennek tartja az emléktanyag meghatározásához és következetes tárgyalásához. Megállapítja azt is – ahogyan azt korábban részletesen tárgyaltam –, hogy a kortárs szakirodalom a *kastély* fogalmát eléggé tág határok között használta. Kastélynak neveztek egy díszesebb földszintes épületet éppen úgy, mint ahogyan egy nagyszabású reprezentatív kastélyt is egyszerűen csak *lakóháznak*, *úrilaknak* vagy éppen *tanyának* hívtak.

Megállapítja, hogy az eddigi definíciók és a korszak, vagyis a historizmus tanulmányozása során van néhány szempont, amelyek alapján egy épület *kastély* besorolást kaphat.

Az elsődleges szempont az épület nagysága, amely az emeletek számában és az épület alapterületének méretében fejezhető ki. „A kastély legalább kétszintes (egyemeletes) épület.”⁶⁹ A másik szempont „az építészeti igényesség valamilyen foka”. Ami pedig a kastély belső berendezését, funkcionális térelosztását illeti, „megtalálhatók benne az életszükségletek differenciált kielégítésére hivatott helyiségek”. Ami tehát a lakó- és vendégszobák száma mellett a fényűzően berendezett reprezentatív helyiségeket is megköveteli, úgymint a díszterem, nagyszalon, pálmaház, könyvtár és billiárdszoba, szivarszalon stb.

Még egy szempontot tart lényegesnek Sisa professzor kiemelni, mégpedig azt a nem elhanyagolható aspektust, hogy a „kastélyt a többi épülettől környezete is megkülönbözteti: elegáns elkülönülését általában kert vagy park biztosítja”. Végezetül pedig, hogy a „városon, vagy legalábbis a nagyvároson kívül eső épület, amely leginkább a vidéki élet képzetével hozható kapcsolatba”.⁷⁰

Fekete J. Csaba *Funkciószervezés és téralakítás a főúri reprezentatív magánépítészetben az 1720 és 1920 közötti Magyarországon* címet viselő, 2007-ben írt doktori értekezésében Sisa József művészettörténész szempontjait alapul véve a *kastély* mint

⁶⁷ Uo.16.

⁶⁸ Uo. 16.

⁶⁹ Uo. 17.

⁷⁰ Uo. 18.

épületfajta fogalmi meghatározására irányuló tudományos törekvéseket a történelmi jelentéstartalomhoz kötve, a kastély funkcionális tartalmának előterébe helyezését irányozta meg. Ennek megfelelően a történelmi korstílusoktól függetlenül az arisztokrata magánépítészet olyan sajátos műfajként határozható meg, amelyben a „lakó, a társasági, a kiszolgáló, az eltartó és a védelmi funkciók korszerű térbeli összefüggései funkcionális egységet alkotnak”.⁷¹

Véleménye szerint a 18–20. századi egy műfajon belül megjelenő épületfajták, úgymint a kastély, palota, villa, bérház, bérvilla és a kúria elhatárolása nemcsak formai, hanem funkcionális szempontból is megvalósítható. Ebben pedig meghatározó az „épület funkcionális programjának összetettsége, léptéke és a települési kontextus”.⁷² Fekete J. Csaba definíciója szerint: „a »kastély« vidéki, a »palota« városi környezetben álló olyan tagolt épület, amelyben különböző társadalmi rétegek időszakosan egy háztartásban élnek. Másként fogalmazva a kastély, illetve a palota olyan épület, amelyben a lakó, a társasági és a kiszolgáló funkciók térben összefüggő rendszere különböző társadalmi rétegek azonos háztartáson belüli életterében, funkcionális és térkapcsolatok szöveve révén differenciáltan valósul meg.”⁷³ Négy szempontot határoz meg, amely alapján értelmezhető az adott fogalom meghatározás.

Az első az „azonos háztartás”, amelyben a család és a háztartás a társadalom azon alapegységei, ahol az embereknek egymással közvetlen személyes kapcsolatban vannak. A házasság a főúri társadalmi rétegben nem a családot jelentette elsődlegesen, hanem az *udvar* tovább élő 18. századi fogalmában a *ház* fogalmát fejezte ki. Ez pedig a nemesség nemzedékeket átívelő egységét jelentette. A *ház* fogalma később, a 18–19. században a *háztartás* definíciójával vált azonos jelentésűvé. Fontos kritérium még az időtartam, hogy az egy háztartásban élők rezidenciálisan vagy szezonálisan éltek az adott lakhelyen.

Második szempont a „különböző társadalmi rétegek”, ami az arisztokrácia lakhelyének esetében azt jelentette, hogy a vezető társadalmi rétegek főnemesei az őket kiszolgáló közrendű személyzettel éltek együtt. Ez az intézményesült környezet kibővült, így a nemesség tágabb értelemben vett családja az *udvar* volt.

A „térben összefüggő rendszer” a harmadik megállapítása, hogy amíg a kastély – valamint a városi palota, villa – az eltartó, vagyis a gazdasági funkcióinak együttesét az épületen túlmutató települési kontextusban, a majorságok rendszerében hozta létre, addig a kúria gyakran a gazdasági épületek együttesében jelent meg.

A negyedik, egyben utolsó vizsgált aspektusa a „differenciáltság”. A különböző szocializációjú társadalmi rétegek életterének kialakítása alapvető építészeti kérdéseket vet fel, mint a közös, illetőleg a magánterek használata, azok elkülönülése és esetleges kapcsolódása.⁷⁴

⁷¹ Fekete J. 2007: 44. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/handle/10890/1425> (letöltés: 2022. 06. 11.)

⁷² Uo. 44.

⁷³ Uo. 45.

⁷⁴ Fekete J. 2007: 47. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/handle/10890/1425> (letöltés: 2022. 06. 11.)

A reprezentatív magánépítészet két típusfőcsoportba való besorolhatóságának elmélete

Az arisztokrácia reprezentatív magánépítészeti alkotásait alapvetően két nagy gyűjtőfogalomba vagy típusfőcsoportba lenne célszerű csoportosítani. A kastély- és kúriaépítészeti műfajon belül lehetséges elkülöníteni további épületfajtákat, amelyek az adott típusfőcsoporton belüli speciális megjelenési formák. Az elmélet értelmében az épületek vagy *kastélytípus*, vagy *kúriatípus* besorolást kaphatnak. A *kastélytípus* alá sorolható: a palota, vadászkastély, nyaralókastély, várkastély stb., mégpedig azért, mert ezeknek az épületeknek a fogalmi genezise maga az építészeti produktum, amelyet *kastély* alatt értünk.

A *palota*⁷⁵ nagyszabású, monumentális jellegű épületet vagy épületegyüttest, épületcsoportot jelent,⁷⁶ amely vagy fejedelmek, főpapok, főurak lakásául szolgált, vagy közérdekű rendeltetésű, díszesebb kivitelezésű középület – úgymint a törvényhozási, törvénykezési, posta, bank stb. paloták. A középkori világi építészetben a vár lakóépületének megjelölésére használták a *palota* terminust.⁷⁷ Az elnevezés Róma egyik dombjának, a Palatinusnak a nevére utal.⁷⁸ A király vagy a fejedelem számára emelt épület volt a palota vagy más néven várpalota. Később a király vagy a főurak részére emelet dísztermet neveztek így a váron vagy várkastélyon belül. Németországban az első *palastok* királyi lakosztályokból vagy díszcsarnokokból alakultak ki.⁷⁹ A reneszánsz korától kezdve palotának nevezték a főúri, nemesi család vagy egyházi méltóság városi lakóépületét. Lényegében a „*palota*” a kastély városi megfelelőjének is mondható. Így nem alkot külön építészeti, fogalmi csoportot, hanem a „*kastély*” épülettípus egyik fajtáját alkotja. A *vadászkastély*, ami a nemesi építészet szabadidős tevékenységének építészeti produktuma, nem igényel különösebb magyarázatot. Egyértelműen a *kastély* kategóriába tartozik, annak egy speciális megjelenési formáját testesíti meg, éppen úgy, ahogyan a *nyaralókastély*. A *várkastélyok* a középkori erősségek, a várak metamorfózisai, gyakorlatilag a kastélyok legelső megjelenési formái. Még egy esetleges támadás ellen is védelmet nyújtó, várszerű, de a kényelmi funkciókat és díszítményeket is alkalmazó építmény, amely rendszerint nehezen megközelíthető helyen épült.⁸⁰

A *kúriatípusba* mint másik nagy típusfőcsoportba sorolhatóak: a villa, bérvilla, udvarház stb. épületek. A *villa* mint épületforma főleg a méretei miatt rokon a kúriaépítészettel. Magyarországon a villa a városon kívül fekvő, de a nagyobb települések vonzáskörzetében maradó nyaralót, pihenőhelyet jelent. Földszintes vagy legfeljebb egy emelettel ugyan rendelkező nyaralóépület, amely funkcióját tekintve nem állandó lakhelyül szolgál. Éppen ez indokolja a viszonylag kis számú lakóhelyiség kialakítását,

⁷⁵ Latinul: *palatium*, franciául: *palais*, németül: *pfalz*, *palast*, olaszul: *palazzo*.

⁷⁶ Zádor–Genthon 1983: 691.

⁷⁷ Éber 1935: 262.

⁷⁸ Beck–Peschka 1990: 383.

⁷⁹ Bárány 2002: 458–459.

⁸⁰ Barczia–Ország 1961b.

kényelmes és célszerű elrendezését. A villaépítészetben nem lehet csak és kizárólag magyarországi stílusjegyekről beszélni. A villák elsősorban polgári származású, tehető mágánok, „homo novus”-ok számára épültek. Ennél az épülettípusnál az önálló stílusjegyek kialakítását az is nehezíti, hogy rendeltetésüket nem lehet minden esetben pontosan körülhatárolni. A magyar villákra mindazonáltal az alábbi paraméterek az irányadók: belső udvaros vagy díszudvar körüli elrendezéssel nem lehet találkozni, ez inkább a kastélyépítészetre jellemző. Az alaprajzi elrendezésük minden esetben logikusságot és funkció-központúságot mutat. A világos, egyszerű tömegeket, az oszlopos, timpanonos portikuszt és a szerényebb oldalszárnyakat – a kúriaépítészettel azonos módon – elsődlegesen a klasszicizmus stílusirányzata fémjelzi. Mivel szabadon álló épületről van szó, így a homlokzat díszesen, művészien kiképzett.

A villaépítészetnek van egy másik stílusirányzata is, az úgynevezett romantikus villák. Ennél a típusnál megfigyelhető a klasszicista portikusz hiánya, helyét a faragott, általában faszerkezetű, fűrészfog-díszítésű tornác veszi át.⁸¹ Magyarországon a legjelentősebb villaépítő tevékenységet a 19. században figyelhetjük meg Pest-Buda közvetlen környékén. Ezt az építési kedvet mindenekelőtt az eredményezte, hogy a lakosság létszáma megnőtt, a kereskedelem fejlődött, a lassan kialakuló iparosodás pedig modern nagyvárossá fejlesztette Pest-Budát. Éppen ezért a hétköznapiok fáradalmait kipihenni vágyó vagyos réteg figyelme „ad montes oculos levavi”⁸² a budai hegyek felé fordult. A villaépületek tehát szoros rokonságot mutatnak a kúriaépítészettel, másképpen fogalmazva, a kúriáknak egy fajtáját testesítik meg. Bár építészetileg kötetlenek, és nagyobb stílusbeli mozgástér áll a tervező és az építető rendelkezésére, művészi szabadságuk ellenére a kastélyépületekhez képest nincs kellő művészi színvonaluk. A telekhatárok, amelyre épültek, gyakran olyan akadályokat gördítettek a tervezők elé, hogy az épület arányai és összhatása kedvezőtlené vált.⁸³ A kastélyokhoz mérve tehát a környezeti kialakításuk is inkább a kúriaformát idézi.

Az udvarházaknál a kérdés úgymond magától értetődik, hiszen a *kúria*, vagyis a *curia nobilitaris* mint épülettípus és mint gyűjtőfogalom eredeti jelentésében magában hordozza a választ.

A kastély és a kúria fogalmi definiálásának konklúziója

Egy adott nemesi épületnél tehát mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy melyik két nagy típusfőcsoporthoz tartozik: kastély típusú épületről van-e szó vagy kúria típusú?

Nem elhanyagolható szempont a kutatásnál annak megállapítása sem, hogy milyen „szemüvegen” keresztül vizsgáljuk, kategorizáljuk az úri lakokat. Hiszen nem mindegy,

⁸¹ Kelényi 1974: 34.

⁸² „Tekintetem a hegyekre emelem.” Zoltárok könyve, Zsolt 121, 1–2.

⁸³ Kelényi 1974: 35.

hogy egy turista szemszögéből látjuk az adott épületet, aki csodálja azt mint látványosságot, vagy a helyi lakosság szemével nézzük, akiknek a népnyelv által használt elnevezés a mérvadó, ami olyan mélyen beépült helyenként a köztudatba, hogy a terminológiai helyreigazítással fel sem ismernék lakóhelyük műemlékét. Avagy az építész szemszögéből nézzük-e a művet, aki a kihívást látja benne, az egyediséget, a mesteri kialakítást. Nézzük az egykori építetők szemén keresztül is, akik minden bizonnyal úgy vélekedtek – még szerényebb kivitelezésű lakóhelyükről is –, hogy „az én házam, az én váram” – esetünkben kastély vagy kúria. Kivétel persze itt is akad, mint például a gróf Bolza család, akik impozáns kastélyukat is csak „rég ház”-ként emlegették. Talán a családra egyébként is jellemző szerénység okán, ki tudja? Végül pedig, ha a szakember, jelesül az építészettörténész, művészettörténész vagy az építész szemszögéből nézzük ezeket az impozáns, a maguk nemében, mindkét típusra jellemzően egyedi mesterműveket, akkor vajon meg tudnánk-e állapítani, teljes pontossággal és bizonyossággal, hol végződik a *kúria*, és hol kezdődik a *kastély*?

A behatároláshoz kétséget kizáróan szükség van alapvető szempontok és kritériumok meghatározására. Az arisztokrácia reprezentatív épületeinek besorolásánál kutatásom során az alábbi három szempontot vizsgálom:

1. Az épület alapterülete és „rendes emeleteinek” száma.

Minden épülettípusnál az első és legszembetűnőbb tulajdonságok a morfológiai sajátosságok. Éppen ezért a vizsgálatot a tipológiai elemzéssel szükséges kezdeni. Mekkora a hozzávetőleges alapterülete? Hány emelettel rendelkezik? Rendelkezik-e, és ha igen, akkor mennyi reprezentációs funkciót betöltő helyiséggel, mint amilyen a díszterem, szalonok, télikert? A lakószobák száma – amely magában foglalja a magán-, illetve a vendégszobákat – 10 helyiségnél több. A kúria típusú épületek lakószobáinak száma átlagosan 6-8. Az ennél több lakószobával rendelkező épület már alapterületileg is nagyobb kell hogy legyen, így feltételezhetően emelettel vagy emeletekkel rendelkezik.

2. Az építető család társadalmi, gazdasági, politikai státusza.

Önmagában az a feltevés, hogy a főnemesség, vagyis a hercegek, grófok, bárók kizárólag kastélyokat építettek, és a köznemesség építtetett csak kúriákat, nem helytálló. Fontos megvizsgálni az építető család társadalmi rangját, tisztségeit, valamint gazdasági státuszát is. A birtokok központjaként funkcionáló objektum tipológiai, művészeti értéke, nagysága is irányadó.

3. Az épület szűkebb és tágabb környezete.

Ahogy Sisa József is megfogalmazta, „a kastélyt a többi épülettől környezete is megkülönbözteti: elegáns elkülönülést általában kert vagy park biztosítja”.⁸⁴ Lényeges szempont a vizsgált épületet közvetlenül körülvevő épített környezet. Fontos szempont, hogy az adott objektum „szabadon áll” vagy sem. A kastélyok tipológiai jellegzetességeinek

⁸⁴ Sisa 2007: 16.

egyik ismérve, hogy az épület szabadon álljon, és ne lakóházak sorának részeként. A másik, legalább ennyire lényeges jellegzetesség, hogy „park veszi körül”. Azonban önmagában az, hogy „utcasorba nem épített”, még nem jelenti feltétlenül a kastély típusú besorolást. A kastélyépítkezés olyan összetett tevékenységet igényelt, melynek folyamán szinte minden művészeti ág képviseltette magát: az építész, a festő, a szobrász, az iparművész éppúgy, mint a kertész. A kastélykertek feltárása nagyon komoly kutatómunkát igényel, hiszen eredeti állapotban alig maradtak ránk. A 17. század első felére jellemző úgynevezett „virágtáblás” kerteket a 17. század második felében felváltotta az új francia stílus, a XIV. Lajos versailles-i kastélyának mintájára elterjedő franciakert. Ezt a népszerű kerttípust a 18. században váltja a brit tájakról hódító útjára induló angol-, más néven tájképi kert. Az új irányzat természetellenesnek tartotta a geometrikus, merev kompozíciójú franciakert-stílust, helyette a növényzetet, a természet elemeit nem „építőkövekként” használták, hanem egy kis darab természetet – ami helyenként nem is volt annyira kicsi – kívántak a maga naturalisztikus szépségében megvalósítani.⁸⁵ A dendragógiai vagy más néven gyűjteményes kertek az 1800-as évek közepétől lassan átvették a tájkertek szerepét. Ennek az új stílusnak a legfontosabb „főszereplői” a fák, amelyeknek már nem emberi érzelmeket kell kifejezniük, hanem saját impozáns megjelenésükkel, különleges formáikkal vannak hatással a szemlélőre.

A természettudomány felé forduló érdeklődés valóságos gyűjtőszendélyt eredményezett. Távoli, addig Magyarországon ismeretlen, egzotikus vidékek növényeit fedezik fel és honosítják meg hazánkban. Az arisztokratikus körökben alapvető műveltségi fokmérővé változik a fák és a virágok ismerete. A 19. század közepétől pedig számos magyar nemes gyűjteményes kertet hoz létre. Erre remek példa a szarvasi Bolza család Pál nevű tagja, aki a Pepi-kert fantázianevű, nagy kiterjedésű és országos hírű arborétumot alapította.⁸⁶ Vagy példaképpen említhetjük még az erdőteleki egykori Buttler-kastély utolsó tulajdonosainak, dr. Kovács Józsefnek és fiának az arborétumépítő munkásságát.

A gyűjteményes kertek vizsgálata azonban – amelyből több is megőrződött az utókornak, és ha területileg lecsökkent is méretük, de napjainkban is látogathatóak – kastélyépítészet szempontjából kevésbé jelentős a korábbi kerttípusokkal szemben. Az arborétumszerű parkok már csupán kísérői a kastély típusú épületeknek, viszont már nem tükrözik hitelt érdemlően az objektumhoz egykor tartozó tájképi egységet.

⁸⁵ Kelényi 1974: 40–41.

⁸⁶ Kiszely Tóth 2019: 60.

Mellékletek

1. kép: A Bolza kastély egy 1910-es képeslapon (forrás: a szerző gyűjteményéből)

2. kép: A csejtei Ország-Nádasdy várkastély (forrás: a szerző felvétele 2020.)

3. kép: Bajmóc, Pálffy-várkastély (forrás: a szerző felvétele)

4. kép: A tiszaföldvári Beniczky-kúria archív fotón
(forrás: a szerző magángyűjteményéből)

5. kép: Gyula, Harruckern-Wenckheim-Almásy-kastély (forrás: a szerző felvétele)

6. kép: Óra villa (forrás: Fortepan, Hegyvidéki Helytörténeti Gyűjtemény)

7. kép: Wenckheim-palota, napjainkban. Szabó Ervin Könyvtár épülete
(forrás: Kulturpont.hu)

Felhasznált források

Levéltári források:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL-OL)

E 185 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara archívuma, Családi és személyi fondok, Archivum familiae Nádasdi

P 392 Magán levéltárak, Károlyi család nemzetségi levéltára, Károlyi család, Törzsanyag

Felhasznált szakirodalom

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. I–III. füzet. Bp., 1967–1970.

A. Ammann et Ch. Garnier 1889: Guide historique á travers les habitations humaines. Paris.

Akadémiai kislexikon II. (L–Z). Főszerk. Beck Mihály – Peschka Vilmos. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.

Áldassy Antal et al. 1897: A Pallas Nagy Lexikona. XVI. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság – Révai Testvérek. Bp.,

Badál Ede 1987: Kastélyok, kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében. Műszaki Könyvkiadó, Bp.

Ballagi Mór 1867: A magyar nyelv teljes szótára. I. Franklin Társulat, Bp.

Barczy Géza – Országh László (szerk.) 1961a: A magyar nyelv értelmező szótára. IV. Akadémiai Kiadó, Bp.

Barczia Géza – Országh László (szerk.) 1961b: A magyar nyelv értelmező szótára. VII. Akadémia Kiadó, Bp.

Bártfai Szabó László 1910: A Hunt-Pázmán nemzetségbeli Forgách család története. Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, Esztergom.

Benkő Lóránd (főszerk.) 1970: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Akadémiai Kiadó, Bp.

Biró József 1943: Erdélyi kastélyok. Új Idők Irodalmi Intézet, Bp.

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1874: A magyar nyelv szótára. I–VI. Bp.

Dercsényi Dezső – Fülep Lajos – Zádor Anna (szerk.) 1973: A Magyarországi Művészet Története. Corvina Könyvkiadó, Bp.

Dercsényi Dezső (szerk.) 1958: Pest megye műemlékei. I–II. Magyarország Műemléki Topográfiája. V. Akadémiai Kiadó, Bp.

Éber László (szerk.) 1935: Művészeti Lexikon II. Győző Andor Kiadása, Bp.

- Fekete J. Csaba 2007: Funkciószervezés és téralakítás a főúri reprezentatív magánépítészetben az 1720 és 1920 közötti Magyarországon. PhD értekezés. Műegyetemi Digitális Archívum. <https://repozitorium.omikk.bme.hu/handle/10890/1425> (letöltés: 2022. 06. 11.)
- H. Takács Marianna 1970: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Heinz Biehn 1970: Residenzen der Romantik. München.
- Jonathan Glanzey 2002: Az építészet története. Magyar Könyvklub Kiadó, Bp.
- Kelényi György 1974: Kastélyok, kúriák, villák. Corvina Kiadó, Bp.
- Kiszely Tóth Anett 2019: Kastélykeringő. A szarvasi gróf Bolza család története. Digitális Kalamáris Kiadó, Szarvas.
- Klaniczay Tibor – Stoll Béla (szerk.) 1959: Régi Magyar Költők Tára. XVII. század I. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Koppány Tibor 1974: A castellumtól a kastélyig. *Művészettörténeti értesítő* 23. évf., 4. szám. 285–290.
- Koppány Tibor 2006: A castellumtól a kastélyig. Tanulmányok a magyar kastélyépítés történetéből. Históriaantik Könyvesház Kiadó, Bp.
- Major Máté 1983: Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Mark Gioruard 1978: Life in the English Country House. New Haven – London.
- Márkus Dezső 1907: Magyar Jogi Lexikon. VI. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Bp.
- Molnár Albert – Németh Lajos – Voit Pál (szerk.) 1961: Művészettörténeti ABC. Terra Kiadó, Bp.
- Pulszky Ferenc 1880: Életem és korom. Bp.
- Rados Jenő 1939: Magyar kastélyok. Magyarország Művészeti Emlékei sorozat IV. Királyi magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- Renate Wagner – Rieger – Walter Krause (Hrsg.) 1975: Historismus und Schloßbau. München.
- Rényi Péter (szerk.) 1962: Új Magyar Lexikon. IV., VI. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Révai Nagy Lexikona. XVIII. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Bp., 1925.
- Szabó István 1969: A középkori magyar falu. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Szamota István – Zalnai Gyula 1902: Magyar oklevélszótár. Állami Könyvterjesztő vállalat, Bp.
- Tóth János 1961: Népi építészetünk hagyományai. Műszaki Könyvkiadó, Bp.
- Virág Zsolt (szerk.) 2000: Magyar Kastélylexikon 1. Pest megye kastélyai és kúriái. Perfect Project, Bp.
- Werbőczy István 1844: Tripartitum pars I., tit. 24. 88–89.
- Werner Müller – Gunther Vogel 1993: Építőművészet. Springer Hungarica Kiadó, Bp.

Zádor Anna – Genthon István (szerk.) 1966: Művészeti Lexikon. II. Akadémiai Kiadó, Bp.
Zádor Anna – Genthon István (szerk.) 1983: Művészeti lexikon III. (L–Q). Akadémiai
Kiadó, Bp.

TÓTH ORSOLYA

Erdély mint emlékezhely Bánffy Miklós Erdélyi történet című trilógiájának magyar és német recepciójában

A tanulmányban azokra a felmerülő kérdésekre próbálunk rávilágítani, melyek Bánffy Miklós Erdély-trilógiájának magyar és német recepciójában valamilyen különbséget, hangsúlyeltolódást vetnek fel. A dolgozatban előtérbe kerülnek azok a történelmi események, melyek a regényekben központi szerepet játszanak, valamint amelyeket az irodalomkritikai írásokban megemlítenek a recenzensek. Az előzetes kutatás során már körvonalazódott, hogy hangsúlyeltolódás merül fel többek között a monarchia bukásának bemutatása során. A tanulmány tárgyát képezik ugyanakkor a leírások összehasonlításai is, melyek a trilógia magyar és német nyelvű recenzióiban felbukkanó Erdély-képet és Erdélyt mint emlékezhelyet határozzák meg. A trilógia magyar visszhangja többnyire történészek, irodalomtörténészek írásaiban körvonalazódik, míg a német recepció feltárása során olyan német nyelvterületen megjelent tanulmányokat, valamint recenziókat vizsgálunk, melyek például a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung*, *Wiener Zeitung* vagy *Neue Zürcher Zeitung* lapokban jelentek meg, szerzőik elsősorban a kelet-európai történelem és irodalom témakörök mellett elkötelezett írók, újságírók, műfordítók.

Nora az emlékezhelyek három nagy tárgyi csoportjáról tesz említést: halottak kultusza, örökség, illetve a jelenben tovább élő múlt kezelése.¹ Ennek ellenére a történész szerint nem kevés olyan közeg létezik, melynek ne lenne keresnivalója az emlékezhelyek között, illetve az is előfordult, hogy egy, az emlékezhely minden paraméterein belül levő fogalom nem képezi részét az emlékezhelyek csoportjának. Nora felteszi a kérdést: mit lehet emlékezhelynek tekinteni? Emlékezhelyként tekinthetünk történelmi dokumentumokra, irodalmi művekre, emlékiratokra, önéletrajzokra, naplókra. Értelemszerűen nem válik minden írott mű emlékezhellyé, fontos kitétel az, hogy emlékezésre buzdítsanak. A történelmi eseményeket tekintve azok tartoznak az emlékezhelyek közé, amelyek megtörténésük idején nem kaptak különös figyelmet, de a későbbiekben kiemelkedő eseményként tartják számon őket, valamint azok, amelyek bár nem tűnnek fontosnak, mégis „szimbolikus értelemmel telítődnek meg”² már a jelenben. Összefoglalva, Nora az emlékezhely fogalmának meghatározása során a következő szempontokat tartja feltétlenül szem előtt: „[...] egyetlen esetben

¹ Nora 2009: 29.

² Uo. 30.

sem önmagában az esemény teszi emlékezhellyé őket, nem vehetjük figyelembe, mert lényegét tekintve az emlékezhely sajátosságaival szöges ellentétben áll. Éppen ellenkezőleg, az emlékezhely fogalmát akkor tudjuk pontosan meghatározni, ha kizárjuk az eseményt önmagában: az emlékezet éppen úgy kötődik az emlékezhelyekhez, ahogy a történelem az eseményekhez.”³

S. Varga Pál *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai* című kötet előszavában megjegyzi, hogy magyar tekintetben is nagy jelentőséggel bír az emlékezhely fogalma, hiszen olyan vitatott kérdésekben siethet a történész segítségére, melyek a „kollektív emlékezet defektusai” által a „magyar társadalom megosztottságához”⁴ vezetnek. Gyáni a fent említett kötetben megjelent tanulmányában kifejti, hogy az emlékezhelyek által arra emlékszünk, amiről már nem tudunk „közvetlen és élő tapasztalatot”⁵ szerezni. Gyáni megjegyzi, hogy a magyar nemzettudatban különösen fontos szerepet játszik Trianon. A kollektív emlékezet egyik kiemelkedő szelvényeként hat úgy a politikai, mint a civil diskurzusokban. Gyánit idézve „nincs Trianon emléken kívül még egy olyan magyar történelmi referencia, amely hasonlóképpen és ugyanezzel az erővel volna képes betölteni a *par excellence* magyar emlékezeti hely szerepét”. Szerinte Trianon négy szempontból is betölti az emlékezhely szerepét: elsősorban a területi veszteségeket tekintve fizikai egység, másodszor olyan traumatikus esemény, mely aktív kommunikatív emlékezettel bír, harmadszor pedig fókuszba helyezi Magyarország és a környező államok kapcsolatát, ez utóbbi kapcsán pedig Trianon reciprocitását hangsúlyozza, melynek tekintetében a Jan Assmann által ismertetett „hideg” emlékezés érvényesül. Gyáni magyarázatában, melyet Assmann elmélete mentén fogalmaz meg, ez abban nyilvánul meg, hogy „befagyasztja a történelmet, lévén, hogy makacsul és kétségbeesetten ellenáll a történelmi változások beáradásának, a szakadatlanul zajló történések tudomásulvételének”.⁶ Ennek értelmében Trianon emlékezete a szerző szerint az áldozat szemszögéből bemutatott traumatikus esemény. Fata Márta Gyáni tanulmányához való hozzászólásában arra hívja fel a figyelmet, hogy Trianon, a Kárpát-medence etnikai összetételéből adódóan nemcsak magyar emlékezhely lehet, hanem ugyanúgy román, szlovák vagy szerb egyaránt, ezért egyoldalú felfogása nem szerencsés.⁷ Balogh László Levente megjegyzi, hogy Trianon emlékezete jellegzetesen magyar, de ugyanakkor „egyetemes emlékezésminta” is.⁸ Hozzáteszi, hogy Trianon nem pusztán egy feldolgozatlan trauma, hanem egy „politikai neurózis”. Balogh Kovács Évára utalva megállapítja, hogy Trianon felfogása olyan politikai diskurzusok részévé vált, melyek a társadalom megosztottságáért és nemzetközi feszültségeikért felelősek.⁹ Pomogáts Béla a *Magyar tájak – magyar irodalom* című tanulmánykötet bevezetőjében

³ Uo. 31.

⁴ S. Varga–Száráz–Takács 2013: 10.

⁵ Vö. Gyáni 2012: 1–2, 41–50.

⁶ Uo.

⁷ S. Varga–Száráz–Takács 2013: 37.

⁸ Uo. 49.

⁹ Uo. 49–50.

említést tesz arról, hogy az erdélyi magyarság mindig is jól elkülöníthető és feltűnő kulturális hagyománnyal, illetve „erdélyi identitással” rendelkezett.¹⁰ Kiemeli, hogy ez az elkülöníthető magatartás nemcsak az Erdélyi Fejedelemség meglétéből adódik, hanem az úgynevezett „korai transzilvanisták”,¹¹ mint például Apor Péter vagy Cserei Mihály is megerősítették azt. A Trianon utáni Erdélyben folytatódni látszott az erdélyi szellem képviselete, többek között Kós Károly, Kuncz Aladár, Makkai Sándor és Tamási Áron reprezentálásával, akik Pomogáts említése szerint naivan hittek a három erdélyi nemzet békés közreműködésében és működésében. Erdély kulturális hagyományait tekintve Pomogáts négy különböző régiónak a sajátos kulturális képviseletét említi meg. Ennek értelmében létezik egy partiumi (Nagyvárad, Szatmár), egy belső erdélyi (Kolozsvár, Nagyenyed), egy székelyföldi (Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy), valamint egy bánsági (Arad, Temesvár) régió. Ezek együttesen alkotják meg a transzilvanista ideológiát, az „erdélyi gondolatot”.¹² Boka László írásában megemlíti, hogy a két világháború közötti időszakban a transzilvanizmus volt az erdélyi magyar irodalom és politika színterén az a menekülési pont, mely a traumák feldolgozását segítette.¹³ Boka Ady gondolatait kiemelve megjegyzi, hogy a transzilvanizmus a „régió történelmi és kulturális feltámasztásának igényét hordozza magában: »Az unió megölte Erdélyt, habár 1867 után még sokáig, pár évtizedig, az erdélyi nyugtalan, csalafinta, elme teret kapott a politikában, irodalomban, tudományban. Most már nincs Erdély, s emléke sincs kézzel foghatóan [...] az az Erdély, amely enyhítő körülménye volt Magyarországnak, ahol Kazinczy Ferenc jól mulatott, nincs többé.«”¹⁴

Boka hozzáteszi, Szekfű Gyula 1925-ben az „erdélyi magyarság kulturális törekvéseit szükségszerűnek ismerte el, ezáltal az irodalmi különállóság szándékát teljesen természetesnek mondta.”¹⁵ Ezen gondolatok mentén haladva igyekszem bemutatni Erdély helyzetének megítélését Bánffy trilógiájának magyar és német értelmezései során. A magyar recepció bemutatását nemcsak azért részesítem előnyben, mert a kritikák megjelenési idejének kronologikus sorrendjét szeretném betartani. A magyar recepció a regényben feldolgozott történeteket belülről, az események helyszínéről tudósítja, míg a német nyelvű kritikák kívülről, mintegy madártávlatból szemléltetik az eseményeket. A német recenziók annak fényében nyerik el jelentőségüket, hogy miként értelmezik a művet először is az események lezajlásának helyszínén.

Bánffy Miklós *Erdélyi Történet* című trilógiája 1934 és 1940 között íródott, de 2012-ben újra megjelentette a Helikon Kiadó, utat nyitva ezáltal az újraértelmezésnek, esetleg fordításoknak. Horváth Gábor a Jelenkorban publikált írásában kifejti, hogy Bánffy trilógiájának sikeréhez hozzájárulnak a fordítások is, de valószínűsíthető, hogy ezeket történelmi regényként olvassák, melyből kiemelkedhet az Osztrák–Magyar Monarchia

¹⁰ Pomogáts 2008: 8.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Boka 2012: 77.

¹⁴ Vö. Nagyvárad Napló 1908. szeptember 29.

¹⁵ Boka 2012: 86.

bukása, esetenként egy-egy szerelmi részlet, így veszít a magyar irodalomtörténeti jelentőségéből: „Amennyiben történelmi regényként olvassák, és ezt valószínűsítik nemcsak a magyar kiadás hátsó borítóján olvasható rövid angol és francia méltatások, hanem a kiadók rövid leírásai is, akkor az értelmezéshez magyar szempontból érdemben nem tudnak hozzájárulni. A kontextusától megfosztott regényben dominálhat a szerelmi szál, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia agóniája, azonban a műnek nagyobb jelentősége van a maga magyar politika- és irodalomtörténeti kontextusában.”¹⁶

A recenziens Ablonczy Balázs történész szavait idézi, aki szerint Bánffy „olyan művész, értelmiségi és politikus, aki a legjobb és legszélesebb értelemben vett európaiságot képviselte Európa keletén, akit méltatlanul elfeledett a köztudat”,¹⁷ így a trológia újbóli felfedezése során talán a Bánffyról alkotott képet is sikerül új megvilágításba helyezni. Pomogáts szintén az európaiságot hangsúlyozza. Szerinte az *Erdélyi Történet* a korabeli politika több aspektusát is összefonja: egyrészt a magyarországi politikai élet, valamint az erdélyi regionális politika mindennapjai tárulnak az olvasó elé, másrészt pedig ezekbe a szerző beleszövi az „európai nagypolitika eseményeinek és konfliktushelyzeteinek bemutatását”.¹⁸ Pomogáts felvetésében Bánffy regénye politikai dokumentumregényként is helytáll, amelyben az események Bánffy személyes tapasztalatai köré fonódnak, így megemlíti az 1905–1906 táján lezajló párharcokat, a „koalíciós kormányzat balfogásait, a Monarchia vezető köreinek külpolitikai elképzeléseit és belső hatalmi küzdelmeit”.¹⁹ Horváth fontosnak tartja ugyanakkor kiemelni Bánffynak a politika terén kifejtett törekvéseit, többek között azt, hogy a második világháború idején tárgyalásokat folytatott a románokkal egy közös kiugrás érdekében, illetve Horthyt is a háború befejezéséről próbálta meggyőzni. Pomogáts Bánffyt a konzervatív reformizmus nézeteit valló politikusként mutatja be. Az említett nézet a történelmi illúziók elkerülését, valamint a politika és a szellemi élet valóságra való építését szorgalmazza.²⁰

Horváth arra is rávilágít, hogy az *Erdélyi Történet* több perspektívából is lehet olvasni: ha a fontos nemzeti problémákat és történelmi eseményeket elemzően olvassuk, akkor a magyar irodalom egyik fontos műveként tekintünk a trológiára, azonban ha a leírtakból az ellenszenves úri világot és harcot emeljük ki, negatívan értékelhetjük a művet, úgy, ahogyan azt Illés Endre tette tanulmányában, egyenesen dilettánsnak nevezve Bánffyt.²¹ Horváth szerint a „politikai véleményformálás eltérő minőségei” miatt érzékelhető a regény mellőzése. Hangsúlyozza, hogy a trológia akkor lehet értékes az olvasó számára, ha azt „nemzeti problémákat és traumákat tárgyaló műként” értelmezi, nem pedig az arisztokrácia világában vesződik el. Ez utóbbi esetben az olvasó csupán egy előítéletekkel megtűzdelt osztályharcot lát, nem tulajdonítva

¹⁶ Horváth 2022: <https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2844/kozelites-banffy-miklos-erdelyi-tortenetehez> (letöltés: 2022. 04. 20.)

¹⁷ Ablonczy–Dávid 2012: 45.

¹⁸ Pomogáts 1989: 88–89.

¹⁹ Uo.

²⁰ Pomogáts 1989: 105.

²¹ Illés 1968: 657.

így a regénynek különösebb jelentőséget. Ezzel szemben meg kell említeni Pomogáts Béla gondolatait, aki szerint Bánffy a Ferenc József-i Magyarország arisztokráciájának életrajzát mutatja be, melyben a társadalmi piramis csúcsán elhelyezkedő osztály életmódját, politikai magatartását, kultúráját, ízlését, szokásait vetíti az olvasó elé, ugyanakkor az összeomlása felé sodródó történelmi Magyarország utolsó éveiről is beszámol. Pomogáts szerint a tárgyalt időszak (1904–1914) történelmi értelemben egy „válságos évtized”,²² melynek fontos eseményeit mutatja be Bánffy: a Szabadelvű Párt felbomlása, mely a kiegyezés után megszakítás nélkül kormányzott, az ellenzéki koalíció választási sikere, majd annak bukása, az 1908-as annexiós válság, a Balkán-háborúk, a szarajevói merénylet, valamint az éppen kirobbanni készülő első világháború²³ – összegezve tehát egyszerűen a monarchia és a történelmi Magyarország felbomlásának az évtizedét mutatja be a trilógia. Horváth meglátása szerint a regény két ellentétes világot jelenít meg: a főhős, Abády képviseli a jó irányba való változás mozgatórugóját, míg túlsúlyban vannak az arisztokrácia azon képviselői, akik a társadalmi réteg negatív vonásait foglalják magukba. Ennek az ellentétnek, jobban mondva a negatív vonást magukban hordozók nagy számának köszönhető a történelmi Magyarország széthullása: „Hiszen azáltal, hogy az ország vezetésére hivatott arisztokrácia nem teljesítette kielégítően a kötelességét, ezáltal létezésének alapját kérdőjelezte meg.”²⁴ Ablonczy Balázs történész szerint Illés Endre Bánffyról alkotott képe nem állja meg a helyét, a gróf ugyanis leginkább „literary gentleman”-nek nevezhető, aki örömmel ír, bár történelmi szempontból „pocsék emlékező”.²⁵

Pomogáts értelmezésében a regény egy számvetésként értelmezendő, melyet a szerző saját tapasztalataival és nosztalgiájával itat át, ugyanakkor kiemeli, hogy Bánffy tisztában van az arisztokrácia bukásának visszafordíthatatlanságával is. Bár a regény középpontjában a főhős, Abády Bálint, a szerző alteregója áll, az 1910 tavaszán induló „erdélyi mozgalom” bemutatása során olyan politikusok neve is feltűnik, mint Bethlen István, Désy Zoltán, valamint Issekutz Győző. Pomogáts a főhős, Abády nevének a keletkezéséről is beszámol: a Bánffy család a honfoglalást követően, István királynak ellentmondva a pogányságot választotta, lázadásuk azonban kudarcba fulladt, bűntetésül pedig az abádi révnél temették el őket élve.²⁶ Pomogáts kifejti továbbá, hogy az események olyan jegyzőkönyvi pontossággal kerülnek az olvasó elé, hogy azok szinte bele sem illeszkednek a regény történéseibe: „A cselekmény politikai szála azonban nem mindig szövődik tökéletesen a regénytörténetbe: nemegyszer historikusi, illetve publicisztikai betéteknek érezzük a személyes történetet taglaló közéleti jeleneteket, politikai eszmefuttatásokat. Ezek a politikai mozzanatok és publicisztikai betoldások az írónak arra az 1932-ben közreadott, *Emlékeimből* című memoárjára utalnak vissza,

²² Pomogáts 1989: 84.

²³ Uo. 85.

²⁴ Horváth 2022: <https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2844/kozelites-banffy-miklos-erdelyi-tortenetehez> (letöltés: 2022. 04. 20.)

²⁵ Ablonczy–Dávid 2012: 45.

²⁶ Pomogáts 1989: 86.

amelyben Bánffy az 1916-os királykoronázás történetét, illetve az 1919-es nyugat-európai emigrációjának tapasztalatait beszéli el.”²⁷

A trilógiában hangsúlyosan jelenik meg a nemzetiségi kérdés, a főhős mindenképp megoldást próbál keresni, ám mindhiába. Megjelennek azok a gondolatok, melyek az erdélyi lakosság sérelmeit mutatják be, az elhagyatottság érzésére is összpontosít a regény: Bánffy Abády karaktere által igyekszik kifejezésre juttatni olyan törekvéseket, mint az erdélyi magyarság tömeges megszervezése és a román mozgalmakkal egyezségekre való törekvés. A regényben Abády 1910 elején egy úgynevezett „erdélyi mozgalmat” indít, melynek legfőbb célja a nemzetiségi béke helyreállítása, Erdély gazdasági életének fellendítése és a földművesek helyzetének javítása volt.²⁸ Pomogáts Féja Géza gondolatait idézi: „Bánffy a régi erdélyi életnek emel múlhatatlan emléket”. A főhős egyik célja a magyarok és románok közötti harmonikus együttélés kialakítása, elsősorban annak érdekében, hogy közösen tudjanak jobb jövőt építeni maguknak, mely álláspont Pomogáts szerint a transzilvanista ideológia tanításain alapszik. Ezzel szemben Szabó Imre László Bánffy Miklós *Erdélyi Trilógiájának társadalom és korpé* című tanulmányában²⁹ megemlíti, hogy Bánffy az első írók között szerepelt azok közül, akik nem feltétlenül a háború kimenetelének vagy a nemzetiségi viták következményeinek tulajdonítják Magyarország bukását, hanem a magyar vezetői réteget ítélik el. A trilógia első részében ez hangsúlyosan megjelenik az 1900-as évek elején folytatott vitákat feldolgozva: „Abban a szövevényes jogi viszonyban, mely Magyarországot és Ausztriát összekapcsolta, folyton újabb és újabb sérelmi alkalmak adódtak. Dacára, hogy az ellenzéki pártvezérek elvben elítélték a technikai obstrukciót, melyet az utolsó hónapokban már csak kisebb csoportja a 48-as pártnak folytatott a maga szakállára, annak céljait a maguk népszerűsége miatt kénytelenek voltak vallani, és különböző fokozatokban teljesen önálló hadsereget vagy legalább magyar vezényszót vagy legeslegalább nemzetiszínű tiszti kardbojtot követeltek.”³⁰

Bánffy emlékirói szerepe Pomogáts Bélánál, valamint Dávid Gyulánál is nagy figyelmet kap. Elsősorban azért, mert Bánffy *Emlékeimből* című írása szorosan összekapcsolható az *Erdélyi Történettel*. Pomogáts szerint Bánffy az előbbi által nemcsak történelmi tapasztalatokat, hanem „az erdélyi magyarságnak szolgált hiteles”³¹ beszámolókat és eligazításokat is közvetít. Ezt figyelembe véve az *Emlékeimből* című írás előzménye az *Erdélyi Történet*-trilógiának, annak előtörténeteként is értelmezhető, ezáltal Pomogáts szerint Bánffy nagyszabású, háromkötetes írása is emlékirat jellegű. Dávid Gyula írásában hangsúlyozza, hogy az emlékiratot az erdélyi magyar irodalom „reprezentatív műfajának szokás tekinteni”.³² Dávid Pomogátshoz hasonlóan Bánffy *Emlékeimből* című művét az Erdély-trilógia előzményeként tekinti. Dávid

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 97.

²⁹ Szabó 2008.

³⁰ Bánffy 2012a: 36.

³¹ Pomogáts 2016: 55.

³² Dávid 2003.

Makkai Sándor gondolatait idézi: „Romantikus Erdély-szemlélet, sajátos transzilvanista eszmekör, az egységes magyar szellemiségtől megkülönböztetett s azzal élesen, harciasan szembeállított erdélyieskedés a nagy munka egyetlen lapján és egyetlen jelenetében sem található... Bánffy Miklós teljesen szükségtelennek tartja erdélyiségének hangsúlyozását, és alakjai ezért sohasem tendenciózusan erdélyieskedők: egyszerűen csak olyanok amilyenek. Ha nem így volna, gyanússá válhatnának, így pedig élően természetesek.”³³

A regényben a politikai szál emlékiratként is szolgál: megemlékezik egy történelmileg lezárt korszak súlyos tanulságairól, egy társadalmi osztály és egy politikai vezetőréteg bukásáról. A regény ezen történései mentén Pomogáts szerint Bánffy trilógiája egy valódi „Monarchia-regény”, ugyanolyan mértékben, ahogy többek között az osztrák Robert Musil írása is. Musil neve és műve egyébként a továbbiakban taglalt német recepció során is többször felbukkan mint kapcsolódási pont. Bánffy azokat az állapotokat igyekszik bemutatni, amelyek a magyar politikai életben és az osztrák–magyar kapcsolatokban jelentkező konfliktusokat követik. Művében nem egyszerűen a birodalom felbomlását mutatja be, hanem azt a politikai gyakorlatot is, mely a „közjogi csatározásokkal megbénította az országgyűlés munkáját, nacionalizmusával pedig elidegenítette a történelmi országtól a nemzetiségeket”. Az *Erdélyi Történet* elítéli a „birodalmi kötelekek lazítására törekvő hagyományos függetlenségi politikát”.³⁴ A monarchia helyzetén kívül Pomogáts a Bánffy szemével látott Erdélyt is szemlélteti: a regény az 1918 előtti Erdély epikai freskója, mely nemcsak a monarchia bukását, hanem Erdély sorsát is bemutatni hivatott. A regény a már említett nemzetiségi kérdéskörben nem csupán a kisebbség ellenszenvét mutatja be, hanem a románok részéről jelentkező egyre erősebb kiszakadási vágy is hangsúlyosan tetten érhető benne. A románok kiszolgáltatott helyzete a regényben kétfelől is megközelíthető: egyrészt a magyar kisebbségi politika által gyakorolt elnyomás áldozatai ők, másrészt azonban a román értelmiségi réteg is az egyszerű ember vagyonából próbálja meg uzsorakölcsönök segítségével kialakítani a saját középosztályát. A regényben a képviselő Abády és egy Timisan nevű román ügyvéd beszélgetése tárja fel ezeket a mozzanatokat: „Nekünk szükségünk van birtokos osztályra. Eddig nincs. Mi, román intellektuellek, szegény papoknak vagyunk fiai. [...] Ezért elhatároztuk, hogy mindenáron vagyonos középosztályt kell kialakítani. [...] Hogy ennek áldozatai vannak, az is természetes. De hát az önök honfoglalásának nem voltak áldozatai? – Nahát! Mi ugyanazt tesszük, csak hogy nem lóháton és nem karddal.”³⁵

Pomogáts Bánffy számadásaiban a „kettős nézőpontra” hívja fel a figyelmet. Bánffy ugyanis egy időben közeli és távoli nézőpontból is ismerteti a kor eseményeit. Egyrészt előtérbe helyezi az erdélyi regionális politikát, melyet Kolozs megye országgyűlési képviselőjeként jól ismert, másrészt pedig nemzetközi kontextusba is helyezi az eseményeket, hiszen a Bethlen-kormány külügyminisztereként nemzetközi rálátása volt az eseményekre, és jól ismerte a külpolitikát,³⁶ illetve többek között Bánffy ténykedésének

³³ Ablonczy–Dávid 2012: 45.

³⁴ Pomogáts 1989: 86.

³⁵ Bánffy 2012a: 498.

³⁶ Pomogáts 2016: 56.

köszönhetően maradhatott Sopron magyar város. Bánffy a trilógia által köszön el a monarchiától, Pomogáts tanulmányának címe is ezt tükrözi vissza: *Bánffy Miklós búcsúja a Monarchiától*. Bánffy ugyanakkor nemcsak a monarchiától búcsúzik, hanem a „történelmi Magyarországtól és a magyar Erdélytől”³⁷ egyaránt. A magyar politikusok sorozatban elkövetett hibáit, valamint tétlenkedéseinek következményeit Bánffy a trilógia harmadik részében is kritikus hangnemben fogalmazza meg: „Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege. Maga előtt látta a birtokos osztályt, aki uraskodásában leromolva gazdasági pályára nem megy, hanem csak hivatalnok akar lenni vagy ügyvéd [...]. Maga előtt látta a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, hát sutba dobják európai látóköruket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mindazt a maszlagot, melyben legtöbbször valójában nem is hisz, de ami [...] mindjobban megmérgezi a politikai életet [...]. Most elpusztul az ország és vele ez a nemzedék, aki mindent fontosnak tartott, ami formula, paragrafus vagy frázis. Aki az államélet valóságát el tudta felejteni és délibábok után futott, akár a gyermek. Aki tudatlanságban élt mindannak, ami a nemzetek talpköve, erő, önbírálat és összetartás. Egyetlen erénye maradt: a harci készsége.”³⁸

Pomogáts írásaiban Bánffy trilógiájának a transzilvánizmushoz való tartozását nyomatékossítja. Gondolatait összegezve a következőket nyilatkozza a regény kapcsán:

„A nagyarányú regénytrilógia a transzilván eszmék elfogadásának révén vált igazi számvetéssé, sőt leszámolássá, s az írói nézőpont eme személyes jellege következtében tarthatjuk számon Bánffy Miklós művét a harmincas évek magyar regényirodalmának megőrzendő értékei között.”³⁹

Az erdélyiség kérdéskörében lehangsúlyosabban Szász László nyilatkozik a mű kapcsán, aki könyvének alcímében az „erdélyi szellem arisztokratájának” nevezi Bánffyt. Felhívja a figyelmet arra, hogy az Erdély-trilógia mint szépirodalmi alkotás nem olvasható kizárólag dokumentumként, ugyanakkor megemlíti, hogy több 21. századi kritikus is kitér a regények memoár jellegére. Szász László Takács Pétert emeli ki, aki szerint Bánffy műve „az európai történelemben már perifériális régióban, perifériális törekvésekkel kínló, provinciális Magyarországot” mutatja be, ugyanakkor „kulcsregény”, hiszen nemcsak a főhős szerelmének létezett valós képmása Bornemissza Elemérné Szilvássy Karola személyében, mely állítást egyébként más forrás megkérdőjelez,⁴⁰ hanem Abády önmagában testesítette meg Bethlen István, valamint Bánffy Miklós politikusokat.⁴¹ Szász az *Erdélyi Történetről* következőképpen fogalmaz: „Nincs egyetlen más regény a korszakban (de a későbbiekben is alig), amely Erdély (mint »provincia«) felől volna képes az egész magyar, illetve magyarországi társadalmat átfogóan láttatni”.⁴² Ahhoz, hogy a regényben lezajló eseményeket értelmezni tudjuk, Szász szerint olykor

³⁷ Uo. 57.

³⁸ Bánffy 2012b: 274–275.

³⁹ Pomogáts 1989: 106–107.

⁴⁰ Vö. Ablonczy–Dávid 2012: 45.

⁴¹ Szász 2020.

⁴² Uo. 155.

segítségünkre siethetnek lexikonokon kívül történettudományi szakkönyvek is ahhoz, hogy az olvasó ne tévedjen el az események útvesztőjében. Az *Erdélyi Történet* hitelességét támasztja alá az a tény is, hogy Bánffy nem csupán a magyar politika játszmáit vetíti az olvasó elé, hanem betekintést enged a román politika felfogásába is. Eszerint Csapody Miklós következőképp nyilatkozik Bánffy hozzáállásáról: „[...] tisztában volt nem csak a történelmi összefüggésekkel és a politikai helyzet összetevőivel, hanem a román ellenzék és az egész politikai osztály, sőt az egész román társadalom Erdély-opciójával is. Régóta jól ismerte valóban fontos partnerét, a parasztpárti ellenzék vezérét, Iuliu Maniut. Timisan Aurelt, regényének tekintélyes román ügyvédjét, a mindenekfelett Erdély Romániához csatolásáért eltökélten dolgozó politikusnak, a magyarok jövőjére nézve vészjóslóan előrelátó alakját róla mintázta.”⁴³

Szász László írásában a korábban említett tanulmányokhoz viszonyítva kevesebb teret kap a monarchia vagy az arisztokrácia helyzete, írásában leginkább az erdélyi regionális politika és a regényben megjelenített fiktív személyek és események valóságtartalmának vizsgálata áll a középpontban. Szász hozzáfűzi, hogy az előző idézetből kiindulva bár példaképként említhető Iuliu Maniu személye, mintaként kevésbé, hiszen a regény cselekménye egy adott pontban eltér Maniu életútjától. A regényen végigvonuló erdélyiség a regény mozzanataiban folyamatos eltávolodást mutat a „magyarországitól”. Szász leírásában az erdélyiség Kolozsvárról indul, és Nyugat felé haladva a Királyhágóig tart: „Abády és az erdélyi hivatalosságok minden útja itt vezet a főváros felé, s nagyjából Budapest az a végső pont, ahol még hat, vagy legalább megértésre talál bizonyos körökben az erdélyiség szelleme”, Bécsnél pedig már egyáltalán nem érzékelhető.⁴⁴ A regényben a főhős gondolatai is tükrözik a vidékek különbözőségeit: „Mennyire más világ ez itt, mint nálunk Erdélyben”. Mindez annak fényében nyer jelentőséget, hogy otthon, Erdélyben „fölfuvalkodottnak, magyarországinak” tartották.⁴⁵ A különbség Abády unokatestvérének, Gyerőffynek az életútján keresztül is szemlélhető: dunántúli menyasszonyát nem tudja elképzelni az erdélyi miliőben, szerinte a lány ott „számkivetett volna”.⁴⁶ Abády Erdélyből a Dunántúlra költözött nagynénjének szavai szintén tükrözik az ellentétet: „nem itt, hanem Erdélyben vagyok otthon”.⁴⁷ Bánffy Miklóst az Erdélyi Helikonban Erdély bemutatása kapcsán olyan nevekhez kapcsolják, mint Nyíró József, Tamási Áron, illetve Kós Károly, hiszen emlékiróként Erdélynek egy addig ismeretlen oldalát vetítette a közönség elé.⁴⁸ Molter Károly párhuzamot von Bánffy, valamint Móricz Erdély-trilógiája között, megjegyezve, hogy míg Móricz letről törtet felfelé, addig Bánffy fentről láttatja az eseményeket. Szintén Molter Károly jegyzi meg, hogy Tamási Áron Ábel című regénye kapcsán is kimutatható hasonlóság.⁴⁹ Imre László tanulmányában

⁴³ Csapody 2015: 122.

⁴⁴ Szász 2020: 188.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo. 189.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Féja 1937: 557–563.

⁴⁹ Molter 1943: 553–561.

végso soron a következó tanulságot vonja le Bánffy művéböl: „[...] az Erdélyi történet végso tanulsága és jelentősége igazából a mából érthető és hasznosítható, mert legfőbb dilemmája nem veszítette el aktualitását. Amikor Bánffy (és hősei) felpanaszolja, hogy 1914 előtt Magyarországról akartak (tapintat és helyismeret nélkül) erdélyi politikát csinálni, akkor azok a mai »hazafias« szólamok jutnak eszünkbe, amelyekben sokkal több a tapsra és népszerűsége vágyó »magyarkodás«, mint a tárgyismeret, az önzetlen segítőkészség. Amikor a reformkor óta román többségű Erdélyből szólva a Monarchia vezetői úgyszólván nem hajlandók szembe nézni a tényekkel, akkor felidéződnek a nagyhangú és felelőtlen ábrándkergetők.”⁵⁰

Bánffy regényének német recepciója során az imént említett események más megvilágításba kerülnek. A trilógia első részének német nyelvű fordítása 2012-ben jelent meg *Die Schrift in Flammen* (A lángoló írás) címen, és még a kiadás évében több neves német, osztrák és svájci lap is közölt róla recenziót. A *Berliner Zeitungban* megjelent recenzió a mű helyszínéül szolgáló Erdélyt a német olvasó számára a római kori *trans silvana*, azaz az 'erdőkön túli' vidékként mutatja be. Kiemeli, hogy a német fordítás a magyar „újrafelfedezés” után valósult meg, és egy erdélyi gróf, de ezúttal nem Drakula történetét írja le, hanem az európai irodalom egy másik grófját. A kritikus itt említést tesz Bánffy származásáról, családjáról, összekötve az irodalmat a történelemmel. A recenzió bevezetőjében a következő kulcsszavak jelennek meg a műről: szerelem, művészet, társadalom, gazdaság és politika. A szerző szerint mindezek együttesen alkotják meg a magyar arisztokrácia karképét, a regény egy nagyon jól megrajzolt kor- és társadalomképet vetít az olvasó elé. Mathias Schnitzler, a kritika szerzője megjegyzi, hogy Bánffy művében Joseph Roth elbeszélői stílusát véli felfedezni, de Jane Austen-féle romantikus reflexiók, *wertheri* dialógusok, valamint Tolsztoj *Háború és béke* című regényének egyes elemei is megjelennek az Erdélyről szóló műben. Andreas Oplatka műfordító munkájának köszönhetően nemcsak Bánffy „szikrázó nyelvezete és tüzes szenvedélye”, de a mű komplex történelmi-politikai összefüggései is szépen körvonalazódnak a német fordításban, és ezáltal világossá, érthetővé válhatnak a múlt eseményei a külföldi olvasó számára is. A recenzió szerzője Erdélyt két név alatt is említi: *Transsilvanien* és *Siebenbürgen*, melyet egy, a Kárpátok déli részén elhelyezkedő, történelmi, kulturális, illetve etnikai szempontból is elragadó területként említi. Schnitzler megjegyzi, hogy egy olyan történelmi, kulturális és etnikai közegben játszódik a mű, mely abban az időben magyar fennhatóság alatt levő, többségében románok által lakott terület volt, mely évszázadokon át autonómiát élvezett, és lakhelyet biztosított az erdélyi szászoknak, majd hozzáteszi, hogy a terület 1920-tól Románia részévé vált: „Transsilvanien és Siebenbürgen (Erdély) két megnevezése egy, a Kárpátok déli részén elhelyezkedő történelmi, kulturális és etnikai szempontból magával ragadó térségnek. Bánffy e vidék szépségeit remek tájleírásokkal és a társadalom hiú játszmáin keresztül mutatja be. A cselekmény idejében a regény helyszínéül szolgáló Erdély a birodalom magyarországi részéhez tartozott, melyet többségében románok laktak, évtizedekig autonómiát élvezett, és az erdélyi

⁵⁰ Hítel 1994. június, 95–102.

szászok hazája volt. A magyarok számára traumatikus következményekkel járó trianoni békeszerződéssel, mely által Magyarország területének kétharmadát elveszítette, 1920-ban ezt a területet Romániához csatolták.” (Saját fordítás.)⁵¹

A recenzióban a hangsúly leginkább Bánffy életpályája és a mű közötti szoros kapcsolatra tevődik, nyilvánvalóvá téve ezzel, hogy a regény történései az író valós élményei alapján kerülnek az olvasó elé. A recenzióban a mű legfontosabb eseményeiként a monarchia bukása és az első világháború kitörése jelennek meg. A szerző megemlíti, hogy az első világháború kitörése előtti évtized Osztrák–Magyar Monarchiáját, azon belül is Erdélyt és az ott élő fiatal arisztokrata Abády Bálint életét mutatja be a mű, aki tulajdonképpen Bánffy alteregója. Abádyt egy naiv, liberális eszményekkel rendelkező fiatal földbirtokosnak tekinti, aki Erdélyt képviseli a budapesti parlamentben, törekvései azonban nincsenek figyelembe véve. Schnitzler megemlíti ugyanakkor, hogy a regényben felbukkanó művészeti, politikai elemek nem állnak távol Bánffytól: már fiatalon a művészek és szerencsejátékosok körében mozgott, később jogot tanult, színdarabokat írt, a Nemzeti Színház vezetőjeként tevékenykedett. Politikai pályafutása alatt volt szerencséje kiismerni politikusokat, munkájának egyik fő célja pedig az Erdélyben élő magyarok, románok és németek békés együttélésének támogatása volt.⁵² Schnitzler kritikája az, amelyik a leginkább hordozza magában a magyar recepció által Erdélyről közvetített képet, hasonló következtetéseket vonva le, mint például Horváth Gábor.

A *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban megjelent recenzió szerint Bánffy lehetne az erdélyi Tolsztoj, de műveiben Joseph Roth és Marcel Proust stílusa is felfedezhető. A recenzió szerzője, Wolfgang Schneider Esterházy Péter szavaival élve Bánffyt a hanyatló magyar arisztokrácia krónikusának tartja. Schneider szintén a társadalomkritika nagyjaihoz (Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*, Thoman Mann: *A varázshegy*, Joseph Roth: *Radetzkymarsch*) hasonlítja Bánffy művét, mely részletgazdagon és ma kissé egzotikusnak értelmezhető módon mutatja be a magyar arisztokrácia helyzetét az első világháború előtti évtizedben. Az erdélyi Tolsztojként emlegetett Bánffy két unokatestvér életpályáján keresztül szemlélteti a világ számára fontos két szegmensét: a művészetet és a politikát. Schneider a regény politikai szálait kiemelve megemlíti, hogy a hangsúly az erdélyi regionális politikán van, és az Osztrák–Magyar Monarchia problémái állnak a középpontban: magyar nacionalisták ellenszenvüket fejezik ki Bécs irányába, ugyanakkor a román kisebbséget magyarosítani óhajtják: „A politikáról szóló fejezetek az erdélyi regionális politikát és a vidéki eljárások cselszövéseit mutatják be.

⁵¹ Eredeti szöveg: Transsilvanien und Siebenbürgen sind zwei Namen für eine historisch, kulturell und ethnisch faszinierende Region im südlichen Karpatenraum. Deren landschaftliche Schönheit hat Bánffy mit herrlichen Naturbeschreibungen in Kontrast zu den gesellschaftlichen Eitelkeiten gesetzt. Zur Zeit der Romanhandlung gehört das mehrheitlich von Rumänen bewohnte Siebenbürgen, das jahrhundertlang autonom gewesen und Lebensraum auch für die Siebenbürger Sachsen war, zur ungarischen Reichshälfte. Mit dem für die Magyaren traumatischen Vertrag von Trianon, in dem Ungarn zwei Drittel seines Territoriums verliert, fällt das Gebiet 1920 an Rumänien. Vö. Schnitzler 2012: <https://www.berliner-zeitung.de/kultur/mikl%C3%B3s-b%C3%A1nffy-diemelancholie-des-untergangs-6072774> (letöltés: 2021. 11. 02.)

⁵² Uo.

Ezen folyamatok világossá teszik: az osztrák–magyar kapcsolatok körül forog minden. A nacionalisták gyűlöletet közvetítenek Bécs irányába, míg ezzel egy időben a román kisebbség elmagyarosítására törekedtek.” (*Saját fordítás.*)⁵³

Bánffy bemutatásában a politika a hiúság, cívódás, fontoskodás táptalaja. Regénye nemcsak egy Roth-, Tolsztoj- vagy Proust-féle társadalmi körkép, hanem egy magyar *Elfüjta a szélként* is értelmezhető.⁵⁴

A *Neue Zürcher Zeitung*ban megjelent recenzió szerint az *Erdélyi Történet* első része Tolsztoj *Háború és békéjére* emlékeztetheti az olvasót. A recenzens szerint a regény Erdély sorsát egy nő életének tükrében mutatja be. Schlaffer kiemeli, hogy a regény azt a változásokkal teli időszakot mutatja be, melyben Erdély Magyarország és Románia között tengődik: Tisza István, aki tulajdonképpen a regényben is fontos szerepet tölt be, Magyarország miniszterelnöke volt, és megpróbálta a választási reformot megállítani, illetve a magyarosítási törekvések folyamatát elősegíteni. A recenzió szerzője szerint Bánffy regényének megértéséhez alapos háttértudással kell az olvasónak rendelkeznie ahhoz, hogy felfoghassa annak valós mondanivalóját. Az olvasónak ismernie kell Ausztria kapcsolatát Magyarországgal és annak peremterületeivel, legfőképpen Erdéllyel. A magyar recepcióban is többször kritikaként visszatérő megjegyzés, miszerint Bánffy rengeteg történelmi adattal dúsítja a regényt, a német recepcióban sem pozitívumként jelenik meg. Eszerint Bánffy olykor történelemkönyvvé alakítja regényét, és meglepő részletességgel számol be olyan eseményekről, melyek egyébként semmilyen szerepet nem töltenek be a regényben, így olyankor csak a tények közlésének fontosságát tartja szem előtt. Bánffy részlethűen vezeti be a történelmi eseményeket, mellyel egy politikai kronológiát próbál felállítani. A regény elolvasásához nem elég az, ha az olvasó irodalomkedvelő, mindenképp érdeklődni kell a monarchia története iránt. A politikai történet háttérét inkább a társadalmi események, mintsem a személyes élmények képezik. Schlaffer szerint ez történelmileg helyes megközelítés, mivel az adott korban aligha volt személyes akarat, mely a társadalmi élettől független lett volna. Az említett társadalom bukását Bánffy ugyanolyan pontos jegyzőkönyvben vezeti, mint a parlamenti gyűléseket, melyeket maga is átélt. A regény a német olvasó számára egy tőle idegen világba enged betekintést, mely egyébként földrajzilag nincs távol tőle.⁵⁵

Cornelius Hell, az Ö1 Radióban közölt recenziójában megemlíti, hogy az utóbbi években több magyar író műveit fordították németre, mint bármelyik más közép-európai nemzet műveit. Témája az erdélyi arisztokrácia utolsó évtizede a monarchiában.

⁵³ Eredeti szöveg: In den politischen Passagen geht es um die Niederungen der Siebenbürger Landespolitik und die Winkelzüge von Provinzpotentaten. Diese oft etwas hölzern dargebotenen Vorgänge machen deutlich: Es rumort mächtig im österreichisch-ungarischen Gefüge. Nationalisten richten ihren Hass gegen Wien, während sie zugleich die rumänische Minderheit magyarisieren wollen. Vö. Schneider 2013: https://fazarchiv.faz.net/fazSearch/index/searchForm?q=b%C3%A1nffy&search_in=&timePeriod=timeFilter&timeFilter=&DT_from=&DT_to=&KO%2CSO=&crxdefs=&NN=&CO%2C1E=&CN=&BC=&submitSearch=Suchen&maxHits=&sorting=&toggleFilter=&dosearch=new#hitlist (letöltés: 2021. 11. 02.)

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Schlaffer 2012: https://www.nzz.ch/das_schicksal_siebenbuergens-1.16102770 (letöltés: 2021. 03. 06.)

A leírások, szerelmi kapcsolatok mögött felmerül a kor politikai élete is, melynek kiemelkedő alakjairól egy gyűjtemény is található a regény végén. „A regényben egyértelműen érezhető, hogy Erdély egy különálló világ volt – és semmiképp sem európai peremvidék, mint ma; az is érzékelhető, hogy az erdélyi nemességnek semmi köze nincs a dzsentrihez, a magyar vidéki nemességhez. Az ősi hagyomány – egy tánc a biedermeier időszakból, melyet többnyire Erdélyben ápoltak – kéz a kézben halad a modern technikával és a legújabb angol bútorokkal ezen főnemesi miliőben.” (Saját fordítás.)⁵⁶

A kritika szerzője úgy véli, Erdély mint egy különálló kis világ áll a mű középpontjában, és nem európai peremvidék funkcióját tölti be, mint ma, valamint az akkori erdélyi nemesnek semmi köze nem volt a magyar nemeshez, a dzsentrihez. A regény nem hordozza az adott kornak megfelelő modern jelleget, ősi hagyományok jelennek meg, mint például egy kizárólag Erdélyben megőrzött biedermeier tánc. Hell a műfordító Oplatka gondolatait is közvetíti, melyek szerint a mű kulcsfontosságú szerepet tölt be a mai Erdély és Magyarország megértésében.⁵⁷

Walter Klier, a *Wiener Zeitung*ban megjelent recenzió szerzője szerint mindenképp fontos volt, hogy Bánffy műve az egykori birodalom másik felére is elérjen. Véleménye szerint a monarchia utolsó éveinek képe nem lenne teljes Bánffy műve nélkül, mely remélhetőleg majd a nagy modern klasszikusokhoz fog tartozni, úgymint Musil, Roth vagy Saiko. A regény bevezeti az olvasót a birodalom magyarországi felének keleti részére, a vidéki nemesség miliőjébe. Tolsztoj-féle történelmi és társadalmi panoráma nyílik meg az olvasó számára. A főszereplő által betekintést nyerhetünk az egykori magyar belpolitikába és a monarchia helyzetébe, melynek inkább „nem működéséről” ad számot a regény szerzője. Bár nem beszélhetünk autobiográfiáról, mégis a regény minden mozzanatában megjelennek Bánffy élethelyzeteinek aspektusai. Az osztrák irodalom mindenképp gazdagabb lett Bánffy művével, a recenzió szerzője kiemeli, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiáról alkotott kép egyértelműen hiányos lenne nélküle.⁵⁸

Maike Albath a *Deutschlandradio Kultur* című lapban közli kritikáját, melynek bevezetőjében elmondja, hogy Bánffy fél évszázadon keresztül saját hazájában is elfeledett írónak számított. Ezt követően betekintést nyerhetünk Abády Bálint politikusi tevékenységébe és szerelmi életébe, mely Bánffy tapasztalataira épül. Albath kiemeli, hogy a regény hangulata és történéseinek lassú kibontakoztatása arra enged következtetni, hogy egy igazi 19. század végi, 20. század eleji regénnyel van dolgunk. *Háború és béke*, *A varázshegy*, *Radetzkymarsch*: ezen művekkel azonosítja a szerző Bánffy munkáját. A recenzió szerzője a művet egy arisztokrata családrege és természetregény

⁵⁶ Eredeti szöveg: Der Roman lässt deutlich spüren, dass Siebenbürgen eine eigene Welt war - und durchaus keine europäische Randzone wie heute; und dass der siebenbürgische Adel mit dem ungarischen Landadel, der Gentry, gar nichts zu tun hatte. Uralte Tradition - etwa ein Tanz aus der Biedermeierzeit, der nur mehr in Siebenbürgen gepflegt wurde - ging in diesem hochadeligen Milieu mit moderner Technik und neuesten englischen Möbeln Hand in Hand. Vö. Schlaffer 2012: https://www.nzz.ch/das_schicksal_siebenbuergens-1.16102770 (letöltés: 2021. 03. 06.)

⁵⁷ Hell 2012: <https://oe1.orf.at/artikel/310300/Die-Schrift-in-Flammen> (letöltés: 2021. 03. 06.)

⁵⁸ Klier 2012: https://www.wienerzeitung.at/themen_channel/literatur/autoren/445322_Die-Zauberkraft-der-Literatur.html (letöltés: 2021. 03. 10.)

összetalálkozásaként közvetíti az olvasó felé, kiemelve néhány jelenetet a könyvből: a regény olyan, mintha az „olvasó egy asztalnál ülne, ízlelné a fürjet, csukát, pulykát, pástétomot, csodálná a pompás szalonokat és elmerülne a bájos tájak csodálatában”. Albath a regény nyelvezetét is elbűvölőnek találja. Egy másik, a recenzió szerzője által kiemelt eleme a regénynek az arisztokrácia körében elterjedt kaszinói élet. Bánffy ugyanakkor ügyesen dolgozik a lélektani leírásokkal, pszichológiai elemzésekkel, egy-egy jelenet, például a párbaj kibontakoztatásánál pedig segítségül hívja a szatírárt, mely eszközt szintén illő módon tudja kezelni. Albath Tomasi de Lampedusa *A leopárd* című művéhez hasonlítja a véleménye szerint magával ragadó olvasmányt. A recenzió végén párhuzamot von Abády sorsával, bemutatja Bánffy életét, karrierjét. Megemlíti, hogy Bánffy erős társadalomkritikát alkalmaz, és nagyszerű korképet alkot, az egészek a mozgatórugója pedig az érzelmek világa.⁵⁹

Norbert Mayer a *Die Presse* című lapban Bánffy művét olyannyira elégikusnak és elegánsnak találja, mint egy Joseph Roth-művet, ugyanakkor közös vonásokat lát Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című művéhez viszonyítva is. Musil regényével kapcsolatban az analógiát a Habsburg-ház bukása jelenti számára. Mayer szerint a mű középpontjában a kor mozgatórugója, az arisztokrácia áll, megemlíti Abády Bálint, azaz tulajdonképpen Bánffy liberális beállítottságát, reformra való hajlandóságát, szerelmét. Szerinte Bánffy korának egyik határozott kritikusa, fontos szerepet játszik művében a politika és a történelem, így a meghatározott korszak társadalomképét közvetíti. Mayer szerint Bánffy érinti a többnemzetiségű állam és a periférián való élet problematikáját, melyet saját tapasztalatai alapján ír le.⁶⁰

A trilógia második részének német nyelvű fordítása 2013-ban jelent meg. Wolfgang Schneider a *Deutschlandradio Kultur*-ban kifejti, hogy a trilógia első részéhez képest jelen esetben a nemzetközi feszültségeken van a hangsúly, de a mű részletgazdagon közvetíti a monarchia bukását. Schneider a bibliai „mene tekell”-ként, azaz az első világháborúra való figyelmeztetésként értelmezi a művet. Ennek említése azért is érdekes, mivel a trilógia részeinek eredeti magyar címei is a Dániel könyvéből származó „Mene mene tekell ufarszin” szavak értelmezéséből áll. A recenzió szerzője a regény főhőseit, Abády Bálintot, illetve Gyerőffy Lászlót mutatja be, kiemelve, hogy míg az első egy világlátott idealista, addig a második egy tehetséges zenész, aki belső feszültségeit alkohol- és játékszenvedélyébe fojtja. Kitér ugyanakkor olyan részletekre is, melyek a nemesi réteg szórakozását tárják az olvasó elé, de kiemelten fontosnak tartja azokat a fejezeteket is, melyekben az erdélyi politikai helyzetet taglalja. A magyar politika egyik nagy mulasztását látja abban, hogy míg az első világháború épp kitörni készül, magyar tekintetben fontosabbak a szimbolikus jelentőségű reformok, mint például a magyar nyelv kiterjesztése a hadseregére.⁶¹

⁵⁹ Albath 2012: <https://www.deutschlandfunk.de/abgesang-auf-die-aristokratie-100.html> (letöltés: 2021. 03. 01.)

⁶⁰ Mayer 2012: <https://www.diepresse.com/734963/ungarns-welt-von-gestern?from=suche.intern.portal> (letöltés: 2021. 07. 03.)

⁶¹ Schneider 2013: <https://www.deutschlandfunkkultur.de/intrigen-baelle-und-duelle-100.html> (letöltés: 2021. 11. 02.)

Szintén ő írt a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban is, ahol kifejti, hogy a művet az teszi különlegessé, hogy Erdélyben, a „nemesség mesevilágában” játszódik. A társadalmi etikett a recenzió szerzőjét halványan Proustra emlékezteti. Említést tesz a mű szerzőjéről, Bánffy grófról, akit képviselőként és magyar külügyminiszterként ismertet. Bemutatja az egymással szemben álló „negyvennyolcasokat” és „hatvanheteseket”, valamint azt a magyar politikát, mely részletkérdésekkel, mint például a magyar nyelv terjesztésével vagy egy nemzeti bank kérdéskörével foglalkozott, míg a katasztrófa beérett. A problémát abban látja, hogy míg a német birodalom szövetségesekkel van körülvéve, aközben Ausztria-Magyarország nem rendelkezik katonai erővel.

A *Neue Zürcher Zeitung* Stefana Sabin recenzióját közölte, mely szerint a mű Drakula hazáját írja le a monarchia korában, és meghatározóak benne a természetleírások, a történelmet övező irodalmi földrajz. Sabin Erdély bemutatásával bontakoztatja ki recenzióját: Erdély az a terület, mely az Osztrák–Magyar Monarchia keleti periferiáján helyezkedik el, Romániához, majd újból Magyarországhoz tartozott, 1944 után pedig végérvényesen Románia részét képezi. Egy olyan vidékről ír, mely latin nevéből kiindulva az erdőkön túl helyezkedik el, német neve a 13. században merül fel először, illetve az irodalmi Európa-térképen Drakula ősvámpír hazájaként létezik. A recenzió szerzője kiemeli, hogy Bánffy a Budapesti Opera intendánsaként Bartók Béla pártfogója volt, és bár Erdély Magyarországhoz való csatolását szorgalmazta, az első világháború után román állampolgárságot kényszerült felvenni. Sabin hangsúlyozza ugyanakkor az igényes fordítói munka eredményét, mely által a német nyelv is kifejezésre juttatta Bánffy történelmi hangulatú nyelvhasználatát, ezáltal értékes művel gazdagítva a monarchia történelmét bemutató német nyelvű irodalmat.⁶²

Oliver Pfohlmann recenziója ugyancsak az előzőleg említett lapban jelent meg, és Erdélyt hasonlóképpen Drakula hazájaként említi. Pfohlmann szerint Bánffy műve figyelmeztetés a jövő generációjának. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy téves Bánffyt Musilhoz vagy Mannhoz hasonlítani, mivel szereplőpszichológiája és elbeszélői stílusa inkább a 19. századi irodalomra volt jellemző. A szerző két, a szöveg megértését akadályozó tényezőt sorol fel: egyrészt a német olvasónak nehezebbre esik kiejteni a már-már egzotikusnak hangzó magyar neveket, valamint értelmezni a bonyolult politikai fejleményeket és nemzetiségi konfliktusokat, melyek 1914 előtt uralkodtak Magyarországon és Erdélyben. Pfohlmann említést tesz arról is, hogy Bánffy műve nyilvánosságra hozatalát követően rövidesen a kommunista rezsim hatására feledésbe merült. Kiemeli Erdély helyzetét is, miszerint egykor a monarchia részét képezte, később Romániához, majd újból Magyarországhoz csatolták, ma viszont Romániához tartozik. Bánffy – a recenzió szerzője szerint – művével újjáélesztett egy elsüllyedt korszakot, melynek történései figyelmeztető jelként értendők a jövő számára, utalva ugyanakkor a magyar cím jelentőségére.⁶³ A *Südwestrundfunk* írott kiadásában Andreas

⁶² Neue Zürcher Zeitung 2013. Mai 26.

⁶³ Pfohlmann 2013: <https://www.nzz.ch/feuilleton/buecher/der-tolstoi-transsilvaniens-1.18151272> (letöltés: 2022. 03. 01.)

Puff-Trojan úgy nyilatkozik, hogy a magyar irodalom Németországban nagy értékkel bír, és többnyire olyan műveket fordítanak, amelyek a monarchia végén íródtak – megemlíti Kosztolányit, Krúdyt, Márait, Szerbet, és ezekhez a szerzőkhöz csatolja új felfedezettként Bánffy. Állítása szerint Bánffy művét az teszi egyedivé, hogy a régi szép idők történetét egyéni emberi sorsokon keresztül írja le, így jön létre az irodalmasított történelem. Puff-Trojan kiemeli, hogy a cselekmény Erdélyben játszódik, de semmi köze nincs Drakulához, a vérszívók ugyanis ezúttal az osztrákok, akik magas adókat szabnak ki, és leverik a függetlenségi törekvéseket, de ugyanilyen vérszívók a magyarok is, akik a kisebbségeket elnyomják:⁶⁴ „Bánffyhoz hasonlóan Abády is Erdélyből származik. A hírhedt Drakula nevű gróf azonban nem kap helyet ebben a történetben. Jobban mondva a vérszívók helyét már elfoglalják a magyarok. Az osztrákok azok, akik magas adókat szabnak ki, és mindenfajta függetlenségi törekvéseket bojkottálnak. Persze az arisztokraták között is vannak, akik húek a császárhoz, akik számára az idős Ferenc József sérthetetlen. Sokkal fontosabb ennél azonban az, ahogyan Bánffy bemutatja, hogy a magyarok szintén vérszívók, anélkül, hogy ezt elfogadnák: nemzeti öntudatból elnyomást gyakorolnak saját kisebbségeikre, a horvátokra, szerbekre, románokra.” (Saját fordítás.)⁶⁵

A trilógia utolsó részét 2015-ben fordították német nyelvre. 2016-ban jelent meg a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban Wolfgang Schneider kritikája, mely Christopher Clark *Alvajárók* című művével vonja párhuzamba Bánffy trilógiájának utolsó részét. Továbbá kifejti, hogy a politikát boncoló fejezetek meggyőzőbbek, mint a második részben, melyek túlságosan részletekbe menők, jegyzőkönyvszerűek voltak. Schneider szerint a mű nem vethető össze a *Háború és békével*, de egy nagy történelmi jelentőséggel bíró eposznak tekinthető. Schneider recenziójában a mű által életre keltett arisztokrácia életének mindennapjaiba engedi be az olvasót, a regény kiemelkedő fontosságú eseményeinek tekinti többek között a párbajokat.⁶⁶ Oliver Pfohlmann kritikájában a *Neue Zürcher Zeitung*ban szintén megjelenik a Dániel könyvéből származó figyelemztetés. A német címet, mely jelentésében nem tér el a magyartól, Erdély 1918-as Romániához való csatolásával hozza kapcsolatba. Pfohlmann említést tesz a trilógia

⁶⁴ Puff-Trojan 2013. <https://www.swr.de/-/id=11424862/property=download/nid=658730/1bfzv8a/swr2-forum-buch-20130721.pdf> (letöltés: 2021. 03. 20.)

⁶⁵ Eredeti szöveg: Wie Bánffy stammt Abády aus Siebenbürgen – auch Transsilvanien genannt. Doch der berühmte Graf Dracula hat in dieser Geschichte keinen Platz. Besser gesagt, der Platz der Blutsauger ist für die Ungarn schon besetzt. Es sind die Österreicher, die hohe Steuern dem Land aufbürden und jegliche Unabhängigkeitsbestrebungen boykottieren. Es gibt allerdings unter den Adeligen auch Kaiserstreue, für die der greise Herrscher Franz Josef unantastbar ist. Viel wichtiger aber ist, dass Bánffy zeigt, wie die Ungarn selbst Blutsauger sind, ohne es allerdings wahr haben zu wollen: Ihre eigenen Minderheiten, Kroaten, Serben und Rumänen, unterdrücken sie mit nationalem Selbstverständnis. Vö. Puff-Trojan 2013: <https://www.swr.de/-/id=11424862/property=download/nid=658730/1bfzv8a/swr2-forum-buch-20130721.pdf> (letöltés: 2021. 03. 20.)

⁶⁶ Schneider 2016: https://fazarchiv.faz.net/fazSearch/index/searchForm?q=EIn+Krug+wird+hingerichtet&search_in=&timePeriod=timeFilter&timeFilter=&DT_from=&DT_to=&KO%2CSO=&crxdefs=&NN=&CO%2C1E=&CN=&BC=&submitSearch=Suchen&maxHits=&sorting=&toggleFilter=&dosearch=new#hitlist (letöltés: 2021. 11. 02.)

feledésbe merüléséről, mely nagyrészt a kommunista Magyarországnak köszönhető.⁶⁷ A *Süddeutsche Zeitung*ban megjelent recenzióban Ulrich Baron az „ironikus, szikrázó” fordítás sikerének tulajdonítja a német nyelvű mű sikerét. Úgy véli, a mű az elvesztett hazát esztétizálja, és ítéletként, valamint figyelmeztetésül szolgál a katasztrófa folytatásáról. Baron hangsúlyozza a magyar címet, szó szerinti fordítással sugallja a német olvasó felé ennek bibliai jelentőségét. Kiemeli a fordító álláspontját, mely szerint a regény egyik fontos mondanivalója az, hogy sem az arisztokrata felsőosztály, sem pedig a lecsúszott dzsentri nem volt képes felismerni a monarchiát érő fenyegetéseket.⁶⁸

Összegzés

Bánffy Miklós Erdély-trilógiájának a magyar recepcióját megvizsgálva egy meglehetősen komplex, árnyalt kép áll össze a gróf-író hazájáról. Bánffy művében nem népszerűsíti, nem hangsúlyozza Erdélyt, ahogy Makkai is megemlíti,⁶⁹ Bánffy elmondja mindazt, ami történt, úgy, ahogy ő látta. Bár Ablonczy kiemeli, hogy az események időpontjából kiindulva Bánffy nem a jó emlékezetéről tesz tanúbizonyságot a műben, mégis sikerül egy olyan átfogó és rendszerező képet alkotnia a tárgyalt évtizedről, ami teljessé formálja a monarchia széthullásáról megalkotott képet. Teszi ezt a birodalom egy olyan perifériájáról, ahonnan a nép hangja nem hallatszott el a központig. Molter Károly két ismert és elismert író regényeit említi egy lapon Bánffy trilógiájával, érdemes ugyanakkor megfontolni úgy a magyar, mint a német kritikusok tanácsát, miszerint Bánffy műve sem a feldolgozott korszakot, sem pedig a főszereplőket tekintve, legyenek azok akár valós személyek álarcba bújtatott alakjai, nem hasonlítható össze más alkotásokkal. A magyar recepció ezenkívül arra is rávilágít, hogy miként szemlélteti Bánffy szülőhazáját, Erdélyt, részletes kor-, valamint társadalomképet nyújtva az olvasó számára. Úgy a magyar, mint a német recepcióban is érzékelhetők bizonyos hangsúlyeltolódások, míg egyes kritikusok a regény fő mondanivalójában a monarchia végnapjait, Magyarország széthullását és a politikai helyzet kiélesedését vélik felfedezni, addig néhányan kifejezetten az arisztokrata réteg válságát és bukását tekintik a leg súlyosabb pontoknak. A német recepció nem ad olyan árnyalt képet Erdélyről, mint a magyar, hiszen ez utóbbiban a hangsúly leginkább valóban az arisztokrácián, illetve a politikai játszmákon van. A recenziók tanulmányozása során ugyanakkor részletes képet kaptunk Erdélyről, ami olykor a kritikusok felületes, mitikus tudására, máskor viszont alaposan felkészült, tájékozott recenzensekre enged következtetni. A legtöbb recenzióban közös pont Erdélynek

⁶⁷ Pfohlmann 2015: <https://www.nzz.ch/zerbrochene-plaene-vernichtete-traeume-1.18556351> (letöltés: 2022. 03. 18.)

⁶⁸ Baron 2015: <https://www.sueddeutsche.de/kultur/ungarische-literatur-wenn-die-eisnadeln-schmelzen-1.2474794> (letöltés: 2022. 03. 04.)

⁶⁹ Vö. Ablonczy–Dávid 2012: 45.

a monarchia peremvidékeként való bemutatása, több helyen felbukkan az Erdélyben feszültségeket okozó nemzetiségi kérdés. A recenziók többsége a nemzetiségi konfliktusokra mint a monarchia bukásának egyik fő tényezőjére tekintenek, utalva arra, hogy ez a mű fő mondanivalója. Erdéllyel mint mesebeli, elvarázsolt vidékkel is találkozhatunk, meseszerű leírásokban, Drakula vonatkozásában, valamint az arisztokrácia egy sajátos rétegében. Bánffy trilógiájának számvető gondolata megjelenik a magyar és német recepcióban egyaránt, utóbbi azonban nagyobb hangsúlyt fektet a magyar cím bibliai figyelmeztető jellegére. A magyar nyelven íródott kritikákban Erdéllyel mint emlékezhellyel mélyebben gyökerező gondolatok révén találkozhatunk, a szerzők az emlék-emlékezhely jelentőségének aspektusait taglalják. A magyar recepció ugyanakkor, ellentétben a némettel, a regényben feldolgozott, a politika színterén végbemenő eseményeket és politikai személyiségeket lényegesen részletesebben tárgyalja. Annak ellenére, hogy Bánffy a trilógia egész terjedelmén végigvezeti a negyvennyolcasok és hatvanhetesek ellentétes szándékaiból adódó feszültségeket, egyetlen olyan szerző akad, aki ezt kritikájában mint az évtizedet megpecsételő tényezőt megemlíti. A Szásznál megjelenő erdélyiség és a Pomogáts által hangsúlyozott transzilvanizmus nyomokban sem bukkan fel a német recepcióban, annak ellenére, hogy több külföldi recenzens is megemlíti Erdélyt mint elvarázsolt helyet, mint európai peremvidéket, vagy épp ellenkezőleg mint egy fontos szerepet betöltő, modern európai térséget, melynek története egy női sorssal párhuzamba állítva érthető meg.⁷⁰ Mindennek valószínűleg több oka van: a német olvasó figyelmét egyrészt kevésbé keltheti fel a monarchia egy kisebb, keleti régiójának a sorsa, mint a teljes birodalom történetének megértése, másrészt pedig nincs annak a tudásnak a birtokában, melynek hiánya, ahogyan Szász is megemlíti, a magyar olvasót is hátráltathatja a történelmi háttér megértésében.

Felhasznált források

Nyomtatásban megjelent források

Bánffy Miklós 2012a: Megszámláltattál. Helikon Kiadó, Bp.

Bánffy Miklós 2012b: Darabokra szaggattatol. Helikon Kiadó, Bp.

Bánffy Miklós 2012: És hijjával találtattál. Helikon Kiadó, Bp.

Sabin, Stefana: Ein Graf mit gebrochenem Herzen. In: *Neue Zürcher Zeitung*. Bücher am Sonntag, 26. Mai 2013.

⁷⁰Schlaffer, Hannelore: Das Schicksal Siebenbürgens Dem Vergessen entrissen – Miklós Bánffys monumentale Chronik «Die Schrift in Flammen». *Neue Zürcher Zeitung*, 2012. https://www.nzz.ch/das_schicksal_siebenbuergens-1.16102770 (Hozzáférés: 2021. 03. 06.)

Interneten elérhető források

- Albath, Maike 2012: Abgesang auf die Aristokratie. *Deutschlandfunk Kultur*. <https://www.deutschlandfunk.de/abgesang-auf-die-aristokratie-100.html> (letöltés: 2021. 03. 01.)
- Baron, Ulrich 2015: Wenn die Eisnadeln schmelzen. *Süddeutsche Zeitung*. <https://www.sueddeutsche.de/kultur/ungarische-literatur-wenn-die-eisnadeln-schmelzen-1.2474794> (letöltés: 2022. 03. 04.)
- Hell, Cornelius 2012: Die Schrift in Flammen. Ö1 Radio. <https://oe1.orf.at/artikel/310300/Die-Schrift-in-Flammen> (letöltés: 2021. 03. 06.)
- Klier, Walter 2012: Die Zauberkraft der Literatur. *Wiener Zeitung*. https://www.wienerzeitung.at/themen_channel/literatur/autoren/445322_Die-Zauberkraft-der-Literatur.html (letöltés: 2021. 03. 10.)
- Mayer, Norbert 2012: Ungarns Welt von gestern. *Die Presse*. <https://www.diepresse.com/734963/ungarns-welt-von-gestern?from=suche.intern.portal> (letöltés: 2021. 07. 03.)
- Pfohlmann, Oliver 2013: Der Tolstoi Transsilvaniens. *Neue Zürcher Zeitung*. <https://www.nzz.ch/feuilleton/buecher/der-tolstoi-transsilvaniens-1.18151272> (letöltés, 2022. 03. 01.)
- Pfohlmann, Oliver 2015: Zerbrochene Pläne, vernichtete Träume. *Neue Zürcher Zeitung*. <https://www.nzz.ch/zerbrochene-plaene-vernichtete-traeume-1.18556351> (letöltés: 2022. 03. 18.)
- Puff-Trojan, Andreas 2013: Miklos Banffy: Verschwundene Schätze. SWR2 Manuskript. *Südwestrundfunk*. <https://www.swr.de/-/id=11424862/property=download/nid=658730/1bfzv8a/swr2-forum-buch-20130721.pdf> (letöltés: 2021. 03. 20.)
- Schlaffer, Hannelore 2012: Das Schicksal Siebenbürgens Dem Vergessen entrissen – Miklós Bánffys monumentale Chronik «Die Schrift in Flammen». *Neue Zürcher Zeitung*. https://www.nzz.ch/das_schicksal_siebenbuergens-1.16102770 (letöltés: 2021. 03. 06.)
- Schneider, Wolfgang 2016: Ein Krug wird higerichtet. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. https://fazarchiv.faz.net/fazSearch/index/searchForm?q=Ein+Krug+wird+hingerichtet&search_in=&timePeriod=timeFilter&timeFilter=&DT_from=&DT_to=&KO%2CSO=&crxdefs=&NN=&CO%2C1E=&CN=&BC=&submitSearch=Suchen&maxHits=&sorting=&toggleFilter=&dosearch=new#hitlist (letöltés: 2022. 03. 20.)
- Schneider, Wolfgang 2013: Intrigen, Bälle und Duelle. *Deutschlandfunk Kultur*. https://www.deutschlandfunkkultur.de/intrigenbaelleundduelle.950.de.html?dram:article_id=245020 (letöltés: 2021. 11. 02.)
- Schneider, Wolfgang 2013: Während sich die Katastrophe zusammenbraut, ist Ungarn mit Nichtigkeiten beschäftigt. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. https://fazarchiv.faz.net/fazSearch/index/searchForm?q=b%C3%A1nffy&search_in=&timePeriod=timeFilter&timeFilter=&DT_from=&DT_to=&KO%2CSO=&crxdefs=&NN=&CO%2C1E=&CN=&BC=&submitSearch=Suchen&maxHits=&sorting=&toggleFilter=&dosearch=new#hitlist (letöltés: 2021. 11. 02.)

Schnitzler, Mathias 2012: Die Melancholie des Untergangs. *Berliner Zeitung*. <https://www.berliner-zeitung.de/kultur/mikl%C3%B3s-b%C3%A1nffy-diemelancholie-des-untergangs-6072774> (letöltés: 2021. 11. 02.)

Felhasznált szakirodalom

- Ablonczy Balázs, Dávid Gyula 2012: Literary Gentleman, *Hévíz*, 20. évf., 4. sz., 41–52.
- Boka László 2012: Egyszólamú kánon? Gondolat Kiadó, Bp.
- Csapody Miklós 2015: Bánffy Miklós kettős küldetése. Polis Kiadó, Kolozsvár.
- Dávid Gyula 2003: Írók, művek, műhelyek Erdélyben. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- Féja Géza 1937: Bánffy Miklós emlékirata. *Erdélyi Helikon* 10. évf., 8. sz. 557–563.
- Gyáni Gábor 2012: A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt. *Studia Litteraria*, 1–2. <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4000>
- Horváth Gábor 2013: Közelítés Bánffy Miklós Erdélyi Történetéhez. <https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2844/kozelites-banffy-miklos-erdelyi-tortenetehez> (letöltés: 2022. 04. 20.)
- Illés Endre 1968: Írók, színészek, dilettánsok. Magvető. Bp.
- Imre László 1994: Bánffy Erdélyi története. *Hitel* 8. évf. 6. sz.
- Molter Károly 1943: A regényíró Bánffy. *Erdélyi Helikon*, 16. évf., 10. szám. 553–561.
- Pierre Nora 2009: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok. Napvilág Kiadó, Bp.
- Pomogáts Béla 1989: Kisebbség és humánium. Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból. Tankönyvkiadó, Bp.
- Pomogáts Béla 2016: Magyar irodalom – határok nélkül. Pro Pannonia, Pécs.
- Pomogáts Béla 2008: Magyar tájak – magyar irodalom. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.) 2013: A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai. Loci Memoriae Hungaricae. Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Szabó Imre László 2008: Bánffy Miklós Erdélyi Trilógiájának társadalom és korképe. In: Történeti tanulmányok XVI. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Szász László 2020: Bánffy Miklós. Az erdélyi szellem arisztokratája. MMA Kiadó, Bp.

STEFÁN ANTAL KRISZTIÁN

Piaci elemek és a szervezett bűnözés összefonódása

Egy bűnszövetkezet története

Ahogy már a korábbi tanulmányaimban is megfogalmaztam, az ötvenes években bűncselekményeket elkövető bűnözői csoportok között rengetek hasonlóság felfedezhető.¹ Nem volt meghatározó, sőt szinte nem is létezett kiterjedt karrierbűnözői réteg. A kor szak kriminológiájával és kriminalisztikájával foglalkozó szakemberek szerint ennek fő oka az volt, hogy ezen személyek az 1956-os forradalom után elhagyták az országot.² Frissebb kutatások erre nem találtak egyértelmű bizonyítékot, de nyilván, akik elhagyták hazánkat, azok a később készült életútinterjúkban nem ezen tevékenységüket „reklámozták”.³ Saját kutatásaim alapján a közeg sem volt ideális az ilyen ambíciókkal rendelkező személyek számára, hiszen fedőtevékenység nélkül könnyen az állami szervek és az igazságszolgáltatás célpontjává válhatott az adott illető. Ezek mellett fontos hangsúlyozni, hogy az államszocialista időszakban tevékenykedő szervezett bűnözői csoportok létrejöttéhez elengedhetetlen volt az állami vagyon kihasználása. Jelen tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogy ezek mellett a szövetkezeti vagyon felhasználása is megjelent a Kádár-korszak korai éveiben. Az alább bemutatott bűncselekmény szereplői egy piaci alapon működő gazdasági rendszerben nem vétettek volna a törvény ellen, azonban az államszocialista időszak Magyarországa, főleg annak első évtizedei nem ilyen gazdaságszervezési típusba esett. Az 1950-es évek gazdasági rendszere egy oligopol piacnak felelt meg, hiszen az állam volt a legjelentősebb szereplője a gazdaságnak, de monopoljogot ennek ellenére mégsem birtokolt, hiszen bizonyos engedéllyel rendelkező, többnyire kiskereskedők és magánzók megjelenhettek mellette a piacon, de az árak meghatározásába nem szólhattak – volna – bele. Az általam vizsgált bűnözői csoport ezt igyekezett befolyásolni, ezért árdragítás vádjával bíróság elé kellett állniuk. A jogerőre emelkedett ítéletből azonban látni fogjuk, hogy a viszonylag alacsony büntetési tétel hátterében olyan enyhítő körülményként fellépő tényezők is szerepet játszottak, amelyekből a hatóságok és az igazságszolgáltatás a későbbiekben igyekezett tanulságokat levonni.

¹ Vö.: Stefán 2019, Stefán 2021, Stefán 2022.

² Dr. Bócz – Dr. Lakatos 2008: 52–56.

³ Bezsenyi 2017: 49.

Kollektivizálás Magyarországon az 1950-es években

Annak érdekében, hogy megértsük, az adott események miért és hogyan történtek meg, valamint miért indult a részt vevő személyek ellen büntetőeljárás, fontos megismerni a gazdasági, különösen a mezőgazdasággal kapcsolatos kontextust az esetet megelőző néhány évben.⁴ A mezőgazdaság szocialista átszervezésének igénye az 1940-es évek végére került napirendre a szocialista tömb országokban. Ekkora vált nyilvánvalóvá, hogy például az 1945-ben meghirdetett földosztás csak a Magyar Kommunista Párt (MKP) népszerűségét kívánta növelni, hosszú távon Moszkva, valamint a Rákosi Mátyás vezette párvezetés is a szovjet minta átvételét tartotta követendőnek. A politikai elit egy három-négy éves átmenetben gondolkodott, tehát legkésőbb 1953-ra tette volna ennek az átszervezésnek a befejezését.⁵ A magyarországi parasztság azonban ódzkodott a változásoktól.⁶ Ugyan a szövetkezésnek megvoltak a hagyományai hazánkban – például az 1898 óta működő Hangya szövetkezetek formájában –, de a Szovjetunióban tapasztalt minta idegen volt a hazai viszonyok között. Amit a magyar földműves a Horthy-korszak alatt hallott a kolhozokról, valamint amit esetleg megtapasztalt a második világháború alatt és után a szovjet hadifogság alatt, az nyilvánvalóvá tette számára, hogy rossz „üzletet” csinál azzal, ha a saját földjét beadja a közösbe. Egyrészt saját jövedelmi helyzete válik bizonytalanná, másrészt pedig függő helyzetbe „kormányozza” magát. Ezenfelül pedig évtizedes berögződés volt a paraszti társadalomban, hogy a birtokolt föld nagysága határozza meg a család helyzetét a falusi társadalomban.⁷ Ennek fényében kezdetben a termelőszövetkezeti tagság jelentős része nem vagy csak nagyon kevés földtulajdonnal rendelkezett, ami nem tette lehetővé az előre eltervezett átmenet gördülékeny végrehajtását. Ezen szerény eredmények 1950-ben arra ösztökölték Rákosiékat, hogy változtassanak addigi elképzeléseiken. A termelőszövetkezek számát, illetve – főleg – földterületét is jelentősen növelni akarták.⁸ Ennek érdekében a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) két fronton indított támadást. Elsőként „a kulákságnak, mint osztálynak a felszámolása” került napirendre, másodsor pedig az úgazdák és a középparasztok kerültek célkeresztbe, hiszen ezen csoportok is „ellenségei a szövetkezésnek, [s ezért – S. A. K.] kényszeríteni kell a parasztot, hogy többet áldozzon a szocializmus építéséért”.⁹ Az erőszakos fellépés

⁴Több kiváló írás is született a témában, ezek közül a teljesség igénye nélkül az alábbiakat ajánlom az olvasó figyelmébe: Cseszka 2004.; Farkas 2016.; Galambos–Horváth 2021.; Horváth G. K. 2019.; Horváth S. 2015.; Kisörsi 2014.; Kovács 2013.; Kunt 2018.; Ö. Kovács 2008.; Ö. Kovács 2012.; Ö. Kovács 2015.; Ö. Kovács 2020.; Ö. Kovács 2021.; Nagy 2011.; Valuch 1987a; Valuch 2003.; Varga 1997.; Varga 2001.; Varga 2009.; Varga 2015.; Varga 2018.

⁵Varga 2018: 4–9.

⁶Valuch Tibor egy másik tanulmányában is foglalkozott a Homokmégyen zajló kollektivizálás parasztságra gyakorolt hatásával 1956 és 1961 között. Az írás jól szemlélteti, hogy a helyi földművesek miképpen élték meg a téjesítés harmadik hullámát, azonban ez igaz volt már szűk tíz évvel korábban is. Valuch 1987b.

⁷Varga 2018: 9.

⁸Gyarmati 2011: 184–186.

⁹Varga 2008: 54.

azonban nem járt sikerrel, hiszen 1952-ben még mindig csak a szántóterület 18%-át művelték a termelőszövetkezetek. Ennek fényében a vezetés módosította az átszervezés programját, ami egyet jelentett a kudarc beismerésével.¹⁰

A mezőgazdasági válság 1953 tavaszán Sztálin halálával politikai válsággal is kiegészült. A magyar párt- és állami vezetőket ezen év nyarának elején Moszkvába hívták, majd elsősorban Rákosi Mátyást bírálták az észszerőtlen iparosítás és hadseregreform, valamint az erőszakos kollektivizálás miatt. A pártvezető nem sok hajlandóságot mutatott a korrekciókra, ezért rövid időn belül megszületett a döntés, hogy miniszterelnöki tisztségéről le kell mondania, és azt az agrárszakértő Nagy Imre vegye át. Az „új szakasz” politikája enyhített a parasztság terhein, csökkentették a mezőgazdasági termelők adó- és beszolgáltatottsági kötelezettségeit, a földhaszonbérletet is engedélyezték 25 katasztrális holdig, valamint engedélyezték a termelőszövetkezetekből való kilépést is, amivel a tagság jelentős része élt is. Nagy Imre programja idővel még jobban eltávolodott a szovjet modelltől, és a helyi sajátosságokra igyekezett hangsúlyt fektetni. A megvalósítást azonban a párt vezetését továbbra is birtokló Rákosi és köre igyekezett minden lehetőséggel akadályozni. A két irányzat közötti küzdelmet végül ismét egy külpolitikai fordulat döntötte el. 1954–55-ben az NSZK NATO-tagsága miatt újfent módosult a Szovjetunió politikája, és előtérbe került a nehéz- és hadiipar fejlesztése. Nagy Imrét 1955 tavaszán felmentették miniszterelnöki tisztségéből. Az új kormányfő Hegedűs András lett, aki Rákosi Mátyás hű támogatója volt, így a hatalom ismét ezen kör kezében összpontosult.¹¹

Az agrárpolitikában próbáltak részben visszatérni az 1948 és 1953 tavasza közötti koncepcióhoz, ezzel megindult a kollektivizálás második hulláma, de az „új szakasz” programjában sikeres elemeket sem tagadták meg.¹² 1955 őszére szemmel is jól láthatóvá vált, hogy a nyomás hatására egyre többen ismét beléptek a téesszbe, ami azt vetítette előre a hatalom számára, hogy ezt a növekedési ütemet akár gyorsítani is lehet. Ez azonban nem sikerült, hiszen a következő év tavaszán szembeötlő volt, hogy a parasztság erősödő ellenállásával kell kalkulálni. Ez visszaköszött a begyűjtési kötelezettségeik elhúzódó teljesítésében, illetve voltak, akik ugyan visszaléptek a termelőszövetkezetbe, azonban a munkát nem kezdték meg.¹³ Az ellenállás végül jelentős eredményt ért el, hiszen a pártvezetés olyan súlyosnak ítélte meg a helyzetet, hogy meghátrált, valamint engedélyezte a parasztok kilépését a téesszekből.¹⁴

Az újabb stratégiai terv kialakítására azonban a politikai elitnek már nem volt ideje, hiszen 1956 októberében a gazdasági recesszió politikai válsággal egészült ki. A falvakban október utolsó napjaiban azonban nem az erőszaké volt a főszerep. Többek között a földművelésből élők is kezükbe vették a saját sorsuk alakítását, és önszerveződésbe kezdtek. Ezt követően megfogalmazták azokat a követeléseiket, amelyekben azonnali

¹⁰ Varga 2018: 10.

¹¹ Uo. 11–12.

¹² Romány 2006: 105–108.

¹³ Tóth 2017.

¹⁴ Varga 2018: 13.

intézkedéseket vártak. Ezeket a tennivalókat két csoportba tudjuk osztani. Ezek közül az elsőbe azok tartoztak, amelyekben a parasztok azonosultak a forradalom helyi, valamint országos célkitűzéseivel, míg a másodikba azok, amelyekkel szerintük a parasztellenes agrárpolitika által okozott sérelmeket lehetett orvosolni. A Kádár János vezette kormány a hatalom megszerzése után – taktikai okokból – nem akart éles konfliktusba keveredni a parasztsággal, ezért lehetőség nyílt a követelések részbeni teljesítésére. Ekkor úgy tűnt, hogy a frissen megalakult Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) nem törekszik az egyszektoros mezőgazdaság létrehozására. Ez a döntés rögtön javított a forradalom utáni hónapokban tapasztalt ellátási nehézségeken, hiszen a közel kétszázezer újonnan működésbe lépő egyéni gazdaság gyors fellendülést okozott.¹⁵

1957 végére, valamint 1958 elejére azonban az a tendencia rajzolódott ki a környező országokban, hogy a szocialista pártok – szovjet utasításra – sorra alakítják át a rendszerüket a korábbi kisüzemi mezőgazdaságról nagyüzemi mezőgazdasággá. Ennek köszönhetően nehéz döntés előtt állt az MSZMP: a termelőszövetkezetesítés újbóli elindításával felmondják a korábban a parasztságnak tett ígéreteiket. Emellett azzal is számolniuk kellett, hogy az erőszakos kollektivizálás (rém)képe még frissen élt a parasztság körében. Emellett azonban a kormánynak bizonyítania kellett rátermettségét és hűségét Moszkva előtt, ezért döntés született a harmadik kollektivizálási hullám megindításáról. A kampányban továbbra is szerepet játszott az erőszak, a nyomásgyakorlás és a zsarolás, de emellett több más tényező is. Sok helyen először a befolyásos, nagy tekintéllyel rendelkező gazdákat keresték meg, és nekik ajánlották fel a vezető szerepet a tsz-ben. Ezenfelül már engedélyezték a korábban „kulákként” megbélyegzett személyeknek is, hogy tagok lehessenek, mert szükség volt a tapasztalatukra és szakértelmükre.¹⁶ Emellett a kampány fő időszaka az ősztől tavaszig terjedő hónapokban tartott, amikor a mezőgazdasági munka szünetelt. A városi munkásokból, tanárokból és pártmunkásokból álló „agitátorcsapat” ilyenkor megszállta az adott községet, és folyamatosan győzködtek a belépésről az ott élőket. Munkájukat a sajtó és a helyi propaganda is segítette, így egy nagyon alaposan kitervelt „hadjárat” keretein belül igyekeztek visszacsábítani a régi vagy meggyőzni az új tagokat. Ezek mellett azonban, ahogy korábban is írtam, a legvégső esetben továbbra is alkalmaztak erőszakot, lelki-pszichológiai ráhatást vagy a családtagokkal történő zsarolást.¹⁷ Mindezek a tényezők együttesen azt eredményezték, hogy 1959. nyár elejére a szövetkezeti tagok száma a háromszorosára, az összes terület pedig majd két és félszeresére nőtt az 1958 végihez képest.¹⁸

¹⁵ Ö. Kovács 2012: 271.

¹⁶ Varga 2018: 14.

¹⁷ Ö. Kovács 2012: 272–273.

¹⁸ Varga 2018: 15.

A bűnszövetkezet bemutatása

A tanulmány által tárgyalt bűncselekményt 1957 őszén követte el Alsópetényben Bander Imre, Hugyecz József és Fábíán István. Mindhárom vádlott gyerekkorától a faluban élt, és már szüleik is földműveléssel foglalkoztak.¹⁹ Bander 9, Hugyecz 8, míg Fábíán 12 kataszteri hold földterület tulajdonosa volt, és egyéni gazdálkodóként tevékenykedtek a forradalmat követő időszakban.²⁰ Hugyecz József 1948-ban tagja volt az Alsópetényi Földművesszövetkezetnek, míg a másik két személy az Alsópetényi Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet felügyelőbizottsági tagjai voltak.²¹ Az 1950-es évek közepén több újságcikk jelent meg a teljesítményeikről a helyi sajtóban.²² Az eset kiindulópontja az volt, hogy a helyi földműves-szövetkezet – indoklásuk szerint kereslet hiányában – nem vásárolta fel a zöldbabot a községben. Mivel a három férfi érintett volt, ezért ők úgy határoztak, hogy a termékeiket Budapest különböző piacain értékesítik, a meghatározott felvásárlási árnál drágábban. Mivel az első néhány alkalommal sikerrel jártak, és találtak vevőt a terményekre, ezért a faluban szintén zöldbabot termesztő gazdálkodók zöldbabját is megvásárolták, majd nyereséggel továbbadták. Hanzel Józsefnétől 70, Szklenár Kálmánnétól 15, Pongrácz Istvánnétől 50, Veres Józseftől 160, Szklenár Józsefnétől 14, Mojzer Pálnétól 23, Tácsik Mihálynétől 27 és Hanzel Jánosnétől 50, összesen 409 kg zöldbabot vásároltak fel. A vádlottak a termelőktől kilogrammonként 2-4 forint közötti áron vásárolták meg a terményt, majd ezeken 7 forintos áron adtak túl, tehát nagyjából 100%-os haszonkulccsal dolgoztak. Fábíán István egyénileg is vásárolt különféle terményeket, így például burgonyát is, amiket később értékesített a fővárosban. A vádlottak a bírósági tárgyaláson azzal védekeztek, hogy csak azért vásárolták fel és árusították a terményeket, hogy segítsék a gazdákat a faluban. Ezen álláspontjukat a bíróság nem fogadta el, mondván tevékenységükkel anyagi haszonra tettek szert, ami kimerítette az árdrágító üzérkedés büntetét. A BHÖ 265. paragrafusa szerint ez a következőt jelentette: „árucikkal árdrágításra alkalmas módon üzérkedik [az, aki – S. A. K.], különösen az árucikk árát az árunak a fogyasztóhoz juttatása végett nem szükséges közbenső kereskedéssel

¹⁹ A Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltárában szerettem volna megtudni, hogy ezek a személyek valaha voltak-e a helyi termelőszövetkezetek tagjai. Az Alsópetényi Munkás-Paraszt Mezőgazdasági Termelőszövetkezetet azonban csak 1961-ben alapították meg, addig nem működött tévesz a községben. Az azonban érdekesség, hogy Bander Imre 1963-ban termelőszövetkezeti elnök lett, de a másik két személy nem szerepel a tagok névsorában. Valószínűleg idős koruk miatt nem léptek be, hiszen Hugyecz és Fábíán is ekkor már idősebb volt, mint 50, míg Bander még csak 38 éves volt. HU-MNL-NML-XXX.601.a. 14/1963. Bander Imre megválasztása a termelőszövetkezet elnökévé.

²⁰ HU-MNL-NML-XXV.14.d 317/1957.

²¹ Talpassy 1948: 310.

²² Bander Imre 1954 első negyedében tojásbeadási kötelezettségeit 150 százalékkal teljesítette. Évi sertés-, vágómarha- és baromfibeadási kötelezettségeinek pedig 100 százalékan eleget tett. Szabad Nógrád 1954. április 10.; Fábíán Istvánnak pedig a földműves-szövetkezetnek nyújtott segítségét említik meg egy hónappal később. Szabad Nógrád 1954. május 19.

(láncolatossággal) drágítja.”²³ A Rétsági Járásbíróság 1958. február 11-én kelt ítéletében ezért Bander Imrét és Hugyecz Józsefet 8-8 havi börtönre, míg előbbi 800, utóbbit 700 forint pénzbüntetésre ítélte. Fábián István bűnösségét a nyomozás, valamint a tanúk kihallgatása során sem tudták megállapítani, ezért bizonyítottság hiányában felmentették.²⁴

A vádlottak fellebbeztek az ítélet ellen enyhítésért, ezért a Balassagyarmati Megyei Bíróságra került az ügy. A másodfokú bíróság április 23-án kelt, már jogerős ítéletében eltörölte a börtönbüntetéseket, és csak az elsőfokon megállapított 800, illetve 700 forintos pénzbüntetést hagyta helyben. Indoklásában a bíróság több érdekes pontot fogalmazott meg. Egyrészt leszögezték, hogy a vádlottak nem rendelkeztek terményfelvásárlásra és értékesítésre jogosító iparengedéllyel, valamint közbenső szereplőként, kvázi viszonteladóként megjelentek a termelő és a fogyasztó között, ami a szocialista gazdaságfelfogásnak teljesen ellentmondott. A bíróság azonban kiemelte, hogy a vádlottak olyan idénycikkkel kereskedtek, amelynek felvásárlását az állam, illetve a szövetkezeti kereskedelmi szervezetek elhanyagolták, ezért ezen cselekményüknek volt bizonyos gazdasági indokoltsága. Megjegyezték, hogy a felvásárlás legtöbb esetben a termelők kezdeményezésére történt, akik romlandó árufeleslegüktől akartak megszabadulni. Az ügyész véleménye szerint a kereskedelem a termelői értékesítés mellett mellékes jellegű volt, illetve csak a legmagasabb árkülönbség esetén érhetek el jelentős nyereséget a részt vevő személyek. Ennek fényében, valamint mert korábban büntetlen előéletű családok emberekről volt szó, ezért a bíróság nem tartotta szükségesnek a börtönbüntetés letöltését.²⁵

Összegzés és konklúzió

Fel lehet tenni azt a kérdés, hogy egy ilyen jelentéktelennek tűnő ügy miért kerülhet összefüggésbe a szervezett bűnözéssel. Alapvetően az árdrágítás volt a rendszer ideológiai alapelveivel szemben az egyik legkirívóbb büncselekmény.²⁶ Egy szocialista rendszer alapvetése, hogy sem az állami vállalatok, sem pedig a szövetkezetek nem rendelkezhetnek profittal, a bürokrácia határozza meg, hogy a bevételekből mit és mire használhatnak fel.²⁷ Ennek fényében nem léphetett a piacra egyéni gazdálkodóként akárki, csak néhány olyan személy, aki kiskereskedői engedéllyel rendelkezett. Ennek oka, hogy ha az állam engedte volna, hogy a magántermelők ellepjék a piacot, akkor egyrészt saját maguknak teremtetek volna konkurenciát, másrészt pedig az értelmezhető földtulajdonnal rendelkező parasztok mind kiléptek volna a kolhozból.

²³ Dr. Szűcs – Dr. Bánó 1947: 53.

²⁴ HU-MNL-NML-XXV.14.d. 317/1957.

²⁵ HU-MNL-NML XXV.4.c. 173/1958.

²⁶ Dr. Szűcs – Dr. Bánó 1947: 53.

²⁷ Kornai 2012: 104–112.

Harmadrészt pedig egyértelmű, hogy a magántulajdonon alapuló parasztgazdaság nem volt összeegyeztethető a bürokrácia totalitáriánus hatalmával, mert így hosszabb – de akár rövidebb – távon önálló gazdasági, majd később politikai és társadalmi tényezővé válhatott volna. Ennek ellenére Magyarországon működött a magán-kiskereskedelem valamilyen formája, azonban ennek a részaránya az összes ipari és kereskedelmi szolgáltatásban elenyészően csekély volt.²⁸

Az általam bemutatott eset csak súrolta a szervezett bűnözés kérdéskörét, de a Bezsenyi Tamás által bemutatott Gelenczei-ügy ezt mutatta be nagyban. A szombathelyi Gelenczei Mihály és társai 1958-ban kezdtek el nagyobb mennyiségben zöldséget felvásárolni, amire volt is engedélyük, hiszen – szemben az általam bemutatott esettel – rendelkeztek kiskereskedői engedéllyel. Azonban egy idő után akkora befolyásra tettek szert, hogy Vas megyén kívül is tevékenykedtek, ezzel pedig gyakorlatilag átvették a földműves-szövetkezetek szerepét, és az elméletben nem létező piacon vetélytársaivá váltak az államnak.²⁹

Ami viszont közös pont, hogy vagy megúszták büntetlenül, vagy elenyésző büntetést kaptak a bűnözői csoportban részt vevők. Az én esetemben már az is furcsa volt, hogy a másodfokú bíróság részben megvédte a vádlottakat, és igazat adott a zöldségekkel kereskedő földműveseknek. Kutatásaim alapján az 1950-es évek első felében az árdrágítás miatt jogerősen elítélt vádlottak rendre letöltendő börtönbüntetést kaptak. Ezzel szemben a bürokrácia működésében is megfigyelhető volt egyfajta változás. Próbáltak tanulni az ehhez hasonló bűncselekményekből és kedvezményeket adni olyan szereplőknek, akik adott esetben nem vetélytársaként jelennek meg a piacon az állam mellett. Elenyésző, de mindenképpen volt szerepe az ehhez hasonló ügyeknek, hogy a mezőgazdaságban és a harmadik kollektivizálási hullámban változások következzenek be. Utóbbi esetben előfordultak olyan spontán tiltakozások, ahol elégedetlenkedtek a tsz-tagok, hogy a terményeikért sok esetben nem pénzt, hanem más terményeket kaptak, amikkel aztán nem tudtak mit kezdeni. A tanulmányban szereplő esetben is azt láthattuk, hogy amit a helyi szövetkezet nem vásárolt meg, azzal a termelők nem tudtak mit kezdeni, és mindenkinek az lett volna az érdeke, hogy ezeken túladjon. Ennek értelmében a Földművelésügyi Minisztérium 1961. január 11-én kelt határozatában kihirdette, hogy a jövőben a termelőszövetkezeteknek a számukra szükséges zöldségeket és gyümölcsöket fel kell vásárolniuk, és a felvásárolt terményekért pénzben kell fizetniük. Ezek mellett bizonyos mértékig engedélyezte mind a kolhoztagoknak, mind az egyéni gazdálkodóknak, hogy az állami ellátórendszer számára nem szükséges terményeket – meghatározott áron – eladhassák a piacokon, és ez a jövőben nem számít büntetendő cselekménynek.³⁰

Felmerülhet az a kérdés, hogy ezen tevékenységeket értelmezhetjük-e a termelőszövetkezetek elleni ellenállási stratégiának. Véleményem szerint erre azért nem a válasz, mert Varga Zsuzsanna kutatásai alapján az első két hullámban csak a belépett tagok esetében figyelhető meg ellenállás. Ilyenek voltak a közös munka megkezdésének

²⁸ Uo. 113.

²⁹ Vö.: Bezsenyi 2017.

³⁰ Varga 1997: 239–268.

késleltetése, az alakulógyűlésről való távolmaradás, a belépési nyilatkozat visszakövetelése vagy az állatok és szerszámok bevitelének megakadályozása.³¹ Amikor már ezen próbálkozások sem értek sikert, akkor a harmadik kollektivizálási hullám idején olyan stratégia jelent meg, hogy az ellenállók ősz előtt igyekeztek minden természetesen és állaton túladni, de ez nem képviselt jelentős mennyiséget.³² Emellett az a tény, hogy Bander Imréből 1963-ra termelőszövetkezeti elnök lett Alsópetényben, azt mutatja, hogy a hatalom módosult kollektivizálási stratégiája változást idézett elő a parasztság köreiben.

Összességében ez az eset azt mutatja meg, hogy a Kádár-korszak első éveiben az állam volt, hogy nem agresszióval reagált bizonyos gazdasági folyamatok ellen, hanem azokat megvizsgálva igyekezett tanulni belőlük, majd felhasználni azokat a jövőben. Egyrészt az érdekei is ezt kívánták, hiszen mindenképpen szeretett volna sikert elérni a harmadik tétesztelési hullámban, így meggyőzve újabb embereket a csatlakozásra, de a rendszer stabilitása miatt is szükség volt az ilyen gesztusok gyakorlására.

Felhasznált források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (HU-MNL-NML)

XXV.4.c. A Balassagyarmati Megyei Bíróság iratai

XXV.14.d. A Rétsági Járásbíróság iratai

XXX.601.a. Az alsópetényi Munkás-Paraszt Szövetség Mgtsz iratai

Sajtó

Szabad Nógrád 1954.

Felhasznált szakirodalom

Bezsenyi Tamás 2017: „Nem szabad minden egyszerű tolvajlásból rendszer-ügyet csinálni”. A szocialista kori magánkereskedelem és állami vendéglátás területén jelentkező szervezeti és szervezettséget mutató bűnelkövetői hálózatok összehasonlítása. In: Kovács Janka – Kökényessy Zsófia – Lászlófi Viola (szerk.): A normán innen és túl. Tanulmányok a Történeti Kollégium konferenciájának előadásaiából. ELTE BTK Történeti Kollégium, Bp. 47–77.

³¹ Tekintve, hogy Alsópetényben ekkor nem működött termelőszövetkezet, nem is lehettek ellenállók.

³² Varga 2018: 14.

- Cseszka Éva 2004: A kollektivizálás feltételei és körülményei a Rákosi-rendszerben 1948–1953. *Heller Farkas Füzetek* 2. évf., 1. sz. 66–80.
- Dr. Bócz Endre – Dr. Lakatos János 2008: A kriminalisztika egyes aktuális elméleti kérdései. Rendőrtiszti Főiskola, Bp.
- Dr. Szűcs Gábor László – Dr. Bánó Ernő 1947: Az árdrágító és közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekmények az uzsorabíróági különitanács (munkásbíróság) előtt. Hernádi Kiadó, Bp.
- Farkas Gyöngyi 2016: Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961. Korall, Bp.
- Galambos István – Horváth Gergely Krisztián (szerk.) 2019: Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról. MTA BTK Történelemtudományi Intézet, Bp.
- Gyarmati György 2011: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. ÁBTL-Rubicon, Bp.
- Horváth Gergely Krisztián 2019: A kommunista agrárpolitika és a kollektivizálás első hulláma Magyarországon. *Magyar Szemle* 28. évf., 3-4. sz. 49–60.
- Horváth Sándor 2015: Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. MTA BTK Történelemtudományi Intézet, Bp. 9–28.
- Kisőrsi Zsófia 2014: „A suszter mit értett ahhoz, hogy hogyan kell szántani?”. Városi agitátorok Vas megye falvaiban az utolsó kollektivizálási hullám idején. *Első század* 13. évf., 1. sz. 55–87.
- Kornai János 2012: A szocialista rendszer. Kalligram, Bp.
- Kovács Csaba 2013: Panaszok a kollektivizálás befejező hullámának időszakából. Az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai. *Múltunk* 58. évf., 3. sz. 207–251.
- Kunt Gergely 2018: A kollektivizálás első hullámának mikroszintű tapasztalatai. In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1. MTA Bölcsészettudományi Központ, Bp. 483–513.
- Nagy Netta 2011: A helyi társadalom és az 1945–1956 közötti beszolgáltatás, begyűjtés néprajzi megközelítésben. Doktori értekezés, Bp.
- Ö. Kovács József 2008: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most”. Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég* 13. évf., 47. sz. 37–69.
- Ö. Kovács József 2012: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Korall, Bp.
- Ö. Kovács József 2015: Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. MTA BTK Történelemtudományi Intézet, Bp. 9–28.

- Ö. Kovács József 2020: A kollektivizálás hatásai. In: Balogh Péter Piusz – Réger Ádám (szerk.): *Insigni die sollemnitatis. Írások Ullmann Péter Ágoston O. Praem. 80. születésnapjára. Gödöllői Premontrei Apátság, Gödöllő.* 451–462.
- Ö. Kovács József 2021: Kényszerkollektivizálás és az „elfelejtett következmények”. *Forrás* 53. évf., 7-8. sz. 74–82.
- Romány Pál 2006: Az „új szakasz” agrárprogramja. In: Sipos Levente (szerk.): Nagy Imre és kora. Tanulmányok és források. IV. Nagy Imre Alapítvány, Bp. 105–108.
- Stefán Antal Krisztián 2019: A szervezett bűnözés hajnala? Bűnszövetkezetek Nógrád megyében az 1950-es években. *Historia Nostra* 3. évf., 1. sz. 175–206.
- Stefán Antal Krisztián 2021: „Minden bűnügynek vannak elgondolkodtató, megfontolásra érdemes tanulságai...” *Historia Nostra* 5. évf., 1. sz. 111–142.
<https://doi.org/10.46433/HistoriaNostraV.2021.111>
- Stefán Antal Krisztián 2022: A szervezett bűnözés alakulása Nógrád megyében a Kádár-korszak első éveiben. Egy doktori értekezés margójára. In: Gál Máté – Gyebnár Kristóf – Stefán Antal Krisztián (szerk.): *A közigazgatás területei változásai Észak(kelet)-Magyarországon a modern korban.* Líceum Kiadó, Eger. 301–311.
<https://doi.org/10.46403/Akozigtortvalt.2022.301>
- Talpassy Tibor (szerk.) 1948: Szövetkezeti kompasz az 1948–1949. évre. Bp.
- Tóth Bálint 2017: „Aki kihúzza a mezsgyekarót, azt agyonverjük”. Békési parasztok „ellenállása” az 1950-es években. https://ntf.hu/index.php/2017/05/17/aki_kihuzza_a_mezsgyekarot_azt_agyonverjuk_bekesi_parasztok_ellenallasa_az_1950-es-evekben/ (letöltés: 2022. 10. 31.)
- Valuch Tibor 1987a: „Nem hagyjuk a téesz-szervezést a véletlenre...”. *Kollektivizálás Homokmégyen 1958–1961.* *Aetas* 3. évf., 3. sz. 24–50.
- Valuch Tibor 1987b: *A hagyományos világ alkonya.* Országos Közművelődési Központ, Bp.
- Valuch Tibor 2003: Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In: Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domonkos 90. születésnapjára.* Osiris, Bp. 311–322.
- Varga Zsuzsanna 1997: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In: Radics Kálmán (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. 239–268.
- Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Napvilág Kiadó, Bp.
- Varga Zsuzsanna 2008: „Kényszeríteni kell a parasztot...” Hatalom és agrártársadalom az 1950-es években. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada.* Nógrád Megyei Levéltár – 56-os Intézet, Salgótarján–Bp. 2008.
- Varga Zsuzsanna 2009: Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és kollektivizálás, 1958–1961. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.):

A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Századvég, Bp. 463–474.

Varga Zsuzsanna 2015: Paraszti ellenállási stratégiák a kollektivizálás befejezése után. *Betekintő* 9. évf., 3. sz. 1–12.

Varga Zsuzsanna 2018: A kollektivizálás „hullámvasútján”. A téeszésítés három szakasza. *Rubicon* 29. évf., 9. sz. 4–15.

The Egyptian Hungarian Relations between 1981 and 2011 (President Mubarak Period)

My PHD Thesis will be discussing the Egyptian – Hungarian relations between 1981 and 2011 politically, economically socially and culturally in addition to the trade relations.

Before discussing the main points of this paper, I would like to give a quick overview about the structure of the paper.

1. Sources and methods
2. Research Questions
3. Historical background
4. Political relations
5. Economic and trade relations
6. Cultural relations
7. Conclusion

Sources and methods, I used three significant Egyptian newspapers, which are Al Ahram, Akhbar el youm and Al Gomhoria (2 daily newspapers, and 1 weekly newspaper) which is (Akhbar el Youm), I also used several books both in English and Hungarian languages. In addition to using 2 types of Analysis the discourse analysis (Critical reading) and the Comparative analysis how Hungary visioned the corporation with Egypt and vice versa.

Primary sources, documents of the Hungarian Ministry of Foreign Affairs and the documents of the Egyptian Ministry of Foreign Affairs.

Regarding the research questions, I have one main research question and two sub research questions the main research question is: what were the main features of political and economic relations between Egypt and Hungary from 1981 until 2011, and what were the challenges faced in developing those relations?

The Sub- research questions are the following:

1. What were the main representations of Hungarian culture in Egypt?
2. How did the Egyptian press portray the image of Hungary and the Hungarians during that period. the relation between Egypt and Hungary date back to the time of the Ottoman empire mainly in 1517/1518 when Egypt transformed into an Ottoman Vilayet as a result of the campaign, which was carried out by Selim I and later also due to the victories of Suliman I that took place from 1521 till 1541, when a part of the then Hungary was occupied by the Ottoman empire, the history of both countries became very much close mainly due to the active roles of the ex- Governors of Cairo

who moved to Buda, and through the pashas who were moved from Buda to Egypt. Ten of the Buda pashas were given the same tasks in Egypt.¹

The history of the bilateral relations during the inter-war period (the period between the I and the II world wars) also had great significance mainly in 1932, 1934, 1938 and 1939 when Miklos Horthy Jr the son of the Hungarian governor made several visits to Egypt during that period. one other crucial point during that period was the visit of former Egyptian Prime Minister Ismael Sedky Pasha to Hungary in 1932. The two countries started diplomatic relations in 1928 it was cut off in 1942 and restored once again in 1947.²

Due to the Suez Crises of 1956 President Gamal Abdel Nasser was forced to cancel his visit to Budapest but two years later he stopped in Budapest and had crucial talks with several Hungarian leaders, the Suez Crises started between Egypt on one side and Israel, Britain and France on the other side aiming to gain the upper hand in control over the Canal. The Hungarian revolution started in the same time, Egyptians and Hungarians both suffered from (though differently) manifestations of aggression in this year. The post-revolution Kádár-regime acknowledged the decision of Nasser to nationalize the Canal as a logical and justifiable decision. While Egypt returned the favour to Hungary by abstaining when a vote was taken in the United Nations regarding the Hungarian question.³ This question was mainly discussing the Soviet Occupation of the Hungarian territories.

On the discussion about the political relations, in 1991 former Egyptian President Hosny Mubarak hosted Hungarian Prime Minister Joseph Antal, who had an official visit to Egypt that lasted for 3 days during the visit both leaders discussed the means of enhancing and strengthening the bilateral corporation between both countries the meeting also attended by former Egyptian Prime Minister Mr Atef Ebid, the meeting mainly focused on the results of the Madrid Peace Accords, which was originally held in November 1975, the meeting discussed the situation in the Middle East. PM Antal stated in the meeting that Hungary views the Madrid Peace accords as a major turning point in the peace process and that he completely appreciates the effective role that Egypt plays, he added that if Hungary recognises the existence of the Israeli state, it also supports the rights of the Palestinians to live in peace.⁴

The former head of the Egyptian people's Assembly Mr. Ahmed Fathy Sorour mentioned during his visit to Hungary in 1992 that it is quite crucial to strengthen and enhance the efforts of development particularly in the 3rd world countries and to accomplish regional stability in the Eastern European countries, in addition to that, he also stated that it is very important to work on initiatives and agreements that mainly aims to have areas that are free of weapons of mass destruction, Dr. Sorour stressed that there were many similarities between the Egyptian experiment and the Hungarian

¹ Al Naggar, Zoltán The Egyptian – Hungarian Diplomatic relations between world war I and 2 titled paper

² Al Naggar, Zoltán 2011: 57-59.

³ Al Naggar, 2020: 10.

⁴ Al Ahram 1991.November 6.

experiment, which would further strengthen the possibilities of mutual corporation between both countries politically and economically as Hungary had great experience in the technological fields and Egypt could greatly benefit from this experience.⁵

The next crucial part that I would like to discuss is the international parliamentary conference held in Budapest in 1993, the conference focused on human rights and how those rights were seen both in European countries and in 3rd world countries as well. The conference discussed the views of the Hungarian public in relation to the notion of human rights and how those rights should be protected. The main importance of this conference is that it came right before the conference of the government which was held in Vienna Austria in the 2nd half of June of the same year. A delegation from the Egyptian people's assembly attended the conference as well, the delegation was headed by Dr Fawzeia Abdelsattar the head of constitutional and legislative affairs committee. The main result of this conference, or the things agreed upon was that the national parliaments should have a stronger role in defending human rights and they should do this in accordance with their specific means and in a way that is both independent and complementary to the Executive and Judiciary in each country.⁶

The 1990s period saw several breaches and violations to human rights the most significant among those were the incidents that took place in Bosnia and Hercegovina, which was considered by major European parliamentary figures as a sign of shame and disgrace in human history.⁷

Economic and trade relations

The next part discusses the economic and trade relations between the two countries in 1987 the mutual committee of trade corporation between Egypt and Hungary held a meeting from the 21st till the 25th of April, the main topic of the meeting focused on the possibility that Egypt would get facilitated loans from Hungary worth 150000000 USD such loans would help Egypt in financing the major developmental projects specifically in the field of recultivating the agricultural lands, in addition to issues related to life stock development.⁸

In March 1997 Hungary decided to lift all the administrative fees on the Egyptian exports, a delegation from the Hungarian Chamber of Trade and Industry visited Egypt to negotiate the possible opportunities for corporation mainly in the field of trade chambers. Ferenc Miklos the Vice President of the Hungarian trade chamber made an

⁵ Al Ahram 1992. May 14th

⁶ Inter parliamentary symposium, 1993 Budapest Symposium: summing up (ipu.org) (date accessed: October 29th, 2022)

⁷ Al Gomhoria 1993. June 1st-

⁸ Al Akhbar 1987. April 1st

important visit to Egypt as he had crucial negotiations with several officials from the Arab league mainly those who are dealing with the joint Arab trade chambers with foreign countries. Mr Abdallah Moustafa the leading figure of the Egyptian-Hungarian delegation proposed an idea during the meeting that an Egyptian-Hungarian company should be established with the main headquarters located in Cairo, however he also suggested that a branch of the same company should be established in Budapest as well. The vice President of the Hungarian trade chamber mentioned that this suggestion will be discussed in detail during the next visit of the Hungarian delegation to Egypt which was held in April 1997.⁹

Cultural relations

In 1990, Egyptian caricaturist Effat returned from his trip to Budapest after making an art exhibition there this exhibition contained around 40 paintings of the exhibition was broadcasted by the Hungarian television. Effat also gave several lectures on the methods of teaching drawing and painting to blind people.¹⁰

In 1994 the HGCA (Hungarian Gypsy Cultural association invited Egypt via its Ambassador to Budapest at that time Mr Mohammed Abou Zaid in addition to his cultural consultant Mr Fayez Halawa to take part in the International Gypsy conference held in Kaposvár. To negotiate the rights of the Gypsy (Romani) minorities around the world in addition to the challenges and problems that they are facing which are mainly associated to unemployment and their deprivation of gaining access to education.¹¹

Hungary and Finland won the 1st prize at the experimental theatre international festival, which was held in Cairo in 1991, 33 countries participated in that festival from all over the world.¹² In 1996 an Exhibition was held in Budapest from the 20th of September until the 29th of September, many countries from Eastern and Western Europe took part in this Exhibition. Many Egyptian companies were invited to take part in this Exhibition and International market¹³ In 1997 an art exhibition was held by Egyptian painter Dr Farouk Shehata in Kecskemet, Mr Moktar El Hamzawy the Egyptian Ambassador to Budapest at that time took part in the Exhibition as well. It included 50 of his paintings, those paintings varied in their techniques in relation to printing on copper and silk.¹⁴

⁹ Al Ahram El Ektesady 1997. March 10th.

¹⁰ Al Akhbar 1990. September 25th

¹¹ Al Ahram 1994. July 12th

¹² Al Ahram 1991. September 11th

¹³ Al Ahram 1996. August 5th.

¹⁴ Al Ahram 1997. July 3rd

Conclusion

I mentioned in the beginning of this paper, the Egyptian-Hungarian relations enjoyed immense bilateral ties and corporations not only in the period of Mubarak but also way before that and mainly since the period of the Ottoman Empire. Then during the period of the Austro Hungarian Empire and moving forward till the periods between the two world wars, all of those periods also were characterised by mutual corporation between the 2 countries , until we finally reach the period of former Egyptian President Nasser and how the Egyptian Hungarian relations were shaped under his presidency mainly considering the fact that the Hungarian revolution and the Suez Crises both happened in the same year (1956) and how Nasser had positive relations with Hungary and the Hungarian officials and finally I gave a glimpse of the Egyptian Hungarian relations currently under President Sisi and how strong they are mainly in the political and economic fields. And to give a further and more detailed conclusion I would say that my plan for the future is to read in detail the primary sources which I gathered from the Hungarian National archives like the letters from the Hungarian Ambassador at that time also the letters that were exchanged between the Egyptian and Hungarian delegations that stresses on strengthening the bilateral ties between the two countries. The same thing applies to the cultural and trade relations. This detailed reading would also allow me to know what were the main challenges that faced the development of the Egyptian – Hungarian relations during Mubarak period. regarding the sub research question I suggested which talked about how the Egyptian press viewed the image of the Hungarians at that time I would say that from the newspaper articles I red I would say that the image of Hungary in the Egyptian press was a positive image and Hungary was portrayed in the Egyptian press as a country that always seeks to strengthen the bilateral ties in the economic and political fields and this was clear as both countries as I previously mentioned had the same view point regarding many issues mainly the Situation in the Middle East and reaching a common ground between the Palestinians and the Israelis was crucial for a progressive peace process in the region.

Sources

Press

Al Akhbar 1987.

Al Ahram 1990–1997.

Budapest Symposium: summing up (ipu.org) (date accessed: October 29th, 2022)

Bibliography

- Abdallah Abdel Ati Al Naggar The Egyptian- Hungarian relations between world war I and II, 2011 University of Szeged Mediterranean studies pp 51–59 https://www.researchgate.net/publication/339677789_The_Egyptian-Hungarian_Diplomatic_Relations_between_World_War_I_and_II_Mediterranean_Studies_-_Etudes_sur_la_Region_Mediterrannee_Szeged_Szegedi_Tudomanyegyetem_Ujkori_Egyetemes_Torteneti_es_Mediter (date accessed: October 29th, 2022)
- Abdallah Al Naggar , President Nasser visit to Budapest in 1958 : Rewaq History Heritage, Doha Hassan Bn Mohammed Centre of historical studies 2020 (10) pp 6–17 (99+) President Nasser’s visit to Budapest in 1958: Rewaq History & Heritage, Doha: Hassan Bin Mohamed Centre for Historical Studies, 2020 (10), 6–17. | Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar - Academia.edu (date accessed: October 29th, 2022)

Nemesek, családok

KISS LAJOS

Az Alaghy család felemelkedése a 16. században

Alaghy János stratégiái a Magyar Királyság északkeleti régiójában

Bevezetés

Rövid tanulmányomban kísérletet teszek az Alaghy család felemelkedésének vizsgálatára, ezen belül is Alaghy János pályafutása bizonyos szakaszának elemzésére az eddig megjelent családdal foglalkozó szakirodalom és levéltári források felhasználásával. Kronológiai sorrendben igyekszem felvázolni az Alaghy család történetét a 15. századtól egészen 1571-ig, mikor a família neves tagjának, Alaghy János regéci várnagy árváinak sorsa Mágócsy Gáspár tornai főispán és királyi tanácsos kezébe került. Az eddig megjelent szakirodalmak közül két szerző neve kiemelkedik a téma tárgyalásában. Illéssy János a 19–20. század fordulóján pozitívista szemlélettel nagy hangsúlyt fektetett a források összegyűjtésére. Többnyire a Magyar Kamara Archivumából felhasznált Neo-regestrata források rendszerezésével sikeresen körvonalazta a család történetének főbb állomásait, ugyanakkor mivel a család felépítése nem hagyományos módon, kizárólagosan közvetlen leszármazás útján értelmezhető, a teljes kép elnyeréséhez eleve több család levéltárát kellett volna áttekinteni. Erre a kor adottságai nem biztosítottak megfelelő feltételeket. Illéssy munkája ettől függetlenül megkerülhetetlen és nélkülözhetetlen a téma boncolgatásához. A másik kiemelkedő szerző Szabó András, aki elsősorban művelődés-, vallás- és irodalomtörténeti aspektusból közelítette meg a család történetének 16 és 17. századi tagjait mint a reformáció és az ellenreformáció megkerülhetetlen alakjait. Gazdasági és társadalmi kérdések felvetése rendszerint mind a két szerzőnél megtalálható, viszont ennek részletesebb tárgyalásába, illetve a közigazgatási változásokat tárgyaló felvetésekbe nem vagy csak igen ritkán bocsátkoztak. Ez a rövidebb összefoglaló sem tesz nagyobb kísérletet ugyan nagyobb volumenű gazdasági és társadalmi összefüggések vázolására, célom mindössze az eddig ismert adatok és mechanizmusok elemzése. A Szabó András és Illéssy János által vázolt eredményeket régebbi és új szakirodalommal, illetve különböző források felhasználásának segítségével

igyekeztem kiegészíteni, valamint a forrásokat történeti kontextusba helyezni. Ezenkívül a Fügedy Erik által az 1980-as években vázoltak tükrében igyekeztem az Alaghy család történetében felmerülő kérdéseket megválaszolni.

Bekény, Debreceni vagy Alaghy?

A 16. században bárói címet elnyerő főúri családokkal összehasonlítva az Alaghy család eredetét nem lehet a hagyományos lineáris formában megközelíteni. Az Alaghyak esetében nem beszélhetünk olyan birtokszerző, kiemelkedő pályafutást betöltő ősokról, akik leszármazottjaik sorsát megalapozva jelentős birtokokat megszerezve apáról fiúra örökítették a megszerzett javakat vagy éppen pozíciókat. A tárgyalt famíliát közelebbről megvizsgálva megfigyelhető, hogy a jelentősebb vagyonmozgások, örökségek az esetek nagy többségében oldalági rokonokra szálltak. A 17. század elején (1607, 1612) bárói címet nyerő¹ Alaghy Ferenc és Alaghy Menyhért társadalmi státuszát, vagyoni helyzetét képező földbirtokok, uradalmak és gazdasági összeköttetések megszerzése, kialakítása elsősorban a 16. század közepén tevékenykedő olyan oldalági felmenőknél volt köszönhető, mint Serédy Gáspár és Alaghy János. Az Alaghy család genealógiájának vizsgálatakor feltűnik, hogy a 16. században Alaghy nevet viselő személyek ugyan rokonok, de nem egyenesági leszármazottai a Pest vármegyei Alagot birtokló és innen a 14. században nevét elnyerő famíliának. Ha a 16., illetve 17. század elején tevékenykedő Alaghyak származását, családfáját közelebbről megfigyeljük, több eltérő eredet képe tárul elénk, amelyek abban ugyan közösek, hogy valamilyen formában kapcsolódnak a tágabb értelemben vett családhoz, de az apai ágakat szemrevételezve teljesen eltérő ősöket kapunk. A bárói címet elnyerő Ferenc és Menyhért ősei a Debreceni nevet viselték, az Alaghy vagyont Abaúj és Zemplén vármegyékben megalapozó rokon, János eredete a Borsod vármegyében honos sajónémeti és mikófalvi Bekény családhoz köthető.² Felmerül a kérdés, hogy a felmerült esetben alkalmazható-e az Alaghy családra a Fügedi Erik által újrathonosított klán fogalma. Amennyiben a Werbőczy által összeállított *Hármaskönyvben* megfogalmazott fogalmi rendszereken (*sanguinis propagatio*, *pater generat*, *haeredes* stb.) keresztül próbáljuk értelmezni a jelenséget, úgy egy rendkívül egyedi eset képe rajzolódhat ki. A gyakorlatban azonban különböző források tükrében Fügedi Erik igazolta, hogy egy nemesi klán középkori struktúrája összetettebb, mint ahogyan azt a szokásjogban foglalt jogi tételek útján felvázolhatjuk. A szabad rendelkezés joga ugyanis Werbőczynél valamivel kevesebb szerepet kapott, mint a klán szolidaritásával kapcsolatos passzusok. Ez utóbbit Fügedi szerint Werbőczy túlhangsúlyozza, mivel az ún. „ősbirtokok” esetében minden esetben a családi nevet viselő fiú örökösök lehetőségeit kellett a klán minden tagjának

¹ Pálffy 2009: 14. (9–24.); Szabó 2020: 43.; HU-MNL-OL-E 148.b.-Fasc.408. Nr.30.

² Illéssy 1899: 62.

szem előtt tartani. Fügedi kutatásai szerint ugyanis számos esetben előfordult, hogy a fiú örökösökkel nem rendelkező birtokosok leányaikra vagy unokahúgaikra és azok férjére hagyták vagyonukat. Igaz, ez utóbbi királyi engedélyhez volt köthető.³ A 16. század közepén Perény tulajdonlásának helyzete szintén Fügedi feltételezését erősíti meg. Ez utóbbira kiváló igazoló forrásoknak mutatkoznak az ún. portális összeírások. Ha megfigyeljük pl. az 1566. évi összeírást, Perény esetében láthatjuk, hogy az „ösbirtokot” a Perényi család két ágának (a nyalábi és terebesi) képviselői mellett bírta Bebek Katalin mint a 1562-ben elhunyt Perényi Ferenc özvegye, valamint egy családon kívüli nagyon távolról kapcsolódó idegen, Draskovich Gáspár.⁴ Az oldalági rokonok érvényesülése az 1580-as évekre tovább erősödött. Az „ösbirtok” felosztásának jelensége vagy pedig idegenekre való hagyományozásának lehetőségei a 16. században is jelen voltak, szélesedtek. A vizsgált régióban több olyan eset figyelhető meg, amelyben a férfiágon kihalt család vagyonát és nevét az utolsó női ági leszármazottak vitték tovább, mint pl. a Monaky és Czéczey családok esetében.⁵

Fügedi felvetésében az Alaghy IV. Miklós örökségével kapcsolatos események tökéletesen beilleszthetőek. Az események sora azonban jelentősen árnyalja a klán működési rendszerét. A már említett rokoncsaládok Alaghy névhasználatának eredete az 1482 körül elhunyt Alaghy IV. Miklósig vezethető vissza, aki a Pest vármegyében található Alag és Hartyán településeken található javak mellett Nógrád vármegyében rendelkezett földbirtokokkal. Az Alaghyak közül kiemelkedő birtokszerző IV. Miklós öröksége unokahúgára, Kürthy Katalinra és annak férjére, mikófalvi Bekény Dénesre szállt annak ellenére, hogy Alaghy Mihály és Alberthy Miklós személyében oldalági férfi és közelebbi rokonai is éltek. Illéssy János az általa feldolgozott oklevelekből és kamarai iratokból nyert információk alapján arra a következtetésre jutott, hogy az örökség mögött szoros családi kapcsolat állhatott, ugyanis Kürthy Katalin és férje gondoskodott az utódokkal nem rendelkező Alaghy Miklós gondozásáról.⁶ 1472-ben az alagi birtokokon kívül a Pest és Nógrád vármegyében található javakat 1000 forint ellenében Kürthy Katalin és férje, mikófalvi Bekény Dénes zálogként nyerte el IV. Miklóstól.⁷ Az alagi birtokok pedig Alaghy Mihályt és Alberthy Miklóst illették volna, egészen az örökhagyó 1482-es rendelkezéséig, amelynek értelmében teljes vagyonát a Bekény házaspárra hagyta örökölni.⁸ Az alagi „ösbirtokok” így leszármazottaikat illette, akik feltételezhetően a helyi kötődésük révén vették fel az Alaghy nevet és cserélték le a mikófalvi előnevet. Az örökség átvétele és megtartása hosszabb konfliktushoz vezetett Alaghy Mihály, Alberthy Miklós és Bekény Dénes között.⁹ A pereskedés másfél évtizede tele volt botrányokkal, amelybe a hitelesítő váci káptalan és maga ecsedi Báthori Miklós váci püspök is belekeveredett. A per vége végül Alaghy Mihály és Alberthy Miklós elítélésével záródott, akiket fő- és

³ Fügedi 1992: 21–25; 78–81.

⁴ HU-MNL-BAZML-XV.32.-122.tek. 310.

⁵ Csoma 1897: 158., 399.

⁶ Illéssy 1899: 60–62.

⁷ HU-MNL-OL-E 148.b.-Fasc. 3. Nr. 1.; Illéssy 1899: 61.

⁸ Illéssy 1899: 63–65.

⁹ HU-MNL-OL-E 148.b.-Fasc. 8. Nr. 58.

jóságvesztésre ítélték gyilkosság és oklevél-hamisítás vádjában. Bekény Dénes 1498-ra feleségével egyedüli birtokosává lett a településen található vagyonnak.¹⁰

Mikófalvi Bekény Dénes karrierjét és vagyoni helyzetét nagyban befolyásolta anyai nagybátyja, sajónémeti Bekény Péter kancelláriai jegyző támogatása. Bekény iskoláztatása és Budára költözése kihatással voltak a későbbi kapcsolati hálózatok kiépülésére, amely révén birtokait több vármegyében tudta növelni. A hálózatok működtetése több szálon mozgott. Egyszer adva volt a képzettséget igénylő, állandó foglalkozást biztosító budai-felhévízi prépostság *curia provisor* munkaköre, amelynek révén számos előnyt, képességet tudott elsajátítani, fejleszteni és kamatoztatni (kapcsolatépítés, beszerzés, megrendelés, hálózatépítés stb.). Ezzel párhuzamosan kereskedelemmel foglalkozott, és birtokaiból adódóan mezőgazdasági „befektetéseit” – a birtokainak növekedéséből ítélve – próbálta meghatványozni.

Az öt követő generációknak azonban közel sem sikerül olyan sikeresen a terjeszkedés, mint atyjuknak. Bekény Dénes első házasságából két fia született, Benedek és Gáspár. Illéssy János a családot tárgyaló tanulmányaiban és monográfiájában rossz gazdálkodóknak írta le az utódokat. Ezzel szemben Benedek Itáliában és Bécsben folytatott tanulmányokat, korának egyik kiemelkedő humanista műveltségével rendelkező személye volt.¹¹ Gáspár esetében, még ha örökölt birtokai meg is fogyatkoztak, közel sem tekinthetjük ezt az állítást teljes mértékben igaznak, ugyanis Serédy Veronikával kötött házassága révén egy elég intenzíven feltörekvő családba sikerült beházasodnia, amelynek révén fia már a Magyar Királyság északkeleti térségének befolyásos személyévé vált. A jelentős változásokat azonban Alaghy Gáspár már nem élte meg. Árváinak gondviselését özvegye és sógora, az ekkor még váci kanonok Serédy Gáspár vette kezébe.¹²

Az 1520-as évek végére az Alaghy nevet a Debreceni család tagjai is használatba vették. Ennek az oka az volt, hogy az özvegy Serédy Veronika a fiának és leányának szánt örökséget meg tudta tartani, a gyámság feladata pedig közvetlen környezetére (Gáspár nevű bátyjára, második férjére és személyére) hárult. A vagyon megtartásának központi alakjaként, feltételezhetően a birtokmegtartást szem előtt tartva második férje, Debreceni Gáspár is felvette az Alaghy nevet. Utódai már tudatosan kizárólag az Alaghy nevet használták, sőt dédunokája, Menyhért a Bekény nevet is viselte.¹³ A Serédyek védőszárnya alatt a család alárendelt szerepet játszott ugyan, de rendkívül kedvező feltételek mellett, ugyanis mind a Bekény, mind pedig a Debreceni gyermekeknek patrónusaivá váltak.

¹⁰ Illéssy 1899: 65.; 98.

¹¹ Szabó 2020: 20–21.

¹² Serédy pályája 1525-ben, tehát még sógora halála előtt már elég magasan ívelt. Váci kanonokként egyben a királynő titkára is volt. 1527-től a szentgotthárdi ciszterciek apátjaként tartották számon. Igaz, ez utóbbi inkább amolyan névleges pozíció lehetett. Illéssy 189.: 99–100. Ugyanebben az évben már *supremus capitaneus partium regni Hungariae* volt, azaz a korabeli megfogalmazással felsőrésszekként megnevezett területek főkapitányi tisztségét viselte. Pálffy 1997: 272.

¹³ Csízi 2014: 48.

Az Alaghy család alatt a 15. században egy klánszerű nemesi közösséget értünk, amelyben az oldalági leszármazottak szintén fontos szerepet kaptak. A 16. századra a klán tulajdonképpen meggyengül, legkiemelkedőbb tagja Bekény Dénes, aki Illéssy kutatásai alapján anyai ági rokonainak javára is terjeszkedett. A klasszikus értelemben vett Alaghy család lehetőségei a 15. század végére nullára csökkentek a Bekényekkel szemben. Ez utóbbi viszont csupán egy generáció erejéig tudta megtartani pozícióit, amelyet egy intenzívebben növekedő, szintén feltörekvő nemesi család, a Serédyek tudtak átvenni. Mindezek persze csak a nemesi közösségek változásainak függvényében értelmezhetők.

A Serédyek szárnyai alatt

Serédy Gáspárt a mohácsi csatát követően kialakult politikai helyzet egyik legnagyobb nyerteseként tartja számon a magyar történetírás. Családjának vagyonát a zavaros és pártváltásokban bővelkedő időkben többszöröse sikerült növelni. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy a Habsburg-dinasztia egyik legmegbízhatóbb, képzett emberének bizonyult.¹⁴ A kevés birtokkal rendelkező köznemesi réteghez tartozó Serédyből pár év leforgása alatt I. Ferdinánd egyik több fronton bevethető (diplomácia, hadi tevékenységek, közigazgatás) erős embere lett.¹⁵ A másik fontos szempont a kapcsolati hálózat építése volt, ami házassága révén tudott kiteljesedni. Az 1520-as évek végén az egyházi pályát hátrahagyva feleségül vette a tekintélyes Frangepán család tagját, Isottát (Erzsébetet). A frigy révén az 1525-ben elhunyt Perényi István asztalnokmester félárvaának, Mihálynak és Ferencnek lett a gyámja, így az örökség kezelője. Felesége révén rokonságba került Frangepán Ferencsel, aki kalocsai érsek, majd később egri püspök volt.¹⁶ Frangepán jelentős diplomáciai feladatokat látott el VII. Kelemen és III. Pál pápa, valamint Szapolyai János, majd pedig I. Ferdinánd megbízásából. Szapolyai János 1540-ben bekövetkezett haláláig egyik legfőbb tanácsadója és diplomatája volt.¹⁷ Serédy tulajdonképpen bekerült a Magyar Királyság elitjének vérkeringésébe, ahol tökéletesen tudott érvényesülni. A diplomáciai megbízatásoknak, valamint a tartós hűségnek köszönhetően számos várát és ahhoz tartozó uradalmat tudott megszerezni (Szentgyörgy, Bazin, Makovica, Regéc, Nagykövesd, Tokaj...), melyek javadalmazásaiból rokonsága számára is biztosított. 1549-re a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló országrészek hetedik legnagyobb birtokosává vált 1330,5 portával.¹⁸

¹⁴ Tanulmányait itáliai egyetemeken végezte Ferrarában, Rómában és Bolognában. Szabó 2020: 19.

¹⁵ Serédy Gáspár pályafutásáról bővebben: Illéssy 1902: 41–45.

¹⁶ 1530-tól kalocsai érsek, majd 1539. május 30-ától egészen 1543-ban bekövetkezett haláláig egri püspök. Eubel 1923: 98; 172.

¹⁷ Sörös 1917: 432–433.; 451–458.;

¹⁸ Maksay 1990: 1081.

A vagyonszerzés és a megfelelő hálózatok kiépítése mellett fontos szempontnak mutatkozott a klánon belüli „utánpótlás” kiépítése. Serédy számára az egyik legígéretesebb rokonnak Alaghy Bekény Gáspár fia, János bizonyult, akivel mondhatni az 1540-es években konkrét tervei voltak. Ferdinánd erdélyi terjeszkedését követően például igyekezett megszerezni védence számára az erdélyi püspöki címet.¹⁹ Unokaöccsét a padovai és a wittenbergi egyetemeken taníttatta.²⁰ Pártfogoltja a kortársak szerint rendkívüli műveltséggel bírt.²¹ Serédy 1547-ben kelt végrendeletének lényeges eleme volt, hogy János mellett annak György nevű féltestvérét is a királyi udvarba juttassa. Vélhetően a politikai pálya elősegítése céljából hagyhatta rá a tekintélyes vagyonú szentgyörgyi és bazini javakat, valamint a Pozsonyhoz közeli grinádi kúriát. A patrónus mondhatni igyekezett előre lerendezni pártfogoltja sorsát, az örökösök azonban vetélytársat láthatnak Alaghyban. Feltételezhetően ez lehetett az oka annak, hogy a család fejének Alaghy politikai előmenetelének megsegítésére tett törekvéseit – annak ellenére, hogy nem hagyott rá olyan kiterjedt birtokokat, várakat és uradalmakat, mint főbb örököseire – ignorálták. Serédy Gáspár 1550-ben bekövetkezett halálát követően Alaghy klánon belüli támogatottsága jelentősen csökkent.²² Ennek az oka leginkább az lehetett, hogy Serédy Gáspár koncepciója teljesen más volt, mint legfőbb örököseként megnevezett György nevű öccséé. Míg az idősebb testvér kiterjedt hálózatban gondolkozott, ismerte a klánon belül tevékenykedő személyek képességeit, társadalmi, anyagi háttérét és lehetőségeit, addig Serédy György elsősorban a családon belüli vérségi öröklődésre helyezhette hangsúlyt, így az oldalági rokonok egyfajta alárendelt szerepbe kerülhettek. Ez utóbbival szemben Serédy Gáspár a klánon belüli új generáció több tagjának pályáját igyekezett egyengetni. A halálát követő években a támogatott személyek közül az oldalági rokonok és a gyámságból kikerült, nevelt Perényi fivérek tartósabb eredményt tudtak elérni, mint a Serédy család újabb generációinak tagjai. Alaghy János féltestvére, György Krakkóban végezte tanulmányait, majd a Magyar Kancellárián nyert hivatalt mint kancelláriai jegyző.²³ Frangepán Isotta fia, Perényi Mihály az 1550-es évek elején a bécsi udvarban is jelen volt mint I. Ferdinánd főpohárnoka. Az udvarba kerülés elérésében feltételezhetően közvetítő szerepet játszott a mostohaatya befolyása. Perényi első felesége, Hagnin Katalin halálát követően, 1552-ben házasságot kötött báró kevendí és ormosdi Székely Katalinnal.²⁴ A frigy révén rokoni szálak fűzték a stájerországi nagybirtokos Székely (Zákl) Lukácshoz, aki ekkor szlavóniai főhadparancsnok-helyettes (1551–1553) volt.²⁵ Perényi Mihály haláláig I. Ferdinánd oldalán maradt, 1556 és 1557 között Zemplén

¹⁹ Illéssy 1899: 129.

²⁰ Szabó 1987: 270. Bártfai iskolaéveit Perényi Mihállyal és a Révai fivérekkel együtt Leonard Stöckel felügyelete alatt töltötte. Szabó, 2020: 21. Szabó, 1984: 211–212.

²¹ Oborni 2009: 37.

²² Illéssy 1899: 129.

²³ Fazekas 2021: 314–315.

²⁴ Doby 1895: 9–10.

²⁵ Hanák–Szabó 2021:125.; 1552-ben Székely Lukács tisztségeiről bővebben Dominkovits–Pálffy 2010: 1089.; Varga 2003: 1-2. sz. 166–168.

vármegyei főispán, ezzel párhuzamosan pedig királyi tanácsos volt.²⁶ Testvéreivel, Ferencsel „nagykorúságuk” elérését követően (1540-es évekre) önállósodni tudtak, saját kapcsolati hálózatot kiépítve a Serédy klántól függetlenül gyarapodhattak, politizálhattak.

Az Alaghy fivérek azonban nem rendelkeztek olyan volumenű örökséggel, kiterjedt kapcsolati hálózattal, ranggal, országos presztízzsel és kiépített familiáris rendszerrel, mint a Perényiek. Társadalmi és vagyoni státuszuknak köszönhetően kis- és középbirtokos családok leányaival kötöttek házasságot.²⁷ Másrészről az oszmán térhódításnak köszönhetően a Pest vármegyében található javak elvesztek, anyagi háttérük jelentős mértékben csökkent, annak ellenére, hogy több vármegyében (Abaúj, Borsod, Nógrád)²⁸ rendelkeztek birtokkal. Az Alaghy János rendelkezésére az északkeleti térségben biztosított javak közül ekkor a legstabilabb pillért a széplaki apátság tulajdonát képező abaúji Széplak és Zdoba jelentette, ahol 1553-ban közel 15 adózó porta tartozott befolyása alá. A nevezett év portális, valamint pótösszeírása arról tanúskodik, hogy az apáti cím birtoklása révén tartozhattak Alaghy János alá ezek a birtokok.²⁹ Illéssy János 1899-ben kelt munkájában ugyan cáfolja ezt az állítást, miszerint Alaghy birtokolta volna ezt a címet, és a Budai Ferenc *Polgári lexikonában* olvasható hasonló állításokat tévedésnek értelmezte. A portális összeírásokban foglaltak minden egyes évre lebontva azonban nem cáfolják meg Budai állítását, a forrásból kiindulva tulajdonképpen Illéssy érvelése tekinthető tévesnek.³⁰ A birtokolt porták száma 1553-ban még nem tekinthető kiemelkedőnek annak ellenére, hogy Heves, Nógrád és Borsod vármegyékben az említett abaúji településeken kívül rendelkeztek földekkel, ingatlanokkal. A hevesi és nógrádi vagyon a tárgyalt időszakra már török adóztatási területek alá esett,³¹ így feltételezhetően számottevő jövedelmet nem biztosítottak. Rokona, Bekény György felségárulása révén 1552-ben több birtokot nyert Gömör és Borsod vármegyékben.³² Alaghy és fivéreinek sorsa továbbra is a Serédy család jóindulatán múltott, így a Perényiekkal szemben a „familiáris hálózat” tagjai maradtak. Izabella királyné 1556-ban bekövetkezett visszatérését

²⁶ Kapás 1898: 309–310.

²⁷ Alaghy János egy Heves megyei középbirtokos család leányát, Pásztói Katát vette nőül Regécen, 1557-ben. A feleség ősei közül szépapja, Pásztói János viselt országos méltóságot (országbíró) a 15. század elején. Hanák–Szabó 2021:110–111. Alaghy Menyhért feltételezhetően Serédy György sárosi főispán közvetítésével a Keczer családba, míg Alaghy György a jónevű Várdai családba házasodott.

²⁸ Illéssy 1899: 130.

²⁹ HU-MNL-BAZML-XV.32.-122.tek. 85; 135.

³⁰ Illéssy szerint a széplaki birtokrészeket közös adományként kapta Alaghy János az uralkodótól Sziráky Balázssal, amelyet a későbbi éveket érintően kizárólagosan a család tulajdonának vélt. A portális összeírások azonban arról árulkodnak, hogy Budai felvetései nem alaptalanok. Illéssy, 1899:129–130. Az 1553-as portális és az ugyanebben az évben keletkezett pótösszeírások a zdobai és széplaki javak birtokosát *Abbatia Joannis Alaghy* név alatt közzölték, míg a birtokosok személyének változásai az 1564-es portális összeírásban is észrevehetőek. Ekkora ugyanis mind az egri káptalan, mind pedig a jezsuiták egyaránt rendelkeznek Alaghy János mellett javakkal. HU-MNL-BAZML-XV.32.-122.tek. 85; 135.; 272.

³¹ Hegyi 2019: 9–18.

³² Szuhafő, Szentkirály, Bánréve (Gömör vm.), illetve Centerfalva, Sajónémeti (Borsod vm.). HU-MNL-OL-A 57-3. köt. 6-7. köt.

követően a Habsburg- és a Szapolyai-dinasztia között zajló évtizedes háború folytatódott, ez a Magyar Királyság északkeleti térségét jelentősen érintette, a politikai változások jelentősen átrendezték a különböző földesurak, tisztségviselők állásfoglalásait. Perényi Gábor, Perényi Ferenc, Bebek György pártváltásával a Serédy-birtokok Abaúj és Zemplén vármegyékben két tűz közé kerültek. Serédy György Alaghy Jánost tette meg Regéc várnagyává.³³ A kialakult kaotikus helyzetben azonban sem pénzzel, sem pedig hadászati eszközökkel, katonákkal nem tudta segíteni unokaöccsét. A kihívásokkal teli időszak egyúttal Alaghy János nagy lehetőségének is bizonyult.

Alaghy János gyarapodási stratégiái a „kis várháborúk” időszakában

A Serédy család I. Ferdinánd iránti lojalitása 1556-ban is megmaradt, a bekövetkező politikai és hadi események viszont a familiáris hálózatuk erózióját eredményezte. Ennek a folyamatnak az egyik kulcspontja Tokaj vára át-, illetve át nem vételének kérdése volt. A stratégiai szempontból megkerülhetetlen zempléni város³⁴ 1555-ben bekövetkezett haláláig Serédy Gáspár Miklós nevű öccse Benedek nevű fiának igazgatása alá került. Serédy Benedek Dobó István erdélyi vajda és Dobó Domonkos erdélyi alvajda unokahúgával (Ferenc nevű bátyjuk leányával), Zsófiával kötött házasságot, amelyből egy János nevű posztumusz fia született. Serédy Benedek korai halálát követően örökösének gyámsággal kapcsolatos kérdései rendezetlenek voltak. Az elhunyt a végrendelkezésében nem tért ki a kérdésre, így mind az atyai, mind pedig az anyai rokonok maguknak szerették volna a gyámság jogát fenntartani. Atyai részről a klán legtekintélyesebb tagja, Serédy György szerette volna magának a feladatot, míg Zsófia hozzátartozói közül Dobó Domokost jelölték a pozícióra. A gyámság végül de iure királyi jóváhagyással Serédy György,³⁵ de facto a Dobó család kezébe jutott. 1556-ban az erdélyi alvajda török fogságba került, így a gyámi tisztsége a gyakorlatban megszűnt. Serédy Benedek özvegye Némethi Ferencet, egy tapasztalt katonát bízott meg fia tutorául, aki ráadásul a Serédyvel konkurens Dobó-Balassa familiáris hálózat tagja és a rokonsághoz tartozó személy volt.³⁶ A Serédy családdal fenntartott kapcsolata tele volt konfliktusokkal.³⁷ A gyámjelöltek közötti ellentétek azonban az 1556-os országos

³³ Feltételezhetően az 1554-ben kinevezett Pábolý Ferenc deákot válthatta a tisztségben. HU-MNL-OL-P 11-XIII. - SubAV-No. 140.

³⁴ Kereskedelmi gócpont (sószállítás, borkereskedelem), valamint hadászati szempontból az Alföld egyik kapuja.

³⁵ HU-MNL-OL-A 57-3. köt. 272.; 292–293.

³⁶ Hodinka 1992: 127.

³⁷ 1548-ban, Némethy fivéreivel együtt hatalmaskodást követett el Serédy Gáspár és özv. Várday Ambrusné birtokain. HU-MNL-OL-P 419-A 42.-No. 6

események következtében teljesebben ki. Némethy ugyanis a Serédyekkel ellentétben Tokaj várát megtartva Izabella királyné oldalára állt, s a polgárháborús helyzetben potenciális fenyegetést jelentett a térség Ferdinánd-párti urai számára. Alaghy János hegyaljai birtokai közvetlenül a Némethy Ferenc által felügyelt területek szomszédságában feküdtek. Az állandó katonai konfliktusokban meggyengült, demoralizált térség, valamint a budai pasa és János Zsigmond által katonailag jelentősen megerősített Tokaj vára komoly közigazgatási és hadászati problémákat jelentett, ezáltal egy évekig tartó patthelyzet alakult ki a térségben I. Ferdinánd és János Zsigmond között.³⁸

A tokaji birtokviszonyokkal kapcsolatos események lehettek Alaghy János katonai pályafutásának első jelentősebb momentumai. Serédy György Regéc várnagyává nevezte ki, s megbízta a vár ellátásával, védelmével. Tulajdonképpen ez a megbízás tekinthető annak, ami Alaghyt elindította a birtokgyarapítás terén. A várnak mint hadászati és gazdasági központnak a működtetése jelentős erőforrások bevonását, mozgását igényelte. Némethy Ferenc évről évre megismétlődő portyái, valamint 1556 és 1557 között Perényi Gábor támadásai, a megfelelő mennyiségű utánpótlás biztosítása komoly kihívásokat okozott a regéci várnagynak. Ahhoz, hogy tartani tudja a rábízott erősséget, mindenképpen növelnie kellett a vár folyamatos ellátását biztosító birtokok számát, bevételek mennyiségét. A háború adta kaotikus helyzet következtében a hatalmaskodások száma megnövekedett a térségben, amelyhez a regéci várnagyot délről (Némethy Ferenc), keletről (Perényi Gábor) és nyugatról (Bebek György) körbekerítő, Izabella királyné pártjára állt főurak, várkapitányok szorítása szintén hozzájárult.

A regéci vár forrásait Alaghynek több irányból folytatott tevékenység útján kellett biztosítania. A hatalmaskodásból szerzett „alkalmi vagyonok” mellett állandó bevételi forrásokat kellett biztosítania a vár és a rábízott közel 300 fős katonai egység ellátására. A különböző földesúri járandóságok (robot, kilenced és egyéb jobbágyi szolgáltatások) önmagukban nem fedezhették volna Alaghy kiadásait. A hadak élelmezése pedig külön problémát jelentett, amelyet a Szepesi Kamara megalakulása előtt nem kezelt intézmény. A különböző várak hadinépének ellátását különböző jövedelmek beszedésével igyekeztek finanszírozni. Kassa esetében pl. a királyi kézben lévő mezővárosok (mint pl. Gönc és Telkibánya) vagy az egri püspökséget illető jövedelmek egy részét igyekeztek átcsoportosítani.³⁹ Alaghy János maga is folyamadt az uralkodóhoz olyan kéréssel, hogy a zsoldok finanszírozását különböző beszedett jövedelmekkel tudja pótolni. Ez utóbbi kategóriába tartozott a szerencsi kerület tizedeinek bevétele,⁴⁰ a szerencsi harmincadjövedelmek egy bizonyos része,⁴¹ az egri káptalan

³⁸ Komáromy 1904: 411.

³⁹ Kenyeres 2002: 167–171.

⁴⁰ 1561-ben még uralkodói engedély nélkül, HU-MNL-OL-E 21-1561.10.23.-a/1., majd 1562 és 1564 között már Miksa főherceg jóváhagyásával szedette be a szerencsi körzetben a saját birtokai után illető jövedelmeket. HU-MNL-OL-E 21-1562.08.21.; HU-MNL-OL-E 21-1563.05.19.1/a.; HU-MNL-OL-E 21-1564.07.18. /7.

⁴¹ HU-MNL-OL-E 21-1562.11.26.

Szerencs környéki jövedelmeinek átengedése,⁴² illetve az egri püspökséghez tartozó négy prépostságát illető jövedelmek bérlésének opciója,⁴³ valamint a mislei prépostságnak járó tizedek megigénylése is.⁴⁴ Miksa főherceg közbenjárásának köszönhetően mint a felső-magyarországi jövedelmek egyik kezelője védelmet élvezett a kassai kapitánnyal szemben.⁴⁵ Ezáltal nagyobb mozgástere nyílhatott mind a jövedelmek kezelésében, mind azok felhasználásában. A bérelt dézsma beszedése nem minden esetben zajlott békésen, Pesthy Ferenc, a felső-magyarországi királyi jövedelmek igazgatója, folyamodványában hívta fel Miksa főherceg figyelmét a különböző atrocitásokra, erőszakoskodásokra, amelyekbe Alaghy János is belekeveredett.⁴⁶ Károly főherceg ennek ellenére utasítást adott a dézsma egynegyed részének átengedésére.⁴⁷ Miksa főherceg feltételezhetően ebből kifolyólag óvatosabban igyekezett kezelni a kérdést, először utasította a Magyar Kamarát, hogy a regéci várnagyot illető jövedelmeket írássá össze.⁴⁸ A következő évben a bérbeadást megelőzően kérte Johannes Rexusnak, az Udvari Kamara titkáranak, illetve Erasmus Mager von Fuchstatt és Lienhardt Puchler de Weitenegg kamarai tanácsosoknak a véleményét arról, hogy az eddig kiadott dézsmát továbbra is célszerű-e a regéci várnagynak biztosítani.⁴⁹ Alaghy dézsmával kapcsolatos ügykezeléséről elmondható, hogy az 1560-as évekre, párhuzamosan a Magyar Kamara intézményeinek fejlődésével, egyre nagyobb kontroll alá került.

A gazdasági háttérrel biztosító uradalmi jövedelmek kérdésének megoldása az adófizetők, mozgósítható jobbágyságok számában rejlett. A különböző beszolgáltatott termékek (bor, gabona, pénz) vagy szolgáltatások (pl. vár- és erődépítés, fuvarozás, fakitermelés, szántó- és szőlőművelés) szerves részét képezték a hadtápellátásnak és a hadászati logisztikának egyaránt. Mindezek függvényében egy birtok „termelőereje” a terület mennyisége, a talaj minősége, az éghajlati tényezők, a birtok elhelyezkedése mellett a jobbágyság létszámától is függött (nyilván ez utóbbi az előbb felsoroltak alapján módosult), különös tekintettel a Tokaj-Hegyalja és a Bükkalja térségében egyre jobban terjedő, több munkafolyamatot igénylő szőlőművelésre. Az oszmán térhódítás és a füleki szandzsák kialakítása a borsodi és abaúji területek adóztatására, vagyoni helyzetére, népességmozgására szintén hatással voltak.⁵⁰ Ezzel párhuzamosan a vármegyei közgyűléseken szinte mindennapos problémát jelentenek a jobbágysággal kapcsolatos problémák kezelése. A Zemplén vármegyei jegyzőkönyvekben 1558 és 1559 között rögzített bejegyzések szerint Alaghy különböző zempléni földesúr alatt szolgáló jobbágyságokat

⁴² HU-MNL-OL-E 21-1561.11.25.

⁴³ HU-MNL-OL-E 21-1564.07.18/2.

⁴⁴ HU-MNL-OL-E 21-1564.09.19.

⁴⁵ HU-MNL-OL-P 1824-1.-No. 2.

⁴⁶ HU-MNL-OL-E 21-1562.06.11.-a/2.

⁴⁷ HU-MNL-OL-E 21-1562.11.26.

⁴⁸ HU-MNL-OL-E 21-1562.08.21.

⁴⁹ HU-MNL-OL-E 21-1563.05.19.-a

⁵⁰ Hegyi 2019: 32.

igyekezett kedvezőbb feltételek biztosításával saját birtokain foglalkoztatni,⁵¹ illetve a neki szolgálókat korlátozni a szabad költözésük jogában,⁵² vagy adott esetben viszszarendeltetni új földesuruktól.⁵³ A szőlőtermelés és a termés feldolgozása évente több munkafolyamatból épül fel, így a Tokaj-Hegyalja térség szempontjából a munkaerő-áramlás, -utánpótlás jelensége a térség bortermelésének intenzívebbé válásában is megmutatkozhatt. Komoróczy György 1944-ben megjelent *Borkivitelünk észak felé* c. monográfiájában arra az álláspontra jutott, hogy a 16. század derekára tehető a tokaji térség borainak minőségi javulása, valamint a kassai kereskedők közvetítésének köszönhetően a lengyel–magyar borkonjunktúra intenzívebbé vált.⁵⁴ A térség kereskedelmi forgalmának emelkedésével párhuzamosan a bevételek mértéke is emelkedett. A borkonjunktúra pozitív gazdasági hatásai egyúttal nemcsak a nemességnek, de a térség mezővárosainak és a szabad királyi városként működő Kassa polgárai mellett a jobbágyszármazású gazdálkodóknak is anyagi növekedést biztosíthattak.⁵⁵ A szőlőtermő területekért folytatott tevékenységek azonban komolyabb konfliktusokat eredményeztek a Ferdinánd király pártján álló főurak között. Ez alól Alaghy János sem volt kivétel, aki az alábbi okok miatt az 1556-ban elhunyt Perényi Mihály helyébe lépő Draskovich Gáspárral⁵⁶ került összetűzésbe a tállyai szőlőhegyen fekvő Dobszó szőlőben termelt borok erőszakos elkobzása kapcsán.⁵⁷ A kisebb nehézségek ellenére a bortermeléssel és -kereskedelemmel kapcsolatos jövedelmeket tekinthetjük Alaghy egyik fontos bevételi forrásának, noha ezt számszerű adatokkal kimutatni források hiányában jelenleg nem áll módunkban, de a regéci uradalom örököseinek, illetve vagyonkezelő tutorainak a borkereskedelmi tevékenységéből kifolyóan kikövetkeztethető.⁵⁸ A birtokain megtermelt borok mellett igyekezett nagyobb tételekben alacsony áron felvásárolni készleteket, s azokat a vételár többszöröséért értékesíteni.⁵⁹

A borkereskedelemről származó jövedelem mellett fontos szempontnak mutatkozott a rendelkezésre álló birtokhálózat bővítése is. A regéci vár jelentősége a 16. század közepére jelentős mértékben megemelkedett mind hadászati, mint pedig gazdasági szempontból. A vár uradalmának bővítései a 16. század közepén a Serédy fivérekhez

⁵¹ Tóth 1990:163., 349., 506., 683., 973.

⁵² Tóth 1990: 579., 776.

⁵³ Tóth 1990: 581., 617.

⁵⁴ Komoróczy 1944: 16.

⁵⁵ Kereskedelmi összeköttetések révén számos gazdálkodó tudott a megtermelt és továbbadott borokból extra jövedelemhez jutni. Az Alaghy János halálát követő 10–15 évben számos, korábban a regéci várnagyhoz köthető településről akadnak adatok a borkereskedelem ilyen irányú vonatkozásában. Kerekes 1903: 71–94.

⁵⁶ Perényi Mihály özvegyével kötött házassága révén mint felesége leányainak gyámja számos abaúji birtokot felügyelt. Hanák–Szabó 2021:145–146.

⁵⁷ Tóth 2001: 2587.

⁵⁸ Bővebben H. Németh 1994: 5–37.

⁵⁹ 1560-ban Pesthy Ferenc felső-magyarországi jövedelemigazgatója coadituorának 100 hordó borért 12 forintnyi kötelezvényt állított ki. HU-MNL-OL-E 21-1560.12.16. 1576-ban Kalmár Gergely kereskedő 1576-ban hordónként 12 forintos áron vásárolta fel a bort Kassán. Hangay 1987: 33.

köthetők. A dél-abaúji Alsóvadász és Szikszóújfalu integrálása sikeresnek bizonyult.⁶⁰ Ezzel szemben a Serédy György által megszállva tartott Forró és Garadna települések, ahol az utóbbin a család erősített curiával rendelkezett, csupán ideiglenesen maradtak a regéci vár hatáskörében.⁶¹

A vár karbantartásának szükségessége, a borkereskedelem ellenőrzése, a több száz fős fegyveres erő fenntartása és a kiújult polgárháború az uradalom bővítésének további kísérleteit eredményezte, amelynek révén Alaghy János számos abaúji földesúrral, Kassa és Gönc városok polgárságával került összetűzésbe. Ugyan Serédy György 1557-ben bekövetkezett halálát követően unokaöccsének, ifj. Serédy Gáspárnak szánt jelentősebb szerepet az ország keleti részén, ezért hagyhatta rá Regécet a tállyai szőlőkkel együtt,⁶² a gyakorlatban szándéka nem tudott érvényesülni, az említett javak továbbra is Alaghy János ellenőrzése alatt maradtak. A testamentum értelmében Alaghy János örökölte volna a Serédy család Pozsony vármegyei javainak egy részét a szentgyörgyi és csataji kúriákkal és a hozzájuk tartozó szőlőbirtokokkal együtt.⁶³ Serédy György unokaöccse jövőjét nem a keleti végvárvonalban képzelte el annak ellenére, hogy a testamentum megírásakor Alaghy jövedelmének jelentős részét költhette Regéc várára és az ott állomásozó csapatok zsoldjaira. Feltételezhetjük, hogy a regéci vár uradalmának bevételei már ekkora nagyobb volumenűek lehettek, mint a szintén jelentős bortermelő vidéknek számító szentgyörgyi és bazini birtokoké. Alaghy döntését befolyásolhatta Serédy György fiának, Ferencnek a bazini uradalomban elfoglalt pozíciója is.⁶⁴ Mindenesetre a regéci uradalom megszerzésére irányuló törekvés egyúttal a Serédy klánból történő kilépést is eredményezte. A család új feje, ifjabb Gáspár alatt a korábban kiterjedt birtokhálózattal rendelkező családi vagyon darabjaira hullott. Alaghy János pedig testvéreivel közösen birtokba véve a regéci várat és az ahhoz tartozó uradalmat kivált a klán kötelékéből.

⁶⁰ HU-MNL-BAZML-XV.32.-122.tek. 221.

⁶¹ HU-MNL-OL-E 148.a.-Fasc. 332. No.22.

⁶² HU-MNL-OL-E 148.b.-Fasc. 30. Nr. 26.; I. Ferdinánd 1558-ban a testamentumban foglaltakat ifj. Serédy Gáspár javára jóváhagyta (ideiglenesen). HU-MNL-OL-E 148.b.-Fasc. 333. Nr. 30.

⁶³ Illéssy 1902: 51–53.

⁶⁴ Serédy Ferenc 1563-ban mint bazini várnagy szerepel a forrásokban. Kérdéses azonban, hogy ezt a tisztséget mettől meddig viselte. HU-MNL-OL-P 419-A-Misc. 1.-No. 78.

Település	1553	1564	1566	1567
Alsóvadász	-	7,5	13	12
Baskó	-	6	5	-
Felsőnovaj	-	2	4,5	n.a.
Fony	-	19	19	2
Horváti	-	19	8	5
Marcinfalva	-	5	7	2,5
Szántó	-	35	35	16
Széplak	11	4	13	10
Szikszerűfalva	-	8,5	16	6,5
Vilmány	-	22	21	21
Zdoba	2	-	-	-
Összesen:	13	128	141,5	75

Alaghy János birtokai (portaszámban) Abaúj vármegyében 1553 és 1567 között⁶⁵
(Forrás: HU-MNL-BAZML-XV.32. Abaúj megye Dicalis összeírások 1532–1707)

A választott birtokok azonban rendszeres támadásoknak voltak kitéve. Perényi Gábor támadásai mellett Némethy Ferenc hegyaljai portyái jelentős problémákat okoztak a térségben, a regéci várnagy számára a ránk maradt források alapján viszont Perényivel voltak nagyobb konfliktusai. Utóbbi familiárisához tartozó Szendi Mátyással, Fuló Mihállyal, Golopy Gáspárral, Vékey Ferencsel, Figedy Mihállyal és Diczházi Török Kristóffal szemben akarátának hatalmaskodás útján igyekezett érvényt szerezni.⁶⁶ Diczházi Török Kristóf szőlési kastélyát például Chygerdy János nevű familiárisával 1556. december 25-én égette fel, urát pedig a regéci vár börtönébe hurcoltatta.⁶⁷ Az esetleges fenyegetést jelentő Perényi familiárisok mellett az expanziós cél gönci páloskolostortól önkényesen foglalta le a Hernád folyó mellett, Vilmány szomszédságában álló vízimalmát, valamint a rend Horvátiban található szőlőit.⁶⁸ 1557-ben Alaghy a regéci vár prefektusát, Horváth Andrást küldte borharmincadot követelni, valamint a földesúri borokat a kimérni, amely jog szerint ekkor az uralkodót illette volna.⁶⁹ A speciális jogkörökkel, privilégiumokkal

⁶⁵ A szürkével jelölt bejegyzések török adóztatás alatt álltak, a sárgával jelzett bejegyzések más birtokosokkal osztva birtokolt javakat jelölnek (pontos adat nem volt a forrásban feltüntetve, így a színnel jelölt bejegyzések becsült adatoknak tekinthetők).

⁶⁶ Illéssy 1899: 134.

⁶⁷ HU-MNL-OL-E 148.-Fasc. 494. Nr. 10.

⁶⁸ Illéssy 1899: 134.

⁶⁹ 1556-ban zálogba vette Perényi Gábor Gönc mezővárosát Telkibányával együtt az uralkodótól. HU-MNL-OL-A 57 3. köt. 271. Majd Perényi pártváltását követően a területet felségárulás címén I. Ferdinánd visszavette, és 1558-ban Dobó Istvánnak adományozta. HU-MNL-OL-A 57 3. köt. 489.

rendelkező mezővárosban Alaghy emberei ellenállásba ütköztek, így a település főbíróját megláncolva Regécre szállították.⁷⁰ A gönciekhez hasonlóan a kassai polgárokkal szintén konfrontációba keveredett Garadna és Forró mezővárosok ürügyén. Az eset következményeként Melchor Robles kassai kapitánynak kellett közbeavatkoznia, hogy a két települést biztosítsa Alaghy embereivel szemben a kassai polgárok részére.⁷¹ Az ügyből évekig tartó pereskedés kerekedett. Alaghy politikája az 1556 és 1562 közötti időszakban meglehetősen ellentmondásosnak tűnhet. A Habsburg-dinasztia oldalán harcoló földesúr a kortársak elmondása szerint az Erdélyi Fejedelemséget képviselő Némethy Ferencsel szemben meglehetősen passzív álláspontot fejtett ki. Jelentős hadászati tevékenységet János Zsigmond seregei ellen csupán csak az 1560-as években fejtett ki. Ennek az oka leginkább abban kereshető, hogy Alaghy János birtokainak épségét a túlerőben lévő tokaji várkapitánnyal kötött kompromisszumok révén is igyekezett megóvni. Illetve a vár hadi népének gyéren fizetett ellátása, a vár tulajdonlásának kérdésköre jelentős problémákat vetettek fel. Egy, az Eszterházy család levéltárában fennmaradt forrás szerint a két fél között kölcsönös segítő kapcsolat alakulhatott ki 1558-ra. A regéci várnagy ebben a levélben leszögezi, hogy szolgálatait továbbra is I. Ferdinád király alatt kívánja folytatni, viszont a tokaji javak, valamint Serédy Benedek fia, János épségének a megóvása érdekében ígéretet tett arra, hogy a Tokaj és Némethi ellen indítandó katonai támadásokról 10 nappal az offenzíva megkezdése előtt tájékoztatást ad.⁷² Ez ugyanakkor lehetett egy, a felbomlás alatt lévő Serédy klánnak tett gesztus vagy egy kísérlet első lépése a tokaji javak megszerzésére. Ez utóbbit is csak nagyon óvatosan feltételezhetjük. Alaghy passzivitása szemet szúrt az ekkor kassai kapitányként szolgáló gersei Pethő Jánosnak, aki egy 1558. június 18-án Kassán kelt, Nádasdy Tamás nádornak írt levelében aggodalmát fejezi ki: „Balassy Zsigmondnak, Bebek Györgynek, Alaghy Jánosnak és az több nemeseknek frigyek vagyon és kötelek Némethy Ferenczel és azok semmit nem hadakoznak, hanem csak az ő felsége hiveire és szolgálira hadakozik mindenütt az ellenség, senki nem segíli őket.”⁷³ Pethő János ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy Némethy Ferenc katonai ereje folyamatosan bővül, a 2000 főből álló seregével szemben, a 600 főből álló Kassán állomásozó serege nehezen vette fel a harcot. Pethő elképzelése szerint 1558 nyarán Némethy Ferenc seregét igyekeztek megosztani, ugyanis a Tokaj elővédjének számító Szerencs megtámadásával párhuzamosan a tokaji várkapitány által ellenőrzött Kövesd ellen is indítottak katonai offenzívát. A várt eredményt azonban nem hozta meg a hadjárat, Bebek seregei kudarcot vallottak, Alaghy János pedig nem segítette a kassai kapitány hadmozdulatait, sőt feltételek nélkül szabadon engedte Balogh Demetert, Némethy alhadnagyát, ami nagy megbotráncozást keltett a Ferdinánd-párti

⁷⁰ Iványi 1926: 37.

⁷¹ Kemény 1913: 212.

⁷² „ez ne essen nekem hitem és fogadásom ellen, ha ott leendek de tartozzak erről tized nappal az előtt Némethy Ferenc uramot megtudósítani...”, ill. „hanem hogy az ő [I. Ferdinánd] több hívével egyetemben Némethy Ferenc uramnak és az ő hozzá tartozó szolgáló embert kergessék ez se essék fogadásom ellen és tartozzam erről is tized napnál az előtt Némethy Ferenc uramat megtudósítanom...” ARSJC 340. Nr. 50.

⁷³ Komáromy 1904: 406.

hívek között.⁷⁴ A várkapitányok közötti együttműködés az 1560-as években is nyomon követhető. 1562-ben a tornai főispán, Mágócsy Gáspár közbenjárásával igyekezett Alaghy Némethyt Ferdinánd király oldalára állítani,⁷⁵ a kísérlet azonban nem járt eredménnyel. Szintén 1562-ben Bebek György vezetésével katonai akciót kíséreltek meg Hasszán füleki bég ellen. A rajtaütésben részt vett Boldogkő várának ura, Sárközy Mihály, a már említett Mágócsy Gáspár és Alaghy János csapatai közül néhányan. Ő maga személyesen nem vett részt az akcióban, amelyet Istvánffy históriájában a következőképpen fogalmaztak meg: „mivel maga vagy bizonyos, avagy csak tettetes betegsége miatt el nem ment vala”.⁷⁶ A megállapítás arra enged következtetni, hogy a kortársak feltételezhetően tudhattak arról, hogy Alaghy az ellenség köreiből kaphat és megoszthat titkos információkat. Mindezek ellenére a regéci vár ura a térség megkerülhetetlen politikai szereplőjévé vált. Karrierjének kedvezőbb irányba fordulása feltételezhetően a bécsi, 1558. október 19-én történt audienciának volt köszönhető, ahol Ferdinánd királlyal és Miksa főherceggel személyesen egyeztetett mind a térség politikai helyzetéről, mind pedig a megóvott vár és a hozzá tartozó birtokok megvásárlásáról, amelynek értékét 18.000 forintban határozták meg.⁷⁷ Az összeg törlesztésére kapott némi időt. A regéci uradalom birtoklásának törvényesítését követően Ferdinánd király és Miksa főherceg bizalma Alaghy felé megmaradt, így a „hitelezés biztosítása” érdekében különböző közigazgatási feladatokkal igyekeztek ellátni. Alaghy Regéccel kapcsolatos igényét az uralkodó 1560 januárjában megerősítette.⁷⁸ A tárgyalás eredményességét mutatja, hogy azt követően Alaghy János több megbízatást nyert az uralkodótól, legfőképpen gazdasági és közigazgatási téren.⁷⁹

Az Alaghy fivérek és a regéci uradalom

Alaghy János egyik legfigyelemreméltóbb tette a birtokgyarapodások során az volt, hogy a szerzett javakba testvéreit is beiktatta, sőt távolabbi rokonairól sem feledkezett meg.⁸⁰ Alaghy György és Menyhért ugyan Debreceni Gáspár gyermekei lévén csak féltestvérei voltak, részbirtokosokként előfordult, hogy ők maguk is Bekénynek szólították, nevezték

⁷⁴ Komáromy 1904: 410–411.

⁷⁵ Détsy 1995: 22.

⁷⁶ Istvánffy I/2. 2003: 325.

⁷⁷ Szabó 1984: 214.; HU-MNL-OL-A 57 3. köt. 401.

⁷⁸ HU-MNL-OL-E 21-1560.01.16. Alaghy feltételezhetően ekkor fizethette ki a regéci várért járó összeg közel egyharmadát. HU-MNL-OL-E 21-1560.01.24.

⁷⁹ Mint királyi megbízott kárfelmérést végzett Thurzó Ferenc és Bornemissza Gergely csanádi püspök társaságában az Ung vármegyében fekvő Szőlős mezővárosában. HU-MNL-OL-P 80-1.-1564-No. 6. 1565-ben pedig a Kassán felállítani kívánt Kamarai Hivatal (Szepesi Kamara) hivatalnokának terjesztette fel Miksa főherceg. HU-MNL-OL-E 21-1565.12.09.

⁸⁰ Bekény Farkas nevű unokatestvére az Alaghy fivérekkel együtt nyerte el 1553-ban a nemesi cím megújítását, az új címerrel együtt. Szabó 1984: 213.

meg önmagukat. Menyhértről egyelőre viszonylag kevés információval rendelkezünk, György fivére viszont az eddig megjelent szakirodalom és publikált források tükrében kulcsszerepet játszott mind a birtokhálózat, mind pedig az Alaghy család örökségének átörökítésében. György és János kapcsolata nagymértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a különböző adminisztrációs ügyek intézése, birtokok elnyerése és iktatása, hatalmaskodással kapcsolatos jogikonfliktusok elsimítása gördülékenyebb formában történjen meg.⁸¹ György kancelláriai jegyzőként meglehetősen tájékozott lehetett birtokügyekben, az információk fivére megbízatásából adódóan elsőkézből jöhettek János számára. Az 1559-ben zajlott garadnai incidenst követő kassai polgárokkal folytatott pereskedésében Mágócsy Gáspár tornai főispán mellett szintén bátyja segítő kezének bizonyult. Cserébe az idősebb fivér a kiharcolt, megszerzett javakból részesült, többek között a regéci várból és annak uradalmából. Az uradalomba történő tényleges beiktatás és az uralkodónak ígért összeg kifizetése nem Alaghy elképzelései szerint haladtak.

Alaghy az 1558-ban megalkudott összeget évek alatt tudta előteremteni. Az uralkodó 1560 novemberében utasítást adott a Magyar Kamarának, hogy a Regéc vételárából fennmaradt 12.000 forintos tartozásából 10.000 forintot januárig rendezzen, a fennmaradt 2000-et pedig az év nagyböjtjének vasárnapjáig.⁸² Az uralkodó által megadott időpontig az összeg átadásra került,⁸³ ennek köszönhetően az Alaghy fivérek folytathatták az uradalom fejlesztését, birtokhálózatának bővítését. Az ifj. Serédy Gáspárral folytatott pereskedést pedig sikerült olyan megegyezéssel lezárni, amelynek értelmében az Alaghy fivérek Regécért cserébe lemondtak szentgyörgyi és bazini javaikról.⁸⁴ 1563-ban a korábban már a regéci uradalom szférájába tartozó településeket sikerült elnyerni, mint a törökök által adóztatott Alsóvadászt, a Szikszó mezőváros szomszédságában fekvő Szikszóújfalut, valamint a Hegyalja térségében található Baskót és Zaka-pusztát.⁸⁵ A közösen bírt javak mellett a fivérek külön-külön vagy másokkal megosztva is rendelkeztek birtokokkal. A széplaki apátság javait például Alaghy János nem osztotta meg fivéreivel. A már korábban idézett dézsmabérleményekből befolyt jövedelem szintén csak a regéci várnagyot illette, akár csak az uradalmi javak és a vár haszonélvezeti joga. Az uradalomba történő beiktatásnál az elsődleges szempont az utódlás kérdése lehetett. 1556-ban, amikor Alaghy János ténylegesen a regéci vár fenntartására fordítja vagyonát, az uradalmat sajátjaként kezelve, még nem rendelkezett utóddal. Öt végrendelete arról tanúskodik, hogy számolt a váratlan elmúlás lehetőségével. Alaghy György és Menyhért mindegyik testamentumban szerepelnek mint örökösök. Az 1563-ban, majd az 1565-ben kelt végrendelet alapján fenntartotta fivéreinek tulajdonjogát, viszont kérte, hogy született utódai használhassák az uradalmat, valamint a részükre igényt ne tartsanak.⁸⁶ Mindkét testamentum végrehajtója, védnöke, valamint egyik hitelesítője Mágócsy Gáspár tornai főispán volt, aki a balul sikerült balogi

⁸¹ Szabó 1984: 214.

⁸² HU-MNL-OL-E 21-1560.11.28.-b

⁸³ HU-MNL-OL-E 21-1561.02.19.

⁸⁴ HU-MNL-OL-A 57 3. köt. 521–525.

⁸⁵ Illésy 1902: 55.

⁸⁶ HU-MNL-OL-E 148-Fasc. 354. Nr. 43.; HU-MNL-OL-A 57 4. köt. 654–656.

katonai akciót követően, fogságából kiszabadulva 1564-től az egri várkapitányi tisztséget viselte. Az 1560-as évek első felében Mágócsy és Alaghy között elég bizalmas kapcsolat alakulhatott ki. Számos diplomáciai feladatban,⁸⁷ országos jelentőségű eseményen vettek részt, valamint kölcsönösen segíthették egymás gazdasági és jogi érdekeit.⁸⁸ Alaghy János 1567 szeptemberében bekövetkezett halálát követően Miksa király véleményeztette az Udvari Kamara vezető hivatalnokaival a regéci uradalom visszavételének lehetőségeit.⁸⁹ A felvetés azonban elvetésre kerülhetett, mivel mind a testamentum, mint pedig a szokásjog és törvénykezés értelmében a birtokok Alaghy testvéreihez és egyenesági leszármazottaihoz kellett hogy kerüljenek. Alaghy János árváinak gyámsága öccsének, Györgynek a felügyelete alá került. A gyámság nagyon rövid ideig tartott, ugyanis a regéci várnagy özvegye férjhez ment az 1565-ben Lazar von Schwendi parancsnoksága alatt vezetett thallóci Bánffy Bálinthoz, aki feltételezhetően Mágócsy Gáspár egységeiben viselt hadnagyi rangot,⁹⁰ míg Alaghy György 1568 májusában elhalálozott.⁹¹ Bánffy önkényesen elfoglalva a regéci javakat, a testamentumban foglaltak ellenére gyakorolta mostohagyermekai felett a gyámságot. Alaghy Menyhért György fivérének halálát követően feleségével ugyan szeretne volna Regéc várának teljes tulajdonát igénybe venni, de ennek a felvetésnek a megvalósítása egyrészt Alaghy Menyhért 1569-ben bekövetkezett halálával nem valósult meg, másrészt Mágócsy Gáspár mint az ötödik testamentum hitelesítője kezébe vette az ügyet. Mágócsy Gáspár 1571-ben vette át az Alaghy árvák gyámságát. Miksa király ugyanebben az évben az addig gyámságot gyakorló Bánffy Bálintot kanizsai kapitánynak nevezte ki. Az uralkodó feltételezhetően ezzel kívánta kárpótolni őt a regéci uradalom bevételeinek elvesztéséért. Mágócsy az 1570-es évekre már országosan kiterjedt kapcsolati hálózattal bírt.⁹² Az uradalom kezelése az Alaghy család szerencséjére jó kezekbe került. A számba vehető adózó porták száma az 1566-os tatárjárást és az 1567-es török hadjáratot követően drasztikusan csökkent. A birtokban lévő porták bő egyharmada elpusztult, míg egy kisebb része továbbra is török adóztatás alatt maradt.

Amíg Alaghy János árváinak érdekeit Mágócsy képviselte, addig Alaghy György árvái a gazdag zempléni birtokos, Vékey Ferenc, majd Eödfőny Kristóf gyámsága alá kerültek. Neveltetésükben továbbá aktív szerepet játszott a Szepesi Kamara későbbi elnöke, Melith István, és testvére, Ferenc is pártfogásába vette őket.⁹³ A befolyásos pártfogóknak köszönhetően az Alaghy család társadalmi státusza a 16–17. század fordulóján tovább emelkedett.

⁸⁷ Pl. Kásonban Újlaky János váci püspök, Dobó Domonkos és Rakovszky György mellett ők ketten képviselték Ferdinánd királyt. HU-MNL-OL-E 21-1560.08.17.

⁸⁸ Illéssy 1899: 133.

⁸⁹ HU-MNL-OL-E 21-1567.09.23.

⁹⁰ Istvánffy 2003: 386.

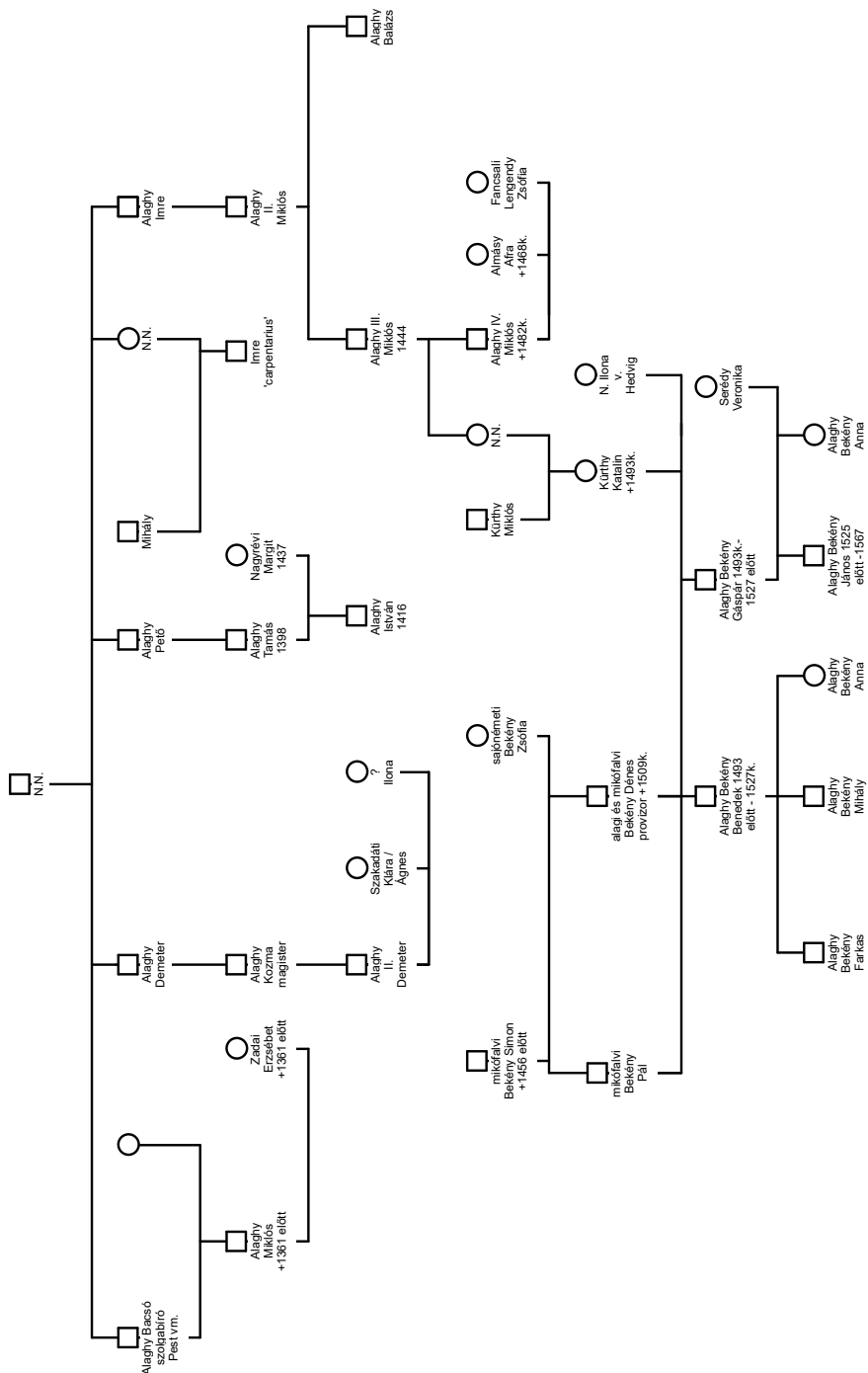
⁹¹ Fazekas 2021: 315.

⁹² Kiss 2020: 17–19.; HU-MNL-OL-A 57-3. köt. 990.

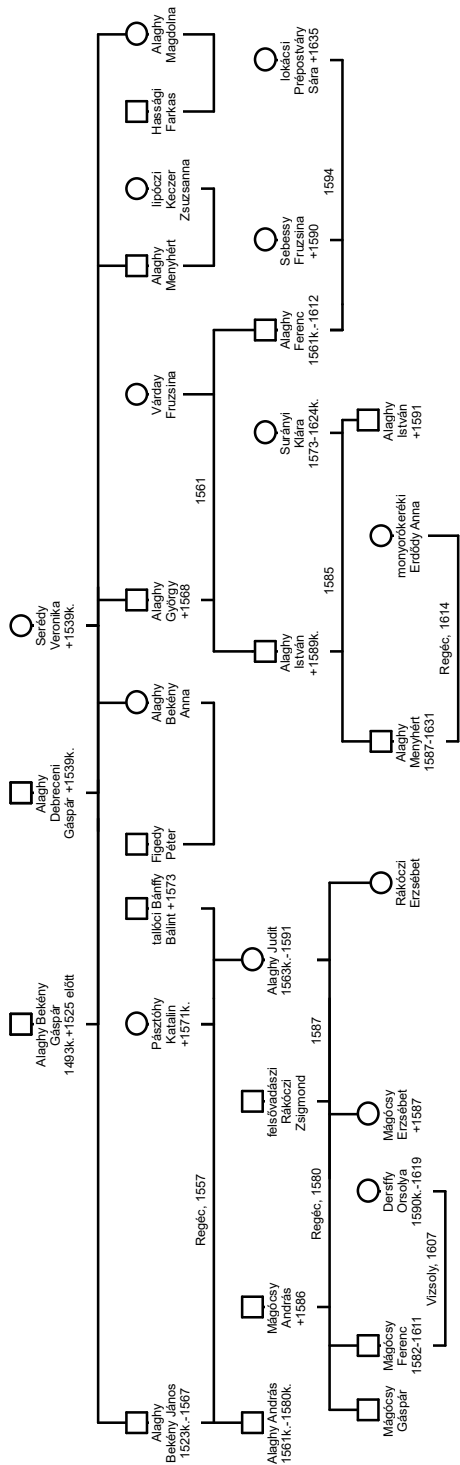
⁹³ Szabó 2020: 39.

Összefoglalás

Az Alaghy család vizsgálatának egyik nehézsége, hogy a familia tulajdonképpen több ágazatból tevődik össze, így a Fügedy Erik által felvázolt „klánértelmezés” tökéletesen ráilleszthető történetükre. A leányágon több felmenőtől származó család a 16. század közepére már önálló klánná vált, amihez hozzájárult az a tényező, hogy a család tagjait képező Bekény és Debreceni nevű családtagok érdekképviselését egy nagyobb volumenű dinasztia, a Serédyek vették pártfogásukba. Igaz, ez utóbbi familia első nemzedékének tagjai tekinthetőek a legsikeresebbnek, akik közül Serédy Gáspár szerepét tekinthetjük a legkiemelkedőbbnek. Ők a rokoni szálak révén segítenek az Alaghyak érvényesülésében. Ez hosszabb távon a család második generációjának a bukásához is vezetett. Az Alaghy család tagjai viszont jelentős társadalmi emelkedés kezdetét indították meg az 1550-es évek végén, amelynek köszönhetően öt, illetve hat évtized múlva a család Debreceni ágának leszármazottjai bárói címet elnyerve csatlakoztak a Magyar Királyság arisztokráciájához. A sikeres pályafutások háttérbázisát a Serédy család támogatása mellett a regéci uradalom, illetve a Tokaj-Hegyalja térségben található gazdag borvidék lehetőségei biztosították. Az Alaghy család egyik legkiemelkedőbb 16. századi alakjának, a regéci vár birtokosának az életpályáján keresztül átfogó képet kaphatunk a kor egyik több módszerrel vagyont szerző *homo novus*áról. Tanulmányomban igyekeztem összefoglalni Alaghy János túlélési stratégiáit, amelyeken keresztül lefektette a család következő generációjának egzisztenciális alapjait, ami egyúttal az utódok politikai karrierjeinek egyik alaptőkéjét is jelentette.

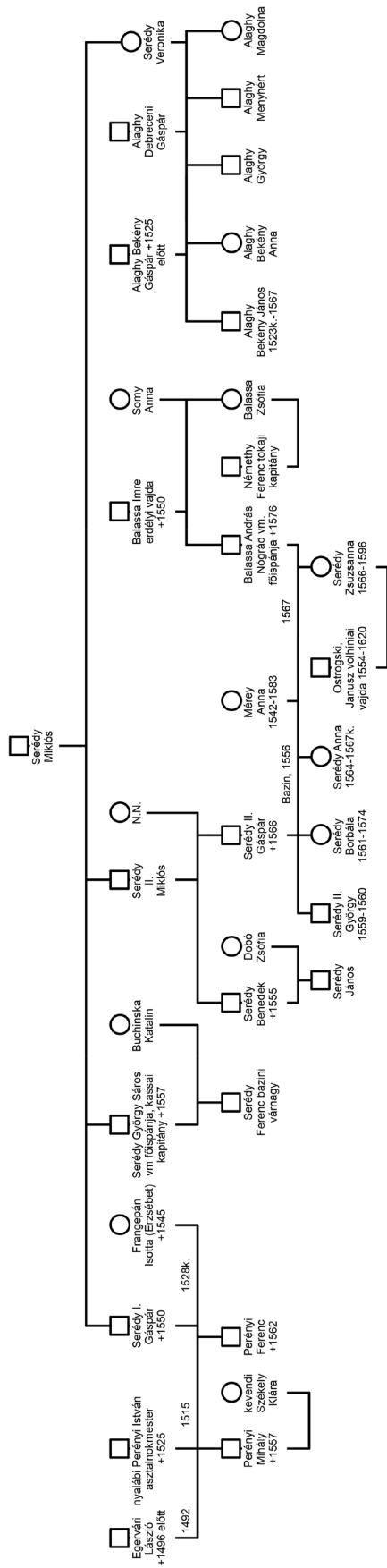

1. számú melléklet: Alaghy család XIII–XVI. század

2. számú melléklet: Alaghy család XVI-XVII. század

4. számú melléklet: A Serédy család családfája

Felhasznált források

Levéltári források

Arhivele Statului Jud. Cluj (ARSJC – Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára)
340 Az Eszterházi–Mikó család levéltára
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL-OL)
A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár Libri regii
E 21 Magyar Kamara regisztratúrája, Benignae resolutiones
E 148 Magyar Kamara Archívuma, Neo-regestrata Acta
P 11 A Balassa család által lajstromozott iratok
P 80 Csicsery család levéltára
P 419 Károlyi család nemzetségi levéltára
P 1824 Becsky család levéltára – Péterffy és Viczmándy család
Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (HU-MNL-BAZML)
XV.32. 122. tekercs Mikrofilmgyűjtemény Abaúj megyei Dicalis összeírások

Nyomtatásban megjelent források

Doby Antal 1895.: Egy dinasztia a XVI. századból. Perényi Mihály. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1895. 1. sz. 9–10.
Illéssy 2003.: Benits Péter (szerk.): Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Bp. 2003.
Kapás L. Aurél 1898.: Történeti jegyzetek Zemplén vármegyről 34. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1898. 10. sz. 309–310.
Kerekes György 1903.: Kalmár Gergely Deák regestumja kereskedéséről 1574–82. Magyar gazdaságtörténeti szemle 1903. 10.sz. 71–94.
Tóth Péter 1990.: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei I. 1558–1560. Miskolc.
Tóth Péter 2001.: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. Miskolc.
Komáromy András 1904.: Gersei Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz II. közlemény
Történelmi Tár 1904. 4. sorozat 5. köt. 400–433.

Adattárak

Eubel, Conrad 1923.: Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi III. Münster.
Maksay Ferenc 1990.: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén II. kötet. Bp.

Felhasznált szakirodalom

Csízi István 2014.: Észrevételek a magyar főnemesi címek XVI–XVII. századi történetéhez. *Fons* 2014. 1. sz. 3–68.

- Csoma József 1897.: Abaúj-Torna vármegye nemes családjai. Kassa.
- Détszy Mihály 1995.: A tokaji vár története. Tokaj Vároštörténeti tanulmányok II. Separatum. Tokaj.
- Dominkovits Péter – Pálffy Géza 2010.: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században. 2. rész. *Századok* 144. évf., 5. sz. 1085–1120.
- Fazekas István 2021.: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között. Bp.
- Fügedi Erik 1992.: Az Elefánthyak. Bp.
- Hanák Béla – Szabó András Péter 2021.: Keresztvíztől a sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700) I. Bp.
- Hangay Zoltán 1987.: Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond. Debrecen.
- Hegyí Klára 2019.: A füleki szandzsák. Bp.
- H. Németh István 1994.: Szabad királyi városok és nagybirtokosok konkurenciája. A felső-magyarországi városszövetség és Mágochy Gáspár. *Sic Itur ad Astra* 8. évf., 1-2. sz. 5–37.
- Hodinka Antal 1992.: A tokaji vár története 1603-ig. In: Udvari István (szerk.): Hodinka Antal válogatott kéziratai. Vasvári Pál Társaság Füzetei. Nyíregyháza. 121–182.
- Illéssy János 1899.: Az Alaghy család története. In: Dr. Komáromy András – Pettkő Béla (szerk.): Nagy Iván családtörténeti értesítő I. kötet. Bp.
- Illéssy János 1902.: A mikófalvi Bekény család leszármazása és története. Bp.
- Ivány Béla 1926.: Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag.
- Kemény Lajos 1913.: Abaúj-Torna vármegye története 1527–1648. Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. 1913. 4. sz.
- Kenyeres István 2002.: A végvárok élmezőnye szervezete a XVI. században. *Fons* 9. évf., 1-3. sz. 163–202.
- Kiss Lajos 2020.: Mágócsy Gáspár térnyerése Abaúj vármegyében 1559 és 1582 között. In: Kis József (szerk.): Új folyam. Levéltári évkönyv II. Miskolc. 5–27.
- Komoróczy György 1944.: Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből. Kassa.
- Oborni Teréz 2009.: Izabella erdélyi udvarának kezdetei. *Történelmi Szemle* 51. évf., 1. sz. 21–43.
- Pálffy Géza 1997.: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitányhelyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. évf. 2. sz. 257–288.
- Pálffy Géza: Utak az arisztokráciába – Bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Debrecen, 9–24.
- Sörös Pongrácz 1917.: Frangepán Ferencz, kanizsai érsek, egri püspök. I. *Századok* 51. évf., 5. sz. 429–471.
- Szabó András 1984.: Egy elfelejtett Luther követő főúr a 16. századból Alaghy János. In: Fabiny Tibor (szerk.): Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára. Bp. 209–221.

- Szabó András 1987.: Szabó András: Mágocsy Gáspár és András udvara. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyar reneszánsz udvari kultúra. Bp. 263–280.
- Szabó András 2020.: Pácin nemes családjai a történelemben (1526–1631). In: Viga Gyula (szerk.): Pácin. Fejezetek a község múltjából. Pácin. 17–46.
- Varga Szabolcs 2003.: A horvát bán katonai jogkörének változása a 16. század első felében. *Történelmi Szemle* 45. évf., 1-2. sz. 155–174.

Széchy (III.) Tamás és Széchy (II.) György részvétele a kora újkori rendi gyűléseken

Bevezetés

Az országgyűlés mint a rendiség politikai fóruma a kora újkor időszakában az uralkodó és a rendek közti közös álláspont megteremtésének vagy éppen a nézeteltérések feloldásának színhelyéül is szolgált. Az elmúlt időszakban számos szakirodalom látott napvilágot, amely a kora újkorban működő magyar diéták működését, helyszínét, tárgyalási technikáit, fontosabb ügyeit tárgyalja.¹ A 17. század elejétől kezdve pedig egyre részletesebb képet kapunk az országgyűlés személyi összetételéről, a felső- és alsótábla résztvevőiről is.²

A Széchy család, a kora újkori magyar történelem egyik kiemelkedő főúri famíliája, jelentős szerepet töltött be mind a középkori, mind a kora újkori magyar politikai élet irányításában. A Mohács előtti évszázadokban a család két ága közül a felsőlendvai Széchyek nádori, országbírói, horvát báni tisztségeket, de még egyházi főméltóságot is betöltöttek Széchy Dénes esztergomi érsek személyében. A másik, az ősi birtok után rimaszécsinek nevezett ág csupán 1526 után vált fontos politikai tényezővé, a familia felemelkedésében nagy szerepet játszó Széchy (III.) Tamásnak köszönhetően. Tanulmányomban a kora újkori rendi mozgalmak terén jelentősebb szerepet játszó rimaszécsi ág két családtagjának, elsősorban a dinasztiaalapító Széchy (III.) Tamásnak, majd elsőszülött fiának, Széchy (II.) Györgynek a politikai szerepvállalását, a rendi gyűléseken, valamint a pozsonyi és soproni diétákon történő részvételét elemzem. A rendi dualizmus korszakának aktív szereplője a familia, különösen annak az időszaknak, amelynek során az uralkodó még gyakran kényszerült az országgyűlés összehívására. Mindkettőjük politikai karrierje az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes megmozdulásai során érte el csúcspontját. Ezeket figyelembe véve érdemes megvizsgálni, mi módon befolyásolták a fent említett események közéletben betöltött szerepüket, hogyan tudták családi és egyben személyes presztízsüket növelni, és mennyiben volt sikeres személyes jelenlétük az ekkor megszilárduló kétkamarás országgyűlés főrendiházában.

¹ A kora újkori országgyűlésekre vonatkozóan lásd az alábbi műveket: Fazekas–Gebei–Pálosfalvi 2020; Oborni 2018; Szijártó M. 2016; Pálffy 2013; Berénger–Kecskeméti 2005; Dominkovits–Katona 2014; Dominkovits–Katona–Pálffy 2021.

² Guszarova 2005.

Széchy (III.) Tamás (1555–1618)

A család Felső-Magyarországon birtokokkal rendelkező ágához tartozó Széchy Tamás 1555-ben született Széchy (I.) György és Rhédey Magdolna fiaként. A rimaszécsi ág vagyoni tekintetében messze elmaradt a Dunántúlon birtokos felsőlendvaiaktól, Gömör vármegye jómódú középbirtokosai közé tartozott. Az 1549. évi adóösszeírás alkalmával körülbelül 96 portával rendelkeztek a felső-magyarországi térségben.³ A család ezen ágának férfitagjai a 16. század folyamán a vármegye katonai és adminisztratív szintjén töltötték be különböző pozíciókat, így Széchy Tamás számára is adott volt a karrierépítés első lépcsőfoka.⁴

Gyermek- és ifjú éveiről nem maradt fent forrás, az 1570-es évek elejétől azonban családjának egyedüli férfitagjaként az ősi fészek, Balog várának uraként említik.⁵ Az 1580-as években felváltva tartózkodott Balog, illetve Szendrő várában. Katonai karrierjében fontos állomásnak tekinthető a Borsod vármegyében található szendrői vár főkapitányi tisztsége, amelyet 1590–92 között töltött be.⁶

Az 1580-as évek utolsó harmadától kezdődő időszak nem csupán katonai karrierje szempontjából tekinthető kiemelkedőnek, épp annyira jelentősnek mondható presztízs-növekedés szempontjából is. Az 1535-ben férfiágon, majd 1570-ben leányágon is kihalt egykori felsőlendvai Széchy-ág uradalmiáért az addig zömében Felső-Magyarországon birtokokkal rendelkező rimaszécsiek nevében Széchy Tamás szállt perbe Széchy Margit örökösivel: Salm Magdolnával és annak férjével, Lobkowitz-Poppel Lászlóval. A megszerzendő birtok földrajzi elhelyezkedése révén nem csupán anyagi hasznot, hanem Bécs és az uralkodói udvar közelségét is jelentette volna. Ehhez társult még a Batthyányak, Nádasdyak, Zrínyiek és még számos, a politikai életben fontos tényezőnek számító család közvetlen szomszédsága. A többszöri birtokcsere, valamint a hosszúra nyúlt jogi procedúra végül 1591-re hozott eredményt a család két ága között.⁷ A peres úton megszerzett dunántúli területek révén Széchy Tamás előtt páratlan lehetőség nyílt

³ Maksay 1990: 343.

⁴ Széchy Tamás édesapja, Széchy (I.) György leginkább törökellenes katonai fellépésével tűnt ki. 1564-ben a füleki vár ostromakor fogták el, majd konstantinápolyi fogságba hurcolták, ott hunyt el elfogatásának évében. HU-MNL-OL-A 57 Libri Regii 9. 630-635. Széchy (I.) György testvérére, Széchy Demeterre vonatkozólag az 1542-es adóösszeírás szolgál forrásanyagul, ekkor ugyanis Gömör vármegye egyik dicatoraként említik az iratok. Lásd: Ember 1990: 112.

⁵ Gömör megye 1571-es közgyűlési jegyzőkönyvei szerint a még édesapja által erőszakkal elfoglalt Széchy-javakat továbbra is törvénytelenül birtokolja. Lásd: Tóth 1996: 22.

⁶ Borovszky 1908: 34. Az 1588-as szikszói csatának is részese volt, az akkori szendrői kapitány, Rákóczi Zsigmond oldalán. Szendrői várkapitánysága alatt hétszer ütközött meg a törökkel, mindannyiszor magyar győzelemmel zárva az összecsapást. HU-MNL-OL-A 57 Libri Regii 9. 630-635.

⁷ Az Istvánffy Miklós nádori helytartó előtt kötött egyezség értelmében Széchy Margit lánya, Salm Magdolna és férje, Lobkowitz-Poppel László kapta Dobra várát, a szentgotthárdi uradalmat, a muraszombati, valamint a felsőlendvai birtok felét. Ekkor került Széchy Tamás kezébe a felsőlendvai vár, valamint az uradalom másik fele, Letenye és a szécsiszigeti várkastély. HU-MNL-OL-A 57 Libri Regii 52. 506-511. Lásd még: Koppány 2006: 99–101.

a társadalmi mobilizációra. Az 1598. évi házösszeírás adatai szerint az egykori jómódú Gömör megyei középbirtokosnak számító Széchy Tamás ekkorra már öt vármegyében összesen 1408 házat mondhatott magáénak. Ezzel a Magyar Kamara után a 20. legvagyonosabb földesúr helyét foglalta el, az adóegység szerinti számítást figyelembe véve.⁸

Mindez választ adhat arra a kérdésre, hogy miként jelenhetett meg Széchy Tamás neve a tizenöt éves háború kezdeti szakaszában az országgyűlés azon résztvevői között, akik bár társadalmi státuszukból kifolyólag nem tartoztak a főrendek sorába, mégis személyre szóló meghívót kaptak az uralkodótól. Ez a fajta gyakorlat már a középkor folyamán ismert lehetett. A Jagelló-korszakból is tudunk olyan királyi meghívólevélről, amelynek címzettje nem zászlósúr, az egyénre irányuló előkelő figyelem magánjellegű tényezőkkel indokolható.⁹ A 16. századra vonatkozóan először az 1569-es országgyűlésen találunk egyértelmű utalást arra, hogy az imént említett gyakorlatot újfent alkalmazta az uralkodó, akkor a következő cím alatt: „Nobiles regni potiores castra habentes privatim per Majestatem Caesaream vocati”, vagyis a „Királyság azon fontosabb váraival rendelkező nemesei, akiket Őcsászári felsége személyesen meghív”.¹⁰ Az 1583. évi országgyűléstől kezdve ez az elnevezés egregiusra változott, és az 1608-ig tartó időszakban ezen a néven említették a személyre szóló meghívót kapott tehetősebb, befolyással bíró nemeseket.¹¹ Tagjainak elemzése vegyes képet mutat, nem csupán jelentős várakkal rendelkező birtokosok, hanem a központi kormányzatszervek hivatalnokai is szerepelnek köztük. Utóbbiak közül Verancsics Faustus, Joó János kancelláriai titkárok és Illésházy István mint a Magyar Kamara tanácsosa említhetők.¹² Számuk a 16. század végén nagyjából 11 és 19 között mozgott.¹³ Az 1593. év elején Pozsonyban rendezett országgyűlésen – amelyen először találkozunk Széchy Tamás nevével is – szerepeltek a legtöbben, ennek okaként egyértelműen a tizenöt éves háború kezdeti szakaszát nevezhetjük meg, különösen, ha számba vesszük a meghívott birtokosok listáját. Mivel a pozsonyi diéta legfontosabb témái a török elleni védekezést érintő gazdasági és katonai kérdések voltak, nem meglepő, hogy a személyre szólóan meghívott birtokos nemesek nagy része egy-egy fontosabb végvár kapitányaként szolgált.¹⁴ A Dunántúl immár jelentős nagybirtokosaként és a szendrői vár parancsnokaként Széchy Tamás személyes jelenléte az 1593. évi országgyűlésen mindenképp indokoltnak tekinthető.

⁸ Dávid 2001: 30.

⁹ Schiller 1900: 184–185.

¹⁰ <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/index.htm> (letöltés: 2022. 03. 25.) Bővebben: Fazekas–Gebei–Pálosfalvi 2020: 195–196.

¹¹ MOE VII. 136–140.

¹² Fazekas–Gebei–Pálosfalvi 2020: 195.

¹³ Az 1569. évi országgyűlésen szám szerint 11-en voltak. Eme tekintélyesebb nemesek könnyebb társadalmi mobilizációjára utal, hogy az ekkor meghívottak közül négyen is (Kastellánffy Péter, Czobor Pál, Istvánffy Miklós és Krusith János) két évtizeden belül bárói rangemelésben részesültek. Fazekas–Gebei–Pálosfalvi 2020: 195.

¹⁴ Széchy Tamáson mint szendrői kapitányon kívül meghívót kaptak Csapy Kristóf, Huszár Péter és Káthy Mihály kállói kapitányok, Majthényi László pápai, Perneszy András felsőlendvai és Orlé Miklós putnoki várkapitány is. <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/index.htm> (letöltés: 2022. 10. 17.)

Az 1593. év nyarának katonai eseménysorozata – a június 22-i sziszeki vereség következtében indított török hadjárat – hívta életre a tarcali, illetve esztergomi részgyűléseket. Christoph von Teuffenbach kassai főkapitány hívására az érintett vármegyék rendjei szeptember 23-án Tarcalon gyűltek össze, ahol a felső-magyarországi országgrész jelentősebb politikai-katonai vezetői, így az országbíró Báthori István, Rákóczi Zsigmond, Perényi György és János, Dersffy Miklós vagy Bánffy János mellett jelen volt Széchy Tamás is.¹⁵ A Tarcalon hozott, a védelem kérdését illető végzések értelmében a haderőt oly módon próbálták bővíteni, hogy a birtokosok minden telek után egy fegyveres katonát voltak kötelesek kiállítani és azzal haderejüket bővíteni. Tekintve Széchy Tamás birtokállományát, az általa kiállított haderő minden bizonnyal az egyik legnagyobb létszámú lehetett.¹⁶

Az 1590-es évek közepén rendezett – 1595-ös, 1596-os, 1597-es – diéták meghívottjairól nem maradt fenn lista, de abból kiindulva, hogy Széchy Tamás milyen aktív szerepet játszott mind a vármegyei, mind a katonai hadviselés terén, szinte kizártnak tekinthető, hogy ne lett volna jelen, vagy legalábbis ne kapott volna meghívót a tizenöt éves háború alatt rendezett országgyűlésekre.¹⁷ Ugyancsak erre enged következtetni, hogy az 1601. évi országgyűléstől – amelynek résztvevőiről már rendelkezésre állnak részletesebb adatok – 1618-ban bekövetkezett haláláig minden alkalommal kapott meghívót, és személyes jelenlétére is találunk utalást.

1601-ben az egregiusként feltüntetett nemesek száma az 1593. évi részvétellükhöz képest csökkenést mutat. A meghívandó személyeket egy 37 főből álló lista alapján választották ki, ekkor szám szerint már csak nyolc személyt.¹⁸ Az 1593. évi diéta személyes meghívót kapott előkelő nemesei közül csupán Bay Mihály és Széchy Tamás neve szerepel mindkét országgyűlés résztvevői között. A tizenöt éves háború nyitó korszakának várkapitányai közül rajtuk kívül már egy sem olvasható, ugyanakkor érezhetően megnőtt a súlya a központi kormányzatszerveknél hivatalban lévő tisztviselőknek.

Az 1602. február 22-re hirdetett országgyűlésre még az egy évvel korábbitól is szűkebb azok listája, akiket mint tehetősebb birtokos nemest ért az a megítéltetés, hogy az uralkodótól személyre szóló invitálásban részesüljenek. Ekkor már csupán öten, Széchy Tamás mellett Bay Mihály, Lippay János, Kecskés András, valamint Justh András

¹⁵ MOE VIII. 155.

¹⁶ A kiállított fegyveres haderőn kívül feljegyzésre került, hogy Széchy Tamás felajánlott még 100 köböl gabonát a szendrői vár részére. MOE IX. 164.

¹⁷ A tizenöt éves háború kezdeti szakaszában a tarcali részgyűlést követő felső-magyarországi területeken zajló hadjárat eseménysorozatában, Szabatka és Fülek ostrománál – ha Széchy Tamás személyesen nem is, de – elsőszülött fia, az akkor már 18-19 éves Széchy György minden bizonnyal részt vett. Istvánffy Miklós munkájában utal is a fiatal Széchy elfogatására, ami Szabatka alatt történt, pontos dátumot azonban nem jegyez fel. Az 1594-es évben Széchy Tamást Győr ostromakor jegyzik, ahol Nádasdy Tamás, Dersffy Ferenc és Török István a Rába szigetét próbálták védeni a tatárok támadásával szemben. Bővebben: Istvánffy 2009: 139., 174.

¹⁸ Fazekas–Gebei, Pálosfalvi 2020: 195–196. Széchy Tamáson kívül Bay Mihály dévényvári kapitány, Daróczy Ferenc, Szokoly Péter, Lippay János királyi titkár, Juszt András, Baranyay István, és Kecskés András neve ismert.

kaptak helyet.¹⁹ Széchyn kívül az említett négy személy közül Bay Mihály az ecsedi Báthoryak egyik legfontosabb szervitora, a Pozsony vármegyei Dévény várának ura.²⁰ Lippay János a Magyar Kancellária titkára, királyi személynök, majd magyar királyi tanácsos,²¹ Kecskés András esztergomi érseki titkár,²² Justh András pedig Turóc vármegye alispánja és a királyi tábla ülnöke volt.²³

Érdeemes egy pillanatilag elidőzni az 1560-as évek végétől 1608-ig tartó imént felvázolt gyakorlatnál, hiszen hivatali és politikai karrier tekintetében mindenképpen jó ugródeszkának, kiváló mobilizációs lehetőségnek tekinthető a kitüntetett jelenlét. A határmezsgye, amely a főrendek és a jómódú középbirtokosok közt húzódott, igen vékonynak bizonyult a 16. század második felében, így az említett személyek közül többen vagy bárói címet szerezve a főrendek közé emelkedtek, és az 1608-as diétától kezdődően a felsőház tagjaként vettek részt a politikai élet színterén,²⁴ vagy az alsóház hivatali apparátusába beépülve játszottak jelentékeny szerepet az elkövetkező évtizedekben. Széchy Tamás esetében az előbbi opció érvényesült, egyrészt katonai karrierje, másrészt birtokai mérete is sokkal inkább ezt indokolta. Esetében bárói rangemelés ugyan nem ismert – ami addigi katonai karriervizsgálata és birtoknagysága tekintetében akár meg is valósulhatott volna –, ugyanakkor az 1604. évi országgyűlésen már a főrendek közt foglalt helyet. Ezt 1603. augusztus 19-én Prágában kelt főispáni kinevezése indokolja, amellyel Gömör vármegye első emberévé léptette elő I. Rudolf.²⁵

A 17. század első éveinek országgyűléseit átvizsgálva, az 1604. évi diétán tudunk konkrét utasításról, ami őt érintette. Egy ekkor kelt rendelet értelmében Széchy Tamást beválogatták az ország határainak felülvizsgálatát és helyreállítását vezető biztosok közé, személyes feladata az Ausztria felé történő határellenőrzés volt. A határozatban felsorolt hivatalnokok – akikkel Széchy együttműködött – a fentebb említett országgyűlési kör tagjai közül kerültek ki, így Lippay János királyi személynök vagy Megyery Pál ítélmester, Vas vármegye jegyzője, aki az adott évben a vármegye követeként is működött.²⁶

¹⁹ <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/index.htm> (letöltés: 2022. 04. 03.) Innentől kezdve a folyamat, amely minimalizálta ennek a rétegnek a megjelenési lehetőségét, csupán egy alkalommal, 1608-ban fordul meg. Az országgyűlés különleges szerepe lehet az oka, hogy ebből az évből 70 egregius meghívólevele ismert. Fazekas–Gebei–Pálosfalvi 2020: 196.

²⁰ Kovács 2016: 919; 928

²¹ Fallenbüchl 2002: 179.

²² Zvara 2010: 266.

²³ Csizmadia 1905: 16.

²⁴ Bárói rangemelésben részesült Serényi Mihály (1596), Melith Pál (1603 előtt), Osztrosith András (1606), akik még az 1593. évi országgyűlés meghívottjai, míg a 17. század elejéről ismert személyek közül Daróczy Ferenc (1612) és Vízkelethy Tamás (1608), Alaghy Ferenc (1607), Hosszútóthy István (1608) nyertek oklevelet. Lásd: Pálffy 2009: 11–15. Joó János személynök ugyan még nem, csupán fia, Joó Miklós nyer bárói rangot 1645-ben. A rangemelő oklevélben kiemelten utalnak apjára és annak szolgálataira, ami a bárói cím elnyerésében lényeges szempontként szerepelhetett. <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/index.htm> (letöltés: 2022. 04. 03.)

²⁵ Főispáni kinevezése 1603. 08.19. HU-MNL-OL-A 45 Libri Regii 5. 627.

²⁶ MOE X. 1602–1604 534.; Dominkovits 2001.: 220.,

A 17. század eleji diéták résztvevőiről már részletesebb adatokkal rendelkezünk, így jól dokumentált egy-egy család, jelen esetben a Széchyek jelenléte is. A családfő, Széchy Tamás az 1604. évi pozsonyi országgyűlést követően is minden alkalommal igazolható. 1606-ban a bécsi béke aláírására a királpárti főurakkal együtt, díszes kísérettel érkezett a császárvárosba.²⁷ 1608. novemberben 19-én II. Mátyás Pozsonyban tartott koronázásán egyes beszámolók szerint részese volt a Szent Márton-dómba történő bevonulásnak, ahol egy arany ereklyetartót vitt.²⁸ Más források viszont nem említik a dómban történő koronázási eseményen, fiát, Széchy Györgyöt²⁹ viszont mint ceremóniamestert jegyzik Lichtenstein Miksa báró mellett.³⁰ Nagy valószínűséggel azonban ez Széchy Tamás lehetett, mivel mint királpárti főúr a tizenöt éves háború és a Bocskai-felkelés alatt is folyamatos kapcsolatban állt a Habsburg-főherceggel. „Szűkebb” családja, vagyis sógorai mind fontos egyházi és hivatali pozíciókat töltöttek be. II. Mátyást Forgách Ferenc esztergomi érsek koronázta, az országalmát Forgách Zsigmond vitte, Batthyány Ferenc pedig a menet élén haladt, egy régi keresztet hordozva.³¹ Ugyancsak Széchy Tamás szerepét erősítheti az a tény is, hogy a koronázást követően nyert udvari szolgálatot, 1608. december 1-jén főudvarmesterré nevezte ki az uralkodó.³²

Illésházy István nádor korai, 1609 május 5-i halálát követően még ugyanazon év november 16-án nyílt meg az újabb országgyűlés Pozsonyban, II. Mátyás részvételével. Az országgyűlés pontos névsora nem ismert, viszont Széchy Tamás kétségtávolan jelen volt a nádorválasztáson. Az 1608. évi koronázás előtti 3. törvénycikk értelmében az uralkodó két katolikus és két protestáns személyt jelölt a tisztségre. Illésházy halálát követően a jelöltek ugyanazon személyek maradtak, mint az előző, 1608. évben. Katolikus részről Forgách Zsigmond és Erdődy Tamás, az uralkodó azonban Thurzó György mellett most Széchy Tamást jelölte választható protestáns személyként. Széchy ekkor került legközelebb pályafutása során ahhoz, hogy országos tisztséget töltsön be. A voksolás eredménye ismert: a rendek december 10-én 150 szavazattal Thurzó Györgyöt választották nádorra.³³ A választás azonban rávilágít egy nagyon fontos aspektusra, miszerint Széchy Tamás kamatoztatni tudta mindazt a kapcsolati tőkét, amit a tizenöt éves háború kezdetétől következetesen épített, és amely nem csupán katonai, de politikai karrierje terén is

²⁷ MOE XII. 312–313.

²⁸ Mojzer 1994: 45–50.

²⁹ Széchy György neve viszont ott szerepelt a koronázást követő aranysarkantyús lovagok avatásán, akiket a háború során szerzett érdemeikért tüntettek ki. Gausz 2013: 179–188.; Bartoniek 1987: 139.

³⁰ Gausz 2013: 179–188.

³¹ Uo. Széchy Tamás második felesége Batthyány Ferenc húga, Batthyány Kata volt, 1608-ban pedig már Forgách Ferenc esztergomi érsek, valamint Forgách Zsigmond testvérével, Forgách Margittal élt házasságban.

³² Benda 1972: 274.; Fallenbüchl 1988:

³³ A Széchy Tamásra jutó szavazatok száma minimális lehetett csupán. Thurzó Györgynek volt a legnagyobb támogatottsága, mind a rendek, mind az uralkodó részéről. A két protestáns jelölt, vagyis Thurzó György és Széchy Tamás nagy valószínűséggel egymásra adta le voksát. Erdődy Tamás 50 szavazatát Forgách Ferenc bíboros, valamint a katolikus papság adta. Bővebben: Angyal–Dézsi 1898: 22–23.; Bérenger–Kecskeméti 2005.: 57–60.

hasznosnak bizonyult. Mindezek mellett a 17. század elejére olyan udvartartással és vagyonnal kellett rendelkeznie, ami lehetővé tette számára, hogy a korszak elvárásainak megfelelő nádori udvartartást biztosítson, annak minden fényűző és reprezentatív kellékével együtt.

Életének utolsó diétai jelenlétére 1613-ban került sor. Az országgyűlésen, amely egyben Habsburg Anna királyné koronázási ceremóniáját is magába foglalta, mint magyar királyi udvari tisztségviselő, étekfogómeister volt jelen. Ebben a minőségében jegyezték fel a koronázást követő ünnepi banketten kisebbik fiával, Széchy Mihállyal együtt.³⁴

Az 1593. évtől kezdődően 1618-ban bekövetkezett haláláig összesen tíz olyan országgyűlés ismert (1593, 1601, 1602, 1603, 1604, 1605, 1606, 1608, 1609, 1613), ahol vagy szerepelt neve a meghívottak listáján, vagy következethetően jelen lehetett az általa betöltött tisztségeknek köszönhetően. Minden bizonnyal több ez tíz alkalomnál, de a 16–17. század fordulója hadi eseményeinek következményeként kialakult forrásanyag-szűkössége miatt ez adatokkal egyelőre nem dokumentálható.

Széchy (II.) György (1577–1625)

Az 1577-ben született Széchy Györgynek politikai pályafutása már jóval szövevényesebb, mint az apáé, Széchy Tamásé. Annak első, Perényi Borbálával kötött házasságából született, és vele ellentétben – aki a 16. század végétől zömmel dunántúli birtokain tartózkodott – élete végéig megmaradt a família felső-magyarországi birtokain. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy a térség nagybirtokosaihoz hasonlóan politikai érdekszféráját tekintve sokkal inkább a protestáns erdélyi fejedelmek szövetségét kereste.

Széchy György esetében nem találni arra vonatkozólag adatot, hogy a tizenöt éves háború végéig a hadi cselekményeken kívül bármiféle aktív szerepe lett volna a hazai politikai életben. Első figyelmet érdemlő megjelenése az 1604 és 1606 közötti időszakra tehető. A felső-magyarországi főurak közül ekkor szinte elsőként csatlakozott Bocskai Istvánhoz, majd lett a fejedelem testőrségének kapitánya, amellyel kezdetét vette közel húsz évig tartó politikai pályafutása.³⁵ A szerencsi gyűlésnek, valamint az 1605-ös korponai és 1606-os kassai országgyűlésnek is résztvevője volt. Amikor Bocskai István 1605-ben a Pest melletti Rákosmezőn találkozott Lalla Mehmed nagyvezírral, kíséretében Illésházy István és a kassai bíró Bocatius mellett egyik legfontosabb bizalmasaként ott volt Széchy György is. Személyes kötődését bizonyítja, hogy Bocskai neki adta át a koronát, miután a nagyvezír fejére helyezte azt.³⁶

³⁴ Pálffy 2004: 1072–1073. Az adott magyar királyi udvari tisztséget 1610-től haláláig, 1618-ig töltötte be. Fallnebühl 2002: 305.

³⁵ Istvánffy 2009: 441., 449.

³⁶ Istvánffy 2009: 468–470.

Az 1606. május 16-án aláírt ünnepélyes végzések kiállítására létrejövő bizottság tagjaként ismerjük Illésházy Istvánnal, Homonnai Drugeth Bálinttal, Thököly Sebestyénnel és Nyáry Pállal együtt. Míg apja, Széchy Tamás a bécsi béke becikkelyezése körül végig Bécsben a királpárti főurak közt tartózkodott, Széchy György végig megmaradt Bocskai István híveként.³⁷ Ennek oka részben a már említett birtokelhelyezkedés volt, másrészt személyes kapcsolatrendszere is ezt indukálta. A fejedelem támogatói voltak mind a Homonnai Drugeth, mind a Perényi család tagjai, akikkel édesanyja, Perényi Borbála és felesége, Homonnai Drugeth Mária révén rokoni viszonyban is állt.³⁸ Ugyancsak rokoni kapcsolat igazolható közte és a fejedelem hadvezére, Rhédey Ferenc között is.³⁹

Pozsonyban tartott országgyűlésen először a kiemelt jelentőségű, 1608-as diétán jelent meg apjával, Széchy Tamással együtt, akárcsak az év végén megtartott koronázási ceremónián.⁴⁰ Az 1610-es évek politikailag viszonylag csendesnek tűnő időszakát az 1618-as esztendő törte meg, mind a Széchyek, mind a Habsburg Monarchia vonatkozásában. Széchy Tamás 1618. februári halálával a család feje a legidősebb fiúgyermek, Széchy György lett, apja után immár Gömör vármegye főispánja. Az 1618. március 19-én kezdődő pozsonyi ülészakon – amely koronázó országgyűlés is volt – már ebben a minőségében vett részt. II. Ferdinánd koronázási ceremóniáján Esterházy Miklós mögött vonult. Esterházy a Magyar Királyság, Széchy Horvátország zászlóját vitte.⁴¹

A 17. század első felének Bethlen Gábor nevéhez köthető rendi mozgalma során a Széchy család feje – Széchy György – ismét az erdélyi fejedelem oldalán kötelezte el magát. Az 1619-től kezdődő három évet tekinthetjük a felső-magyarországi főúr legaktívabb éveinek, katonai és politikai tekintetben egyaránt. A tanulmányom adta keretek miatt most nincs lehetőségem részletekbe menően felvázolni a harmincéves háború kezdeti éveiben Bethlen Gábor mellett betöltött szerepét. Széchy György országgyűlési részvételeit tekintve azonban két lényeges dátumot érdemes megemlíteni mint politikai pályafutásának jelentősebb súlypontjait: az 1620-as beszercei és az 1622-es Sopronban rendezett diétát. Beszercebányán Illésházy Gáspár, Rákóczi György és Thurzó Imre mellett negyedikként csatlakozott Bethlen Gábor legszűkebb bizalmi köréhez – mindezt egy reverzálissal is megpecsételve –, így Felső-Magyarországon az erdélyi fejedelem egyik fő szövetségésének tekinthető a Habsburgokkal szemben.⁴²

³⁷ Az 1606 augusztusában a már beteg fejedelem számára orvosságot szerez be Bécsből. A következő évben pedig ott van a Bocskai halottaskocsiját Erdélybe kísérő főurak között. Lásd: Történelmi Tár 1878: 314., Acsády 1885: 32.

³⁸ Homonnai Máriával, Homonnai Drugeth (III.) György húgával kötendő házassága az 1609 körüli időszakra – tehát a Bocskai felkelés utánra – datálható, de így is igazolható az érintett családok közti szorosabb viszony.

³⁹ Széchy György apai nagyanyja, Rhédey Magdolna testvére volt Rhédey Ferenc édesapjának, Rhédey Pálnak. Lásd: Forgó 1907: 604.

⁴⁰ A korabeli beszámolók szerint nagy fényűzéssel, 200 huszár és 100 hajdú kíséretében vonult fel, hogy aztán ünnepélyes keretek közt aransarkantyús lovaggá avassa II. Mátyás. A koronázási szertartáson pedig Galícia zászlóját vitte.

⁴¹ G. Etényi 2013.: 265.

⁴² Szádeczky 1915: 365.

A magyar rendek azon csoportjába tartozott, akiket nem a fejedelem hadainak fegyveres ereje készítetett a csatlakozásra. Saját meggyőződésükből fakadóan mind a vallási, mind politikai sérelmeik orvoslását tekintve nem csupán az országgyűlések keretein belül, hanem az adott helyzetben, magától az erdélyi fejedelemtől, Bethlen Gábortól várták azok megoldását. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Bocskai öröksége közéleti szerepvállalására is mély hatást gyakorolhatott, és apjával vagy tágabb családjával ellentétben őt egyéni szimpátiája, magánjellegű kapcsolatrendszere és érdekszférája is sokkal inkább az erdélyi udvarhoz kötötte. Politikailag ingatag természetére – vagy éppen ellenkezőleg, éleslátására – enged következtetni ugyanakkor az a tény, hogy a fehérhegyi csatavesztést követően a négy főúr közül szinte elsőként pártolt el Bethlentől, és tért vissza II. Ferdinánd hűségére.⁴³

Ahogy a Bocskai-felkelést követően az 1608. évi országgyűlés oldotta fel az uralkodó és a rendek közti feszültséget, és hozott létre kompromisszumos egyezséget a felek között, úgy Bethlen hadjáratát követően az 1622. évi Sopronban tartott diéta töltötte be ugyanezen szerepet. A magyar világi elit azon tagjainak lojalitását, akik az ezt megelőző években az uralkodó ellenében politizáltak, sikeresen szilárdították meg a II. Ferdinánd által adományozott tisztségek. Ezért is tekinthetjük az 1622. évi országgyűlést Széchy György vonatkozásában egyfajta csúcspontnak. Az 1620–1621 között Bethlen felső-magyarországi főkapitányként ismert főúr nemhogy kegyvesztett nem lett, de 1622-től ugyanezen katonai pozíciót foglalhatta el. Ekkor már a Habsburg-uralkodó, II. Ferdinánd szolgálatában.⁴⁴ A különbséget és egyben a helyzet nehézségét ebben az esetben az adta, hogy az eredeti 13 vármegyéből hét – és a korábbi székhely, Kassa is – Bethlen Gábor fennhatósága alatt maradt.

Széchy György a magas rangú katonai hivatalviselésen kívül az országos főméltóságok közé is emelkedett ezen a diétán azáltal, hogy magyar királyi kamarásmesterré léptették elő.⁴⁵ Gonzaga Eleonóra királyné júliusi koronázásán őt érte a megtiszteltetés, hogy az országalmát vigye, majd ideiglenes étékfogómesterként vehetett részt az ünnepi banketten.⁴⁶

Arra vonatkozólag, hogy voltak-e ambiciózusabb tervei, esetlegesen a nádori szék megszerzése, Giovanni Francesco Buonamicinek, a bécsi nuncius titkárának 1622. június 4-i levelében találunk utalást. Eszerint Széchy György elégedetlen volt, mivel nem szerepelt a négy nádorjelölt között.⁴⁷ Ahogy a titkár fogalmazott: „Széchy elége-

⁴³ Széchy György 1621 áprilisában tért vissza a Habsburg-uralkodó oldalára, „árulását” Bethlen Gábor nehezen viselte, véleménye szerint Forgách Zsigmond nádor befolyásolta a főurat. Papp 2013:126. Tény, hogy Széchy, aki pár hónappal ezelőtt még Bethlen egyik legnagyobb híve volt, 1621 májusában a következőket tanácsolta Batthyány Ferencnek: „...mert immár itt is az egész föld esziben vevén hitetlenségét Bethlennek, mind elállóit tőle, az hada eloszlott, csak szalad immár. Egy ilyen hitván emberért ne veszítse el magát...” Idézi: Iványi-Fazekas-Koltai 2008: 68.

⁴⁴ Pálffy 2014:38–39.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Ua. 52–53.

⁴⁷ Molnár 2014: 200–201. A jelöltek 1622-ben Esterházy Miklós, Erdődy Tamás, Thurzó Szaniszló és Batthyány Ferenc voltak.

detlen volt, mert nem szerepelt a nádorjelöltek között, de az ő vallása számára csak egy hely volt. Batthyányi, akit korábban már többször javasoltak, most is be kellett tenni, a másik helyet meg muszáj volt Thurzónak adni, hiszen különben mindent felforgatott volna.⁴⁸ A bécsi udvar számára előbb-utóbb egy katolikus vallású nádor lett volna a legoptimálisabb. Az időpont akkor erre még nem tűnt alkalmasnak, amit az uralkodó és tanácsadói is egyaránt felismertek. Fontosabb volt a rendekkel történő kompromisszum megteremtése. Az egykori Bethlen-párti protestáns Thurzó Szaniszló nádorra választása kevesebb negatívummal járt mind a rendek, mind II. Ferdinánd tekintetében. Thurzóban mindig is nagyobb hajlandóság mutatkozott a Habsburg-udvarral történő kooperációra, mint amit Széchy György esetében láttunk. Ennek ismeretében Széchy jelölésének – bármennyire törekedett is ezt elérni – az adott körülmények között nem lehettek reális alapjai.

A következő, 1625-re hirdetett országgyűlésnek – amely végül a katolikus Esterházy Miklós nádorra választását hozta – tragikus halála miatt Széchy György már nem lehetett részese.⁴⁹

Összegzés

Széchy Tamás politikai pályafutásának íve tökéletesen nyomon követhető a magyar országgyűléseken történő jelenlétével. Az 1593. évi diéta egykori egregiusa 1609-re mint a Magyar Királyság egyik legbefolyásosabb protestáns főrendje a legmagasabb közjogi méltóság betöltéséhez is közel került. Megvizsgálva a diétákon vele egyszerre jelen lévő személyeket, megállapítható, hogy kivételes karriert sikerült felépítenie. Befolyása nem szűnt meg, mint a tizenöt éves háború kezdeti szakaszában ugyancsak személyes meghívóval rendelkező többi várkapitánynak, és nem is olvadt be a központi kormány-szervek hivatalnoki rétegébe. Bárói címszerzése ugyan nem ismert, de a 17. század elejétől magas rangú udvari és katonai tisztségeket is birtokolt,⁵⁰ és mire az 1608. évi 1. tc. rögzíti a két tábla összetételét, az egykori Gömör megyei középbirtokos pozícióit tekintve egyértelműen a világi főurak közt foglalhatta el helyét.

Széchy György apjától eltérően – aki mindvégig udvarhű magatartást tanúsított – politikai hovatartozását tekintve sokkal inkább az erdélyi fejedelmek érdekszférájához orientálódott. Talán egyedül az 1608. évi országgyűlésen, majd az 1622. évi soproni diétán tapasztalunk részéről olyan viselkedést, mintha maga is a Magyar Királyság

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Széchy György részére még kiállították a meghívót az 1625. évi országgyűlésre, amin a főúr 1625 augusztusában bekövetkezett hirtelen halála miatt részt venni már nem tudott.

⁵⁰ 1609-ban étekgómmesterré nevezték ki, katonai szolgálata tekintetében a legmagasabb pozíciót szintén 1609 után nyerte: Batthyány Ferencet követően őt nevezik ki a „dunántúli” kerületi és Kanizsával szembeni végek főkapitányává. Lásd: Benda 1972: 274.; Fallenbüchl 1988; Pálffy 1997: 269.

Habsburg-hű arisztokráciájához tartozna. Tekintve a 17. század elejének rendi ellenállásai során mutatott magatartását, az általa 1622-ben elért pozícióit a Habsburg Monarchia megváltozott aktuális kül- és belpolitikai helyzete indukálta, azokat nem tekinthetjük az uralkodó Széchy György iránt táplált őszinte bizalma jelének.

A Széchy család imént felvázolt két generációján kívül érdemes pár gondolat erejéig megemlíteni a követő nemzedéket is, hiszen az egykori birtokszerző Széchy Tamásnak az elsőszülött Széchy Györgyön kívül még 5 fia született. A család 16–17. század fordulóján élt tagjai, apa és fia sikeresen stabilizálták a família pozícióját az 1608-ra megszilárduló kétkamarás országgyűlés főrendi tagjai közt. A következő generáció, amelynek jelenléte az 1625. évi országgyűléstől figyelhető meg aktívabban, közéleti szerepét tekintve országos viszonylatban már jóval visszafogottabbnak tűnik, mint a család felemelkedését megteremtő Széchy Tamás és annak elsőszülött fia esetében. Az 1630-as diétán egyszerre hárman voltak jelen a Széchy fiúk közül: Miklós, Mihály és István.⁵¹ A 17. század derekára azonban csupán a legfiatalabb, Széchy Dénes képviselte a rendiség politikai fórumán az egykor népes familiát, ő azonban 1645-ben grófi rangemelés nyerve a főnemesség teljes jogú tagjává emelte a családot. Arra vonatkozólag, hogy az országgyűlések során mely érdekcsoportokhoz kötődtek volna, vagy a vitás kérdések felmerülésekor milyen személyes álláspontot képviseltek, lényeges adatot még nem találtam. Az 1646–47. évi országgyűlésen került sor Széchy György lányainak a murányi és zólyomlipcsei jószágok ügyében előterjesztett perére, amely a Dunántúlon tartózkodó rokonságot – így Széchy Dénest – lényegében nem érintette.⁵²

A 17. század derekán élt generáció már jóval inkább megszerzett hatalmi pozícióit védte, nem vállalta az esetleges konfrontációt, amely a megszerzett politikai tőkét veszélyeztette volna. Az előző nemzedékhez képest ők eleve kisebb eséllyel is rendelkeztek a rendi politizálás fórumán való megmérettetésre. 1608 után ugyanis egyre ritkábban hívta össze az országgyűlést az uralkodó, szemben az azt megelőző évtizedek összesen 51 alkalommal megrendezett diétáival. A Széchyek ezen generációja – akárcsak a többi főúri család – a kialakuló arisztokrata mentalitást elsajátítva az udvari jelenlét, reprezentációs megjelenés, a magánjellegű kapcsolattartás és a regionális politizálás biztosítására törekedtek.

Felhasznált források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL-OL)
A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii

⁵¹ <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/index.htm> (letöltés: 2022. 10. 19.)

⁵² Fazekas–Gebei–Pálosfalvi 2020: 267.

Nyomtatásban megjelent források

- MOE I–XII: Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád (szerk.) 1874–1917: Magyar Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel (1526–1606). Bp.
- Istvánffy Miklós 2009: Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában, 1–12. könyv. Balassi kiadó, Bp.
- Maksay Ferenc 1990: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I–II. kötet Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 16. Bp.
- Szilágyi Sándor 1878: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. (II. közlés) *Magyar Történelmi Tár* 3. sorozat 1. kötet, 1–84.
- Tóth Péter 1996: Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái – *Borsodi Levéltári Füzetek* 35.évf., Miskolc

Interneten elérhető források

- A magyar arisztokrácia kapcsolatrendszere a 16–17. században. Koltai András – Benda Borbála – Péter Katalin – Horn Ildikó (2006–2008): <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/index.htm> (letöltés: 2023. 04. 22.)

Felhasznált szakirodalom

- Acsády Ignác 1885: A Széchyek Murányban. *Századok*. 19. évf., Értekezések. 21–47.
- Angyal Dávid – Dézsi Lajos 1989: A magyar nemzet története 6. Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Budapest, Első könyv. II. Mátyás uralkodása II. fejezet. Az 1609-iki országgyűlés.
- Bartonek Emma 1987: A magyar királykoronázások története. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Benda Kálmán 1974: A királyi Magyarország tiszti címtára, 1607–1608. *Levéltári közlemények* 43. évf., 2. sz, 265–325.
- Borovszky Samu 1908: Szendrő vára. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- Csizmadia János (szerk.): A Bartakovich-, Justh-, Rudnay- és Rudnyánszky-családok és részben azok rokonsága, Késmárk.
- Dávid Zoltán 2001: Az 1598. évi házösszeírás, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Bp.
- Dominkovits Péter – Katona Csaba – Pálffy Géza (szerk.) 2021.: Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Sopron–Budapest
- Dominkovits Péter 2001: Nemesek Szombathely szabadalmas püspöki mezővárosában a 16. század végén, a 17. század elején In: Fatuska János – Fülöp Éva Mária – ifj. Gyuszi László (szerk.): *Annales Tataienses* II. A mezőváros, mint uradalmi központ. Mecénás Közalapítvány, Tata.
- Ember Győző 1990: A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. In: *Levéltári Közlemények*, 61. évf., 1–2. sz. 112.

- Fallenbüchl Zoltán 2002: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon, Osiris, Bp.
- Fallenbüchl Zoltán 1998: Magyarország főméltóságai 1526–1848, Maecenas Könyvkiadó, Bp.
- Fazekas István – Gebei Sándor – Pálosfalvi Tamás 2020: Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig. Országház Könyvkiadó, Bp.
- G. Etényi Nóra 2013: Politika és publicisztikai kontextus: Bethlen Gábor a Német-római Birodalomban kiadott nyomtatványokban (1619–1622). Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): Bethlen Gábor és Európa, Komáromi Nyomda és Kiadó Kft., Bp. 245–274.
- Gausz Ildikó 2013: Magyar koronázás francia szemmel. *Aetas*, 28. évf., 3. sz. 179–188.
- Guszarova, Tatjana Pavlovna 2005: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. *Levéltári közlemények* 76. évf., 2. sz. 93–148.
- Iványi Péter – Fazekas István – Koltai András 2008: Pázmány Péter és a Batthyányak. Szent István Társulat, Bp.
- Jean Bérenger – Kecskeméti Károly 2005: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon (1608–1918) Napvilág Kiadó, Bp.
- Koppány Tibor 2006: Batthyány (II.) Ferenc és Poppel Éva építkezései – 1590–1640. In: Nagy Zoltán (szerk.): A Batthyányak évszázadai Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29. 99–101.
- Kovács Dóra 2016: Az ecsedi udvar. Szervitori hivatás és kapcsolatrendszer Báthory István familiájában. *Századok*, 150. évf., 4. sz. 911–944.
- Molnár Antal 2014: Carlo Caraffa bécsi nuncius az 1622. évi soproni országgyűlésen. In: Dominkovits Péter – Katona Csaba (szerk.): Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés. Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára és a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Sopron–Budapest 125–231.
- Mojzer Anna 1994: Spanyol beszámoló Mátyás főherceg magyar királlyá koronázásáról. *Ars Hungarica*, 22. évf., 1–2. sz. 45–50.
- Pálffy Géza 2013: A magyar országgyűlés helyszínei a 16–17. században. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon, Argumentum Kiadó, Bp. 65–87.
- Pálffy Géza 2014: Egy elfelejtett kiegészítés a 17. századi magyar történelemben In: Dominkovits Péter – Katona Csaba (szerk.): Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés. Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára és a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Sopron–Budapest 17–59.
- Pálffy Géza 1997: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39. évf., 257–288.
- Pálffy Géza 2004: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori tovább éléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* 138. évf., 1. sz. 1005–1101.

- Pálffy Géza 2009: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: Papp Klára (szerk.): Arisztokrata életpályák és életviszonyok, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen.
- Papp Sándor 2013: Bethlen Gábor ismeretlen hadjárat terv II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): Bethlen Gábor és Európa, Bp. 103–128.
- Schiller Bódog 1900: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp.
- Szádeczky Kardoss Lajos 1915: Bethlen Gábor és Trencsén vármegye (1619–1629). *Századok* 49. évf., 353–370.
- Szijártó M. István 2016: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése, Országház Könyvkiadó, Bp.
- Zvara Edina 2010: Náprági Demeter Három könyve az Esterházy-könyvtárban. In: Stemler Ágnes – Varga Bernadett (szerk.): „...mint az gyümölczös és termett szőlöveszszöc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére, Balassi Kiadó, Bp. 263–267.
- Zsilinszky Mihály 1880: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve 1. 1523–1608, Franklin, Bp.

Komárom városában élő nemesek vagyoni és jogi variabilitása a 19. században

A város társadalma a 18. század második és a 19. század első felében

A 19. századi Komárom városában élő nemesek – azon belül a szekeresszázadok – rétegének vagyoni és jogi variabilitása alappillére a doktori disszertációmnak. A 18. század második felében, a 19. század első felében erősödött meg gazdaságilag és kulturálisan az a réteg, amely a kutatásom központi részét képezi. A komáromi szekeresszázadok rétegének asszimilációs ereje a 19. század végén – a más nemesi családokat, nemzetségeket illetően – kimutatható, azonban ennek a csoportnak a megerősödéséhez vezető útját ugyanúgy meg kell vizsgálni, mint a működését vagy annak hatásait. Mindez azért fontos, mert valami oknál fogva ez a réteg magába tudta olvasztani a különböző mesterségeket űző és különböző díszmagyart viselő nemeseket, így állítva ki az egy-egy megjelenésű komáromi városi bandériumot. A 18–19. századfordulón Komárom jó gazdasági helyzetnek örvendett, amit a város vonzáskörzetében élő nemesek is ki akartak használni. Bácskai Vera a településeket piacközponti funkciójuk erőssége szerint csoportosította. Az általa készített clusteranalízis eredményei közt megtalálható Komárom városa. Itt a III. csoportban találjuk Komáromot, olyan városok mellett, mint Debrecen, Arad, Eger, Nagyvárad, Gyöngyös, Gyula, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Szatmárnémeti és Versec. Erről a csoportról a következőt írja a szerző: „Fejlett és nagyon fejlett központok, sok és jövedelmező szántóterülettel (1,4 hold/fő; 3,3 forint/hold), sok szőlővel és nagyon sok legelővel és réttel (1,6 hold/fő) a vonzáskörzetükben. Tiszta körzeteik kézművesipara és kereskedelme közepesen fejlett. A vonzott települések zömmel nagy népességűek – lakosságuk átlagosan 1800 fő.”¹ Várostartípusok alapján gyűjtő és elosztó központok közé sorolta a szerző Komáromot. Az ebben a csoportban megtalálható városok közül csak Komárom kapcsolódott be közvetlenül a nyugatra irányuló gabonakereskedelembé. Szerepe leginkább a Dunán érkező szállítmányok továbbítójaként és szállítójaként volt fontos. A Vág folyón leúsztatott fával országos méretű kereskedést folytattak. A komáromi fakereskedőknek számos városban voltak lerakodóhelyei. A régió túlnyúló kereskedelmi forgalmához képest és megyeszékhelyi

¹ Bácskai 1988: 21.

státusza ellenére a tiszta körzete nem volt nagy.² Ez a helyzet nem volt más a 18. század első felében sem. Ezt bizonyítják a jogi, gazdasági, oktatási és szociális intézményes elemek. Komárom város lakosságának alappillérei közt nemcsak a lakosságból polgárokká váló személyeket vagy éppen a helyi honoráciorokat találjuk, de egy sokoldalú, aktív szegmensét az iparosoknak, illetve kereskedőknek. Ez a jól szituált és jelentős befolyással is bíró réteg elválaszthatatlan eleme volt a kor városi társadalmának, hozzájárultak a városok gazdasági és politikai fejlődéséhez. Amennyiben a szekeresgazdák – többek között – városon belüli jogi helyzetét kívánjuk vizsgálni, érdemes visszatekinteni 1745-ig, amikor is Komárom szabad királyi városi címet nyert. A komáromi városi társadalom fejlődésének folyamatát a szabad királyi várossá nyilvánítás koronázta meg. Ez az esemény, ha nem is rendezte tökéletesen a helyzetet, de teremtett egy stabilitást a lakosságon belül. Ettől az időtől kezdve a szekeresgazdák is nagyobb érdeklődést mutattak a polgári rend iránt. A szabad királyi városi cím elnyerésének köszönhetően az újonnan felvett polgárok száma 1745-ben tizenháromszor nagyobb volt a későbbi felvételekhez képest. Természetesen vele járt, hogy nemcsak komáromiak léptek be a polgári rendbe, de városon kívül, esetleg külföldről érkezők is. Ez elindított egy folyamatot a helyi polgárság és a nemesek közt, ami hozzájárult a két rend szorosabb együttműködéséhez.³ Ezt megelőzően a városba költöző nemesség általános gazdasági és az ezzel összetartozó jogi problémái Komáromban is érezhetőek voltak a 18. század elején – ezt az általános problémát vizsgálta Rácz István *A városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között* című munkájának *A beilleszkedés és elkülönülés jelenségei a közigazgatásban* című fejezetében –, amit nagyjából csak 1745-re tudtak rendezni a várossal. A változások kényelmetlenséggel járhatnak, ez a gazdák esetében sem volt másképp. Az első probléma, ami a szekeresgazdákat is érintette a polgári renddel kapcsolatban, az az eskü letétele volt. A 40-es, 50-es években volt a leggyakoribb az eskütétel megtagadása, aminek problémáját az illetékes hatóságokhoz továbbították. A kálvinista nemesek egyszerűen megtagadták az eskütételt, ez számokban kimutatva – 1747 júniusáig – 90 személyt jelentett.⁴ Az eskütétel megtagadásának egyik fő oka a szövegben érezhető erős római katolikus hatás volt.⁵ A városi tanács mellett a választott községnek fontos feladata volt a 18. század elejétől. A választott községben fele-fele arányban voltak a katolikusok és a reformátusok, élükön a szószóló állt. Ezt fontos kiemelni, mivel a felekezetükhöz ragaszkodó gazdák is kényelmesebben tudtak tevékenykedni a város működésében.

Érdemes megfigyelni az 1745-ben a polgári rendbe belépett nemesek foglalkozását: 3 cipész, 18 csizmadia, 9 szabó, 1 gömbkötő, 6 bőrdíszműves (őket beválasztották a választott községbe), 2 szíjgyártó (őket szintén beválasztották a választott községbe), 5 zubbonykészítő, 1 takács, 1 kardkészítő, 1 fegyverkészítő, 11 asztalos (beszavazva a választott községbe), 3 lakatos, 1 kovács, 3 molnár, 9 halász (a városbíró is halász volt), 1 mézeskalács-készítő, 1 könyvkötő, 1 borbély (beszavazva a választott községbe),

² Bácskai 1988: 42.

³ Paluga 2016: 111–112.

⁴ Paluga 2017: 99.

⁵ Paluga 2017: 103.

1 kéményseprő, 1 építész, 1 katona, 2 hajós, 2 kertész, 6 kereskedő, 7 kereskedési biztos, 2 földműves.⁶ Legmagasabb számban a csizmadiák és kereskedők vannak, az előbbi foglalkozás Komáromban nagyon népszerű volt a 18. században, és egészen a 19. századig fokozatosan növekedett a számuk. Arra is van példa, hogy szekeresgazdák szintén űzték ezt a mesterséget, bár nem ez volt a leggyakoribb a körükben. Jókai Mór az *Elátkozott család* című művében is megörökítette a komáromi csizmadiákat, a főszereplő Bajcsy András csizmadiamester volt. A Bajcsy nemzetség Komáromban élő tagjai a szekeresgazdák rétegét erősítették a 20. század közepéig. Baichy István, felesége, Mészáros Anna, fia, István és testvére, György kapta meg a nemességszerző oklevelet 1649. április 27-én Pozsonyban.⁷ A leszármazottak később Bajcsy névvel igazolták nemességüket, hivatkozva az 1649-es oklevélre. Polgári rendbe nem léptek be.

Visszatérve a másik leggyakoribb foglalkozáshoz – már ami az 1745-ben polgári rendbe belépő nemeseket érinti –, a kereskedéshez, ez tág megnevezés, nyilván lehetne specifikálni, de a jelentőségén az nem változtatna. Amit érdemes megjegyezni, hogy a nemesi összeírásokban, polgárkönyvben a kereskedési biztosok annyiban különböztek a hagyományos kereskedőktől, hogy ők az egész történelmi Magyarország területén mozogtak, sőt a határokon túl is kereskedtek. Az itt említett kereskedők főleg a városban vagy annak vonzáskörzetében kereskedtek árujukkal. Különben nemcsak a választott községben, de a városi tanácsban is voltak kereskedési biztosok, nemesek és nem nemesek egyaránt. Hozzá kell tenni, hogy azokat a kereskedőket, akik vízen, tehát hajóval szállították áruikat, hajósnak tüntetik fel a nemesi összeírásokban és a polgárkönyvben is. Valószínű, hogy az anyakönyvekben is a nagy számú hajós megjelölés hasonló foglalkozáskört jelent. Ki kell emelni még a molnárokat és a halászokat. Molárnak jegyezték be nemcsak a molnármestereket, de a malomtulajdonosokat is. 1745-ben a honoráciorok közt volt 4 molnár, abból 1 nem volt nemes. A másik foglalkozás, ami a szekeresgazdák életében is fontos szerepet játszott, az a halászmesterség. Ugyanebben az évben 20 halász lépett be a polgári rendbe – köztük nemesek és nem nemesek egyaránt –, és a városbíró is a halászok közül került ki.⁸ Ezt a mesterséget űzték olyan szekeresgazda nemzetségek, mint: Kemenczky, Salamon, Galambos, Rácz, Mórocz, Szikra, Tuba. A Tuba, Galambos, Kemenczky nemzetségek tagjai majdnem 200 éven keresztül felbukkannak a halászmesterek névsoraiban.⁹ A földműves és kertész foglalkozás teljesen a szekeresgazdák 'profiljába' tartozott, a földművelés az egyik alapvető megélhetési forrása volt ennek a társadalmi rétegnek. Amennyiben nem volt saját birtokuk, amin gazdálkodhattak, akkor a vagyonosabb szekeresgazdáktól bérelték a földeket. Ezért is nevezték a birtokos szekeresgazdákat telkes gazdáknak, és a fuvarozó gazdákat szekeresgazdáknak. Később maradt meg a szekeresgazda megnevezés, általánosan érintve az összes (nemes) gazdát Komáromban.

⁶ Paluga 2017: 105.

⁷ Alapi 1911: 1.

⁸ Paluga 2017: 107.

⁹ Kecskés 2006: 112–115.

A szekeressgazda nemzetségek részletes bemutatása, státuszt és foglalkozást illetően

Érdemes részletesebben megvizsgálni egy-egy szekeressgazda nemzetséget, foglalkozásaik jellemzőit, hogy esetlegesen milyen módon változott lakhelyük vagy jogi státuszuk. A nemzetség fogalmával kapcsolatban Ballabás Dániel meghatározását szeretném ebben a fejezetben használni: „A nemzetség fogalma alatt itt és a továbbiakban egy közös őstől fiágon leszármazó, azonos vezetéknévvel viselő személyek összességét értjük. Ez nem azonos azzal, amit manapság általában családnak tekintünk.”¹⁰

A jogi és vagyoni variabilitás a születési, házassági, halálozási anyakönyvek, nemesi összeírások és a komáromi polgárkönyv alapján az Antal nemzetségnél a legkönnyebben modellezhető. Az Antal nemzetség Komáromban a 19. század első felében meghatározó tagja volt a szekeressgazdák közösségének, ami a század végére megváltozott. Gyökereik ismeretlenek, annyi bizonyos, hogy a 18. században már Csallóközben éltek. Kempelen Béla ír egy Antal nemzetségről, ami Pozsony vármegyében 1379-ben birtokos nemes, és adományt 1484-ben Csattejed és Moltejed községekben kap. Ezen oklevelekre hivatkozva 1732-ben és 1761-ben Heves megyében igazolták nemességüket. Kempelen valószínűnek tartotta, hogy ehhez a családhoz tartoztak az 1754–55-ben Pozsony vármegyében igazolt Antal leszármazottak is.¹¹ Csallóközt 3 vármegye osztotta fel, úgymint Komárom, Győr és Pozsony. Ez is az oka annak, hogy a szekeressgazdák gyökereit nemcsak Komárom vármegyénél kell keresni, hanem Győr és Pozsony vármegyénél is. Komárom vármegye nemességigazolásai közt találunk három Antal családot is. Az egyik Antal Gergely és János fia 1725-ben. Ők az 1695. november 12-én kiadott armálisra hivatkoztak, amit Pál, János és István (testvérek) kaptak meg, Nyitra megyében kihirdetve.¹² A második család, Antal György Füssön 1727-ben, Gergely utódai Apácaszakállason 1756-ban, Gergely, István és József pedig 1771-ben igazolta nemességét (Priv. 1719.). A harmadik Antal családból valószínűsíthetően a két nemességszerző, Ambrus és István igazolta nemességét 1698-ban. Alapi szerint a jószágadományozás időpontja Ambrus és István esetében 1662-ben volt. Ambrus unokája, Gergely 1725-ben igazolta magát. Gergely, Gergely fia Komáromban 1732-ben és 1756-ban. Gergely, István unokája 1725-ben, Gergely, Gergely fia, egyben István unokája Várbogyán 1732-ben igazolta nemességét. István és János, Gergely fiai 1756-ban igazolták magukat.¹³ Az 1754–55-ös összeíráson István, János és Gergely is igazolta nemességét, valószínűleg az utóbbi Antal családhoz tartoztak.¹⁴ A nemzetség tagjai a komáromi református temetőben több síron is használták a „várbogyai” előnevet, feltételezhető, hogy az 1662-ben jószágadományt nyert család leszármazottjai éltek Komáromban, a szekeressgazdák közösségében. Egyelőre

¹⁰ Ballabás 2013.

¹¹ Kempelen 1911: I. kötet.

¹² Alapi 1911: 134., Kempelen 1911: I. kötet.

¹³ Alapi 1911: 134.

¹⁴ Illésy 1902: 50.

nem ismert, hogy mennyire jogszerűen használták az előnevüket, azonban a Komárom városában élő nemesek is előszeretettel használtak előneveket megkülönböztetés céljából. Ennek a gyakorlatnak a bizonyítékai láthatók az 1847-es komáromi nemesi összeírásokban. A Zetényi Csukás nemzetség tagjai pontos lakhelyüket használták fel az összeírásban, pl.: „Uj utzai Csukás János”, akinek foglalkozásaként ’gazda’ volt feltüntetve, vagy „néhai Vágduna melléki másként Kis Csukás János árvái, János és Zsigmond” bejegyzés olvasható.¹⁵ Az Antal család Várbogyai előnévhasználata sejteti, hogy szorosabb kötődés áll fenn a községgel. Fényes Elek Bogyá magyar falu leírásánál megjegyzi, hogy a falu két részből állt, mégpedig Nemes-Bogyából és Vár-Bogyából, amit az országút választott ketté. Vár-Bogyá egykoron a komáromi vár uradalmához tartozott. Népességét 361 lakosra teszi, annak 73%-a volt református vallású. 53 nemes családfő élt itt, és a falu birtokosai a következők voltak: Kürthy, Antal, Csepy, Pázmány, Király, Csóka, Császár, Fűsy, Szűcs és Bereczk. Tehát az Antal család 1848-ban is birtokos volt Bogyán.¹⁶ Továbbá Felső-Gellér földbirtokosai közt is említi az Antal családot. Ebben a községben 84%-ban voltak reformátusok, és 35 nemes családfőt jegyez meg.¹⁷ A következő leszármazottak szintén az Antal Ambrus és István által 1662-ben nyert nemességre hivatkoztak, mikor megkapták bizonyosságlevelüket a vármegyétől: Antal Gergely, Sándor és István, Gergelynek fiai és azok gyermekeikkel együtt; István és János, István fiai és azok gyermekei; Gergely, János, Ferenc, Sándor, József és az utóbbi fiai – a felsoroltak mind 1814-ben kapták bizonyosságlevelüket –; János, Károly fiával együtt 1815-ben kapta meg; Sándor, Gáspár, Sándor, Ambrus fiával Komáromban 1824-ben; János, Lajos fiával 1837-ben.¹⁸ A komáromi szekeressgazda közösségben élő és tevékenykedő Antal család református volt, ezért a református anyakönyvek vizsgálatával kell kezdeni a kutatást. 1783-tól vezetik Komáromban külön a reformátusok az anyakönyveket, és az első bejegyzés, ahol az Antal családot említik, az egy születési anyakönyv, az időpont pedig 1784. március 29. Ezen a napon Antal János született, apa: Antal István, nemességét feltüntették. Foglalkozásként az eques szót jelölik, az itt használt jelentése nem tisztázott. A szó maga lovagot, lovaskatonát, lovaszt jelent. Az anya Kosár Erzsébet, szintén szekeressgazda család, általában bögellői előnevet használtak, és a 19. század második felében két ’s’ betűvel írták a nevüket. Lakhelyük Komárom, keresztszülők pedig nemes Asztalos Mihály és Pajor Zsófia. A református születési anyakönyvben 1783 és 1848 között 97 bejegyzést lehet találni, ami az Antal nemzetséget érinti. Az okot, amiért ezt az időszakot választottam a nemzetség esetében, később szeretném megmagyarázni.

Rá kell térni a kérdésre – ami a fejezet címe is egyben –: mi a vagyoni és jogi variabilitása ennek a nemzetségnek/családnak? Jogi változékonyságról nem igazán beszélhetünk, mivel az Antal család férfi és női tagjai is, szinte kivétel nélkül feltüntették az anyakönyvekben nemesi státuszukat (nők esetében még a törvénytelen gyermeknél is). A nemesi címhez

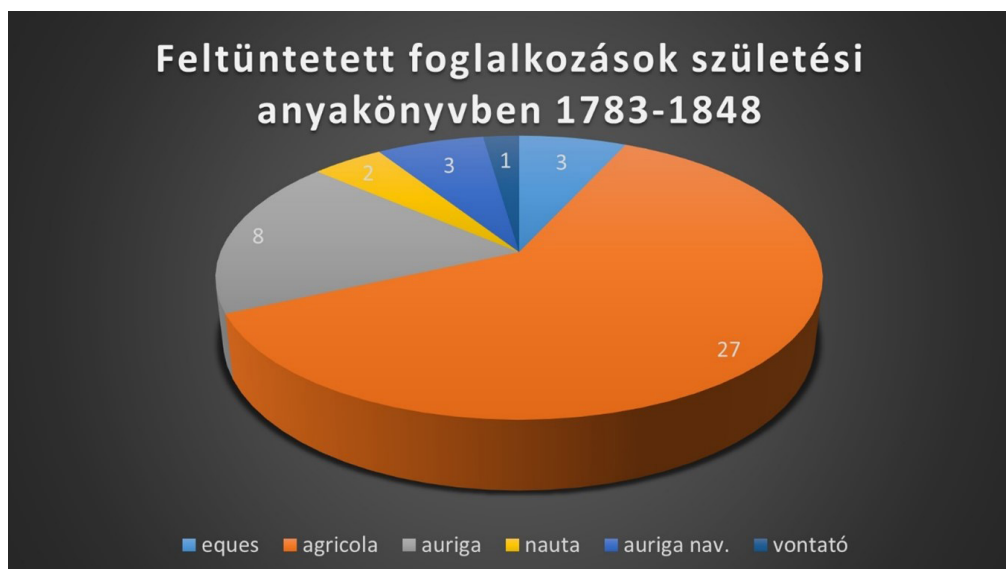
¹⁵ SANR - KSN, f. Urbárske a kom. písomnosti Komárno, číslo 72.

¹⁶ Fényes 1994: 143.

¹⁷ Fényes 1994: 149.

¹⁸ Alapi 1911: 182–183.

ragaszkodva még az 1880-ban 38 évesen elhunyt Antal Sándor neve előtt is ott szerepelt a nemes megnevezés. 1847-ben Komáromban 11-en igazolták nemességüket, továbbá két özvegyasszony. Ezzel egy időben Nemes- és Várbogyán 8-an, Felső-Gelléren 4-en.¹⁹ Egyetlen egy Antal nevű polgárt találni a komáromi polgárkönyvben, Antal Sándor református szabót, aki 1845. július 16-án lépett be a polgári rendbe.²⁰ A református születési anyakönyvek alapján a foglalkozást érintő változások, esetlegesen állandóságok könnyen kivehetőek. Az időszakon belül vizsgált 97 bejegyzésben, ami az Antal nemzetséget pontosan érinti, 44 alkalommal tüntették fel a foglalkozást, ami sajnos nem nagy, 45%-os arány. A következő diagramon látni lehet a mesterségek arányát a születési bejegyzések alapján.

1. kép: Feltüntetett foglalkozások születési anyakönyvekben 1783-1848

A mesterségek megnevezését a diagramban is úgy tüntettem fel, ahogy azok az anyakönyvi bejegyzésekben olvashatók. Az eques vagy equester lovast jelent. Ebben az esetben, hogy pontosan milyen foglalkozást is értettek a „lovas” alatt, bizonytalan. Az agricola földműves, szántóvető, gazda jelentése egyértelmű. Az auriga szekeres, lovas, kocsis, bizonyos esetekben hajókormányos. A hajókormányos foglalkozás alatt ebben az esetben az auriga navalis kifejezés értendő. A nauta szó hajós, illetve hajóval kereskedő egyén foglalkozását jelöli. A vontató fogalma is egyértelmű, ez az egyik leginkább jellemző foglalkozás a szekeresgazdákat nézve. Az anyakönyvekben nem a leggyakoribb a ’vontató’ szó használata, azonban az eddig elvégzett kutatások és a szakirodalom egyértelműen tükrözik, hogy a komáromi hajóvontatást a szekeresgazdák végezték. A fent látható

¹⁹ SANR - KSN, f. Urbárske a kom. písomnosti Komárno, číslo 72.

²⁰ SANR, pracovisko Archív Komárno, A.XXIV. Mestská a obecná správa do roku 1945, A.XXIV.1. Magistráty, Magistrát mesta Komárna 1277 – 1922 (1923), „Felesküdüött polgárok lajstroma”.

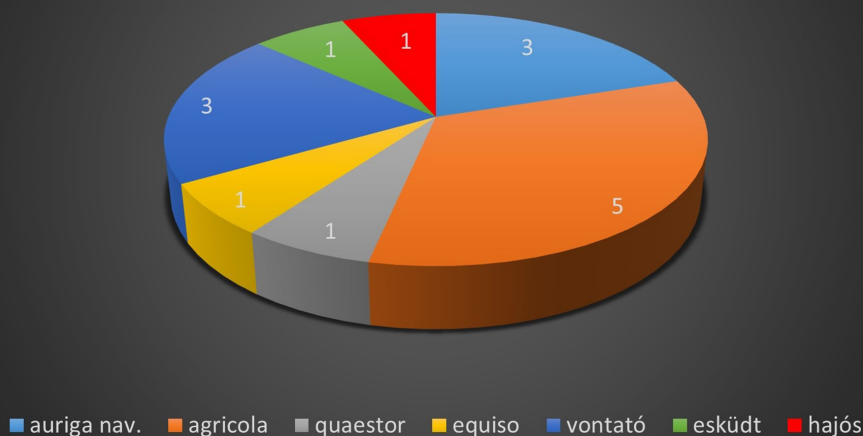
eredményeiből kitűnik, hogy az Antal család Komáromon belül egy földműveléshez ragaszkodó, lovakat igénylő foglalkozáskörön belül mozgott. A fuvarozástól kezdve a hajóvontatásig mindenhez szükség volt lovakra, kivéve a hajós és hajókormányos szakmát, azonban a két utóbbi szakma nem esik távol a hajóvontatástól. A többi eddig ismert családnál is hasonló tendenciát lehet megfigyelni. A hajós-, hajóvontató-, hajóács-, vízimolnár-, halászmesterségekben nagyban képviseltették magukat a gazdák. Az Antal család házassági politikája is érdekes és sokatmondó. A komáromi házassági anyakönyvekben az első bejegyzés, ami az Antal családot illeti, 1791. március 7-én íródott. Nemes Antal Gergely 24 éves földműves feleségül vette nemes Szelle Évát, nemesócsai Szelle Péter lányát. Az esketés is Nemesócsán (Nemes-Olcsa) történt, ám mégis bejegyezték a komáromi anyakönyvbe. Nemesócsa egyik birtokosa volt a Szelle család.²¹ Szinte ugyanez a helyzet az 1826. március 17-én összeházasodott nemes Antal Sándor vontató és nemes Nagy Julianna házasságával, aki nemes Nagy Mihály nemesócsai birtokos lánya. A tanúk itt nemes Antal Gergely és Szelle János voltak. A község prédikátora adta össze a párt, a bejegyzés a komáromi református házassági anyakönyvben található. Meg kell említeni, hogy Fényes Elek Nemes-Olcsa község birtokosainak leírásánál megemlíti két olyan családot, amelyet a 20. században élő utolsó szekeressgazdák még tipikus gazdacsaládként említettek, ezek a Galambos és a Szarka nemzetség.²² Ez a házassági politika folytatódott a családnál, amennyiben csak a férfi leszármazottakat vizsgáljuk meg, olyan nemesi családokkal kapcsolódtak mint (a fentiekén kívül): Mórocz, Körmöndi (Körmendy), Tuba, Kossár, Pati Nagy, Végh, Gulyás, Kecskés, Lévy, Czanik (másképp Czina). A Csepy családot 7 csallóközi községben birtokosként tünteti fel Fényes Elek, a Czina birtokos családot Izsap községnél, a Végh családot pedig 4 községnél említi. Ezek alapján kivethető, hogy az Antal család házassági politikája egyértelmű birtokközpontú tendenciát követett. Ez igaz volt a korszak köznemességére, ami alapvetően a rendi korszakra is jellemző volt, törekedtek a rétegendogámiára. Ezzel a házassági politikával akár a család sorsát is meg lehetett változtatni.²³ Ami a foglalkozást illeti, a házassági anyakönyvekben is nagyrészt feltűntetik azt. 1783 és 1848 között 18 házassági bejegyzés született, ami az Antal család férfi tagjait érintette. a 18 bejegyzésből 15-nél fel volt tüntetve a foglalkozás, ami elfogadható, 83%-os arányt jelent.

²¹ Fényes 1994: 157.

²² Fényes 1994: 157.

²³ Kósa 2001: 118.

Feltüntetett foglalkozások a házassági anyakönyvben 1783-1848

2. kép: Feltüntetett foglalkozások a házassági anyakönyvben 1783-1848

Itt is látni, hogy a földműves foglalkozás dominál, azonban ebben a halmazban már nagyobb teret hódít az 'auriga nav.' és a vontató foglalkozás. A komáromi szekeresszázadk foglalkozásainak variabilitása érdekes. A kutatás következő hipotézise az, hogy a szekeresszázadk többségében földműves alapokkal, alaptőkével rendelkeztek. Ezért volt egy profiljuk, működési területük a gazdaságon belül, ahol könnyebben tudtak érvényesülni, természetesen a városon belüli viszonyok között. A profiljuk nagyrészt a lóval való munkát jelentette. Ide tartozik a fuvarozás, földművelés, de a hajóvontatás is. A hajóvontatás pedig egy kapu a hajós szakmához, ebből pedig következik a hajóács foglalkozás, illetve a kereskedés is. Váltani a foglalkozások közt viszonylag gyorsan tudtak, illetve valószínű, hogy egyszerre több mesterséget is űztek, úgymint földművelés-kertészet, földművelés-hajóvontatás, fuvarozás-kereskedés, hajózás-hajóvontatás (egy család kiadott egy dereglye legénységet, illetve a vontató munkára összeállt több család tagja). A foglalkozásváltásra ékes példa nemes Antal József, aki 1816. február 27-én házasodott össze nemes Csepy Terézszel Lakszakállason. A házassági anyakönyv bejegyzésében az 'auriga nav.' foglalkozást tüntették fel. Antal Józsefet első lánya születésénél, 1819-ben földművesként jegyezték fel. 1821 és 1823-ban született gyermekeinél sajnos nem írták be a foglalkozást. 1825–1826-ban szántóvetőnek jelzik a foglalkozást. Ami a foglalkozást érinti, a halálozási anyakönyvek is szolgáltatnak értékes adatokat. 1783–1848 között 56 esetben készült halálozási bejegyzés. Ebből 17 esetben emelték ki a foglalkozást. Mindez 30%-os arányt mutat.

3. kép: Feltüntetett foglalkozások a halálozási anyakönyvben 1783-1848

A foglalkozás megoszlása hasonló arányokat mutat a házassági és a születési anyakönyvekben írt bejegyzésekkel. Ebben az esetben is a földművelő foglalkozás dominált, utána az auriga navalis, az auriga és a vontató. 1808 novemberében bejegyezték két halálesetet, ami konkrétan az egyik Antal családot érintette. Antal Józsefről szólt az első bejegyzés, itt foglalkozásként az auriga navalist tüntették fel. Antal József 26 évesen, 1808. június 14-én Doborgaznál a Dunába fulladt. Doborgaz község ma a Dunaszerdahelyi járáshoz tartozik, Komáromtól 75 kilométerre nyugatra, a Duna jobb partján fekszik. Az Antal Józsefről szóló bejegyzést követően testvéréről következtek információk. Antal István halálának pontos napja ismeretlen. Foglalkozását tekintve az 'auriga pariter nauticus' kapcsolatot használták. Rácalmásnál fulladt a Dunába, ami 140 km-re délkeletre található Komáromtól, és itt is temették el. Ezt igazolta az édesapja, Antal József és a többi hajós társak, akik ugyanazon a hajón dolgoztak. Ebből a bejegyzésből ki kell kiemelni az 'auriga pariter nauticus' kapcsolatot. A 'pariter' szó jelentése: egy időben, tehát egy időben volt az említett személy kocsis és hajós is. A fent említett hipotézis itt igazolni látszik, hogy a szekeresgazda nemesek egyszerre több mesterséget űztek. Az Antal nemzetség vizsgálatát tekintve feltűnhet, hogy az anyakönyvek szempontjából az 1783–1848 közötti időszakot vettem részletes vizsgálat alá. A 18. század végén, 19. század első felében ez a nemesi család erős reprodukciót mutat, ami az 50-es évek után szinte megszűnt. Fellelhető még néhány születési bejegyzés – főleg az 50-es évek elején –, de nem hasonlítható az 1848 előtti időszakhoz. A kutatás részeredményei arra a feltételezésre utalnak, hogy a nemzetség tagjai lassan visszazivárogtak csallóközi birtokaikra, ahol a család a nagyobb földbirtokokat szerezte. Az oka ennek valószínűleg az volt, hogy a város gazdasága

romlani kezdett, a kereskedési központ áttevődött Győr városába. A jól jövedelmező foglalkozások, mesterségek fokozatosan elvesztették súlyukat, és szinte a létfenntartás maradt középpontban. Nagyobb profitot már nem tudtak termelni.

A foglalkozásváltásokat nem csupán az Antal, de más nemzetségeknél is ki lehet mutatni. Ilyen például nemes Máthé István esete. 1861-ben házasodott meg Tóth Eszterrel, akinek édesanyja nem mellesleg nemes Antal Lidia volt. A Mát(h)é család nevének írásmódja következetlen. Egymást követő anyakönyvi bejegyzésekben a Máté és Máthé írásmódot is használják. A család már 1612-ben nemesi bizonyáglevelet nyert Komárom vármegyétől – ahol varaichoni Máthé Pálra hivatkoztak mint ős –, itt Máthé írásmódot használtak.²⁴ A nemzetség tagjai bizonyáglevelet nyertek Komárom vármegyétől nemcsak 1612-ben, de 1667-ben is. Az 1725-ben tartott nemesi vizsgálaton szintén igazolták nemességüket. Az alábbi dokumentumokra hivatkozva 1847-ben Máthé János, János fiával; József, György fiával; István, István fiával; Ferenc, Ferenc és Zsigmond fiaival; Lőrinc és fiai; János és fia, Pál; illetve János és Pál fiaival kaptak nemesi bizonyáglevelet.²⁵ A városi polgárkönyvben 1750-ben található egy bejegyzés Máthé Vencelről, azonban a kiegészítő információk szerint ő Csehországból származott, és római katolikus vallású volt, tehát kicsi a valószínűsége, hogy azonos nemzetségről van szó.²⁶ 1847-es nemesi összeírásban szerepel: Máthé István hajóács, néhai Máthé János özvegye, Kálóczi Zsuzsanna és fia János, illetve Máté György, aki Budán volt hajóács, és Ferenc, aki Komáromban.²⁷ Az általam vizsgált Máthé István a házasságkötésének időpontjában – 1861. február 11-én, 22 évesen – már hajóácsmesterként van feltüntetve. Édesapja, idősebb nemes Máthé István szintén hajóács volt. Ifjabb Istvánnak 1862. március 31-én született első gyermeke, ennél a bejegyzésnél hajókészítő-mesternek jegyzik Máthé Istvánt. A keresztszülők mesterségei: hentesmester, földműves, molnármester, halászmester. Szinte az összes keresztszülő nemesi családhoz tartozik. 1864-ben született gyermekénél ladikcsináló mesternek, 1866-ban hajóácsnak, 1870-ben újra hajóácsmesternek, 1872 és 1875-ben hajóácsnak, 1876-ban kereskedőnek tüntették fel. 1878-ban hunyt el 39 évesen, és a halálozási anyakönyvi bejegyzésben is a hajóács foglalkozás olvasható. Ennél az életútnál egyértelműen dominált a hajóácsmesterség, azonban látható, hogy a kereskedelem sem állt távol Máthé Istvántól.

Hasonló a helyzet Kelemen Istvánnal is, akinek felesége Kemenczky Zsófia volt. Fiuk részt vett a millenniumi díszfelvonuláson a városi bandérium lovasaként. Kelemen István foglalkozása 1863 és 1871 közt hajóács, 1881-ben született gyermekénél már földművesnek jegyzik be. Az előbb említett család nemzetségét nehezebb beazonosítani, mivel feltételezhetően több Kelemen nemzetség élt Komárom városában, Komárom vármegyében. Az egyenesági leszármazottak elmondásából lehet tudni, hogy ez a család az 1633. szeptember 13-án Bécsben nemességszerző Kelemen Márton leszármazottjának tartja

²⁴ Alapi 1911: 283.

²⁵ Alapi 1911: 283. Illetve SANR, Komárňanská Župa, Kongregačné zázpisnice Komárňanskej župy I. 1280 – 1918; 1847, 1564-es bejegyzés.

²⁶ SANR, pracovisko Archív Komárno, A.XXIV. Mestská a obecna správa do roku 1945, A.XXIV.1. Magistráty, Magistrát mesta Komárna 1277 – 1922 (1923), „Felesküdüött polgárok lajstroma”.

²⁷ SANR – KSN, f. Urbárske a kom. písomnosti Komárno, číslo 72.

magát.²⁸ Az ehhez a nemzetséghez tartozó leszármazottak 1757-ben igazolták nemességüket Nagymegyer városában, ami 32 km-re található Komáromtól.²⁹ A polgári rendbe először 1773-ban Kelemen Márton lépett be mint református fazekas, aki Dunaalmásról származott Komáromba. 1811. január 25-én belépett a polgári rendbe Kelemen József gombkötő, református.³⁰ Nehéz feladat azonosítani a két adott személyt, amennyiben nemesek, akkor melyik nemzetséghez tartoznak. Érdemes kiemelni Kelemen István feleségének a nemzetségét is, mivel jelentős szerepük volt a szekeresszázda rétegen belül. A nemesi ősök körül voltak vitás kérdések, mégpedig a vezetéknév írásánál. A nemzetség komáromi tagjai kivétel nélkül ragaszkodtak a Kemenczky változathoz, azonban a nemesi oklevélen a Kemenczei név olvasható. A családhoz kapcsolódó, nobilitáriumban található ügyiratok sora foglalkozik a problémával. Egy 1769-ben keltezett iratban tárgyalják a problémát, az ott leírtakban olvashatjuk, hogy a leszármazottak ragaszkodnak a Kemenczky névváltozathoz, és hogy Kemenczei név képviselői Komárom városában nem éltek. Családfa leírása is megtalálható ebben a dokumentumban, amivel igyekeznek bizonyítani a Kemenczky vezetéknév helyességét. A nemzetség irataihoz van csatolva a másolata az eredeti oklevélnek, amit Kemenczei Péter nyert 1692. június 20-án.³¹ 1769-ben Kemenczky István, János, András, János fiai Kemenczei armálisra hivatkozva igazolták nemességüket. A Kemenczky nemzetség 1802. február 12-én kapott nemességmegújító oklevelet I. Ferenc királytól.³² Alapi Gyula a nemességszerzés időpontjának 1692. június 20-át jelöli, míg a nemességmegújító oklevélben 1692. június 29. szerepel. A nemességmegújító oklevél időpontjának pedig júniust jelöl Alapi Gyula. Az 1802-es oklevélre hivatkozott Kemenczky József és József nevű fia, mikor 1829-ben megkapták a bizonyáglevelüket Komáromban. 1838-ban a Pakson élő János, Károly és János fiai, a Pákozdon élő Gábor és a Komáromban lakó Jánosnak a fiai kaptak a bizonyáglevelét. 1840-ben pedig Dániel József és Dániel fiaival, Károly Miklós, Gyula és Kálmán fiaival Miskolcra, illetve a Komáromban élő József, Sámuelnek fiai kaptak a bizonyáglevelét.³³ A Kemenczky nemzetségből 12-en léptek be a polgári rendbe. A többi szekeresszázda nemzetségekhez viszonyítva ez magas szám. Legjellemzőbb a vallás, a polgárságba belépett Kemenczkyek mind református felekezetűek voltak. Itt előfordult az is, hogy a polgár fia követte atyja példáját, és ő is belépett a polgári rendbe, ami más szekeresszázda nemzetségeknél ritkaságszámba megy. A foglalkozást tekintve leggyakoribb az asztalosmesterség, de volt köztük halász, hivatalnok és kereskedő is.³⁴

²⁸ Alapi 1911: 8.

²⁹ Alapi 1911: 152.

³⁰ SANR, pracovisko Archív Komárno, f. A.XXIV. Mestská a obecná správa do roku 1945, A.XXIV.1. Magistráty, Magistrát mesta Komárna 1277 – 1922 (1923), „Felesküdtött polgárok lajstroma”.

³¹ SANR, Komárňanská Župa, acta nobilitaria.

³² HU-MNL-OL-A 57 60. kötet, 639–644. oldal. Illetve: https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/hu_mnl_ol_a057_60_0299/?list=eyJxdWVyeSI6IjE4MDIga2VtZW4qIiwZmlsdGVycyI6eyJEQVRBQkFTRSI6WyJLSVJLIi19fQ&fbclid=IwAR0f5ZmKAS87RnAu8QqIPGMon02uyTgrlOMpxA0GwSI6dBB-8tk55X0X1XY (letöltés: 2022. 05. 14.)

³³ Alapi 1911: 218.

³⁴ SANR, pracovisko Archív Komárno, A.XXIV. Mestská a obecná správa do roku 1945, A.XXIV.1.

Amennyiben megvizsgáljuk a fent említett Kelemen István feleségének, Kemenczky Zsófiának a családi hátterét, látni fogjuk a kapcsolatot a többi szekeresgazda nemzetséggel. Kemenczky Zsófia édesapja nemes Kemenczky Mihály (született 1800. szeptember 1.), akinek házassági anyakönyvi bejegyzésében földműves foglalkozást jelöltek, míg a halálozási anyakönyvi bejegyzésében kocsis. Édesanyja – Csukás Juliánna – a zetényi Csukás nemzetséghez tartozott. 1775-ben és 1778-ban bizonyáglevelet kaptak a nemzetség tagjai, mind Csukás Bálint 1499-es nemeslevelére hivatkoztak. 1776-ban a Lacházán (ma Vladislavci, Horvátország, 324 km-re Komáromtól) és Pest megyében lakó Csukások, 1834-ben pedig az újszőnyi lakosok kaptak bizonyáglevelet, akik szintén az 1499-es nemeslevelre hivatkoztak. 1846-ban pedig komáromi és nemesócsai Csukások kaptak bizonyáglevelet. Az 1847-es nemesi összeírásban 39 Csukás igazolta nemességét. Foglalkozásukat tekintve változatos képet kapunk. Volt köztük molnár, kovács (Ócsáról, 22 km-re Komáromtól), katona, hajós, 'kocsisgazda', vontató, pék, ügyvéd, vámszedő, kertész, gazda, fakereskedési biztos Baján, asztalos és esztergályos.³⁵ A polgári rendbe összesen öten léptek be a Csukás nemzetségből. A foglalkozásukat csak három esetben tüntették fel, egyik esetben munkás, másikban fazekas, harmadikban pedig kocsmáros volt a személy. Vallási szempontból kivétel nélkül mindannyian reformátusok voltak.³⁶

A református születési anyakönyvekben az Illés nemzetségnél is érdekes irányt mutatnak a foglalkozások típusai. A nemzetség tagjai Komárom vármegyében először 1762-ben kaptak bizonyáglevelet, mégpedig Illés Péter, Mihály, István, János, Mihálynak fiai.³⁷ Egy tanúvallomási jegyzőkönyvi bejegyzés is van az előbb felsoroltak neveivel, itt azonban Mihály fiai után említésre kerül Nagyigmánd község neve is.³⁸ 1791-ben szintén bizonyáglevelet nyert Illés Márton, János, Ferenc, Tádé, Illés, László, István, Antal fiaival. A nemzetségből érdemes kiemelni Illés Mártont, aki a Magyar Nemes Testőrség tagja volt 1804. szeptember 1-től 1809. március 16-ig. Nemesi rendhez tartozása hozzásegítette, hogy a szekeresgazdák közül az egyik legkiemelkedőbb katonai karriert futhassa be. 1805-ben a felkelő nemesi seregbe osztották be, 1806-ban futárszolgálatot látott el. 1809-ben az uralkodó személye körüli szolgálattételre kirendelt 6 testőr egyike. 1819-ben még másodkapitányként szolgált a 6. huszárezrednél. Komárom vármegye ajánlatára került be a testőrséghez.³⁹ Illés Márton születési helye ismeretlen, mivel a testőrség adatai ebből az időszakból nagyon pontatlanok, azonban bemondásra került egy 1783-as születési dátum és Komárom város neve (ami lehetett a katona akkori lakhelye is). Ebben az évben Komáromban nem található anyakönyvi bejegyzés róla. Az Illés nemzetség többi tagjáról viszont készültek bejegyzések, amelyek betekintést adnak arról, hogy milyen foglalkozás jellemezte leginkább őket. A név

Magistráty, Magistrát mesta Komárna 1277 – 1922 (1923), „Felesküdtött polgárok lajstroma”.

³⁵ SANR - KSN, f. Urbárske a kom. písomnosti Komárno, číslo 72.

³⁶ SANR pracovisko Archiv Komárno, A.XXIV. Mestská a obecná správa do roku 1945, A.XXIV.1. Magistráty, Magistrát mesta Komárna 1277 – 1922 (1923), „Felesküdtött polgárok lajstroma”.

³⁷ Alapi 1911: 213.

³⁸ Alapi 1911: 85.

³⁹ Tisza-Beői Hellebtronth: 186.

írása következetlenséget mutat – ugyanúgy, mint a Máthé nemzetségnél –, mivel sok esetben Illés, Ilyés, Illyés írásmódot használtak az anyakönyvvezetők. A komáromi református házassági anyakönyvben az 1785. január 16-i bejegyzés alatt olvasható Illyés István molnár és Domány Julianna egybekelése. A még ebben az évben született gyermeküknél a családfőt szintén molnárként említik. 1790-ben hajós, majd 1798-ban molnár, 1799-ben pedig újra hajósként jegyezték. A nemzetség másik tagja, Illyés István, aki 1795-ben feleségül vette az ekeli születésű nemes Szigeti Sárát, hajós foglalkozást űzött. Egészen 1800-ig a születendő gyermekeinél a hajós hivatás említik. 1803-ban molnár, 1805-től 1806-ig hajós, majd 1809-ben kocsis. Az Illés nemzetséggel kapcsolatos anyakönyvi bejegyzések – legyenek azok házassági vagy halálozási adatok – többségében foglalkozásként a hajós (gőzhajós), molnár, hajóács mesterség van feltüntetve. Egy családfő foglalkozott csizmadiamesterséggel, rajta kívül szinte mindenki vízhez kötődő foglalkozást választott. Jogi szempontból az Illyés nemzetség egysíkú képet mutat. Érdekes módon a városi református anyakönyveket nézve szinte sehol nem tüntetik fel nemesi státuszukat. Az 1847-es nemesi összeírásban megtalálhatjuk néhai Illés István fiait, Istvánt, aki ügyvéd volt Pesten, és Andrást, aki gyógyszerészként dolgozott. Továbbá rajtuk kívül igazolta nemességét 1847-ben Illés Lajos kapitány.⁴⁰ A komáromi polgárság közé azonban 6 Illyés is belépett. 1779. május 16-án a nemzetségből az első, aki a polgári rend tagjává vált, Illés István volt, foglalkozását vagy származását tekintve a bejegyzés nem tartalmazott információkat. 1806. március 3-án Illyés Antal vált polgárrá, akinek foglalkozásaként a csizmadiamesterséget tüntették fel. 1809. április 20-án D. Illyés Ferenc lett polgárrá, aki ügyvédként dolgozott. 1814. február 16-án Illyés István, szintén csizmadia, 1819. április 23-án D. Illyés István ügyvéd lépett be a polgárság soraiba. Az utolsó a nemzetségből Illés Péter, ő 1827. május 25-én vététt fel, aki református molnármester volt, Keszi községből.⁴¹ Amint ebből is látszik, hogy a vallása is, és a foglalkozása is 'beleillett' a szekeresgazda réteg profiljába. Csupán születésének helye ad okot részletesebb vizsgálatra.

Bizonyítékként szolgál arra, hogy városon kívül született nemeseket is maguk közé emeltek a szekeresgazdák, Hodossy István esete is. Hodossy István Nemeshódos községben született, nemesi családba. Feleségül vette a komáromi Gulyás Juliannát, akivel aztán Komárom városában éltek. Ez az eset már a 20. század első felében történt, azonban a leszármazottak tulajdonában van egy fénykép, ahol a nemeshódosi születésű Hodossy István teljes szekeresgazda díszmagyarban látható. Következtetésekképp ha a gazda nem is született Komárom városában, azonban a nemesi státusza, vagyona és a házassága révén a városba került, nagy valószínűséggel asszimilálódott a szekeresgazdák társadalmi rétegébe.

Jogi státuszt tekintve, érdemes még kitérni a padányi Gulyás családra. A nemzetség egy részére vonatkozó adatokat 1938-ban a Magyar Családtörténeti Szemlében

⁴⁰ SANR - KSN, f. Urbárske a kom. písomnosti Komárno, číslo 72.

⁴¹ SANR, pracovisko Archiv Komárno, A.XXIV. Mestská a obecná správa do roku 1945, A.XXIV.1. Magistráty, Magistrát mesta Komárna 1277 – 1922 (1923), „Felesküdött polgárok lajstroma”.

közölte Padányi Gulyás Jenő. A szerző így ír a család gyökereiről: „Ezek szerint az okmányok szerint a család Csukár-Paka, Sipos-Kartsa, Nagy-Udvarnok, Medve, Padány, Szabadi, Hédervár községekben és később Rév-Komárom városában származott el, illetve bírt nemesi jószágokat. Bár e helységek közigazgatásilag Pozsony, Győr és Komárom vármegyékre terjednek, voltaképpen földrajzilag egyetlen egységben, a Csallóköz keretében maradnak.”⁴² A Komárom városába letelepedő Gulyás János vagy fia, János belépett a polgári rendbe 1791. február 26-án, ott ’questor’ foglalkozást jelöltek meg. Leszármazottai közül is léptek be a polgári rendbe, úgymint 1835. május 29-én Gulyás Péter, református ’mezei gazda’, 1838. július 13-án Gulyás János református földműves és 1839. június 24-én Gulyás Sándor református kereskedő.⁴³ Lehetne említeni még néhány olyan szekeressgazda családtagot, akik előnyben részesítették a polgári rendet, viszont a Komáromban élő Gulyás nemzetség tagjai még a nemességüket sem igazolták Komárom vármegyében. Annak ellenére, hogy ennek a nemzetségnek már 1760-as évek óta éltek itt képviselői, a nemesség igazolása ’csak’ 1847-ben lett aktuális. Ebben az évben nemcsak Komárom vármegye volt érintett az igazolások során, de Pozsony és Győr vármegye is. Az utóbbi vármegyénél az ügyintézés Medve községben kezdtek, a tanúvallomási jegyzőkönyvet pedig 1847. június 8-án vették fel. A szövege a következő: „A tanúvallomások szerint öregebb Gulyás János, a kérdeztetők öregatyja Medvéről Padányba, majd Rév-Komáromba származott s itt él kérdeztetők atyja is. A kérdéses nemes Kulats, igazi nevén Gulyás János testvére Mátyás szintén Medvén élt, ott is halt meg, fia Márton pedig Hédervárra ment lakni. Aláírók: Kovács Márton főbíró, Kolossváry Kálmán eskütt, olvasta a törvényben Koller Ede aljegyző. Tanúk: nemes Csaplár István református, 69 éves Csiliz-Radványi lakos; nemes Szabó Mihály ref. 69 éves balonyi lakos; nemes Horváth Miklós 69 éves, ref. medvei lakos.”⁴⁴ Ez év augusztus 27-én Komáromban keltezett egy törvénytörvény által kiadott bizonyáglevél Gulyás Sándor, János és Mihály testvéreknek. Szövege a következő: „Tartalmazza az 1847. aug. 22-én felvett tanúvallomási jegyzőkönyvet, mely szerint a kérelmező testvérek atyja János, ennek atyja szintén János volt; ez utóbbi János a pozsonymegyei Padány helységből, hol nemesi birtoka is volt, úgy származott Komáromba, hogy Erdélyi Jánosnak Erzsébet nevű leányát vette feleségül. A Padányban lévő birtokot mai napig is bírják vallattatók, mint utódok. Ezen legidősebb János Padányba Medvéről származott, holis az ott lakó Gulyásokkal az atyafiságot fenntartotta. Aláírók: Szarka János főszolgabíró, Szalay Imre eskütt; Nedeczky Kálmán főjegyző; Baranyay Gusztáv t. főjegyző. — Tanúk: nemes idősebb Rácz László, 78 éves, református; nemes Száki János, 69 éves, ref.; Erdélyi Benjámin 62 éves, ref.”⁴⁵ A tanúk közül mindannyian a komáromi szekeressgazda réteghez tartoztak, az Erdélyi nemzetséghez rokoni szálak is fűzték a Gulyás nemzetséget. Egy 1847. december 2-án Pozsonyban kelt folyamodványról is említést tesz Padányi

⁴² Padányi Gulyás 1938: 141.

⁴³ SANR, pracovisko Archív Komárno, A.XXIV. Mestská a obecna správa do roku 1945, A.XXIV.1. Magistráty, Magistrát mesta Komárna 1277 – 1922 (1923), „Felesküdtött polgárok lajstroma”.

⁴⁴ Padányi Gulyás 1938: 145.

⁴⁵ Uo.

Gulyás Jenő, miszerint nemes Gulyás János, Sándor és Mihály Szabad. Kir. Rév-Komárom városi lakosok Pozsony vármegyétől nemesi bizonyáglevelét kiadását kérik. A folyamodványukban a kérvényezők következőképpen vezetik le leszármazásukat: „néhai nemes Gulyás János fia Istvány; ennek három fia volt: Istvány, Mihály, János; ez utóbbi János fia ismét János, ki Medvéből Padányba, majd onnan Rév-Komáromba ment.”⁴⁶ Ettől a Jánostól való leszármazásukat anyakönyvi kivonatokkal igazolták, és ennek megfelelően kérik maguknak és gyermekeiknek (János fia, János; Sándor fiai, Sándor, Antal, Lajos; Mihály fia, József) kétségtelen nemességükről hiteles bizonyáglevelét kiadását. Ehhez a dokumentumhoz tartozik két csatolt okirat is, ami konkrétan érinti nemesi státuszukat Komárom városában, illetve megyében. Az egyik: „1847. aug. 20-án kelt, Szarka János főszolgabíró által kiadott bizonyítvány arról, hogy nemes Gulyás Sándor, János és Mihály testvér urak, sem a vízvári ingatlan vagyonuktól, sem személyeiktől adó alá nem vétettek, hanem őket mint nemesi szabadsággal élőket, az róvásos összeírásból kihagyta s jelenleg is abban benn nem foglaltatnak.” (A vízvári birtok a nemzetség tulajdonában volt a 20. század első feléig, majd 1992-ben visszakapták a birtokot a leszármazottak.) A másik csatolmány szövege a következő: „1847. november 30-án kelt, Szarka János főszolgabíró és Szalay Imre esküdt által kiadott bizonyítvány arról, hogy Nemes Gulyás Sándor, János és Mihály testvérek Rév-Komárom városi lakosok, valamint atyaik, úgy ők is a nemesi kiváltságos jogok folytonos gyakorlásában voltak és vannak is.”⁴⁷ Azért fontosak ezek a dokumentumok, mert a kérelmezők már a 4. generációhoz tartoztak, akik Rév-Komárom városában laktak, ennek ellenére párhuzamosan Pozsony vármegyétől is kérelmezték a nemesi bizonyáglevelet. Komáromban 1847-ig egyszer sem igazolták nemességüket, azonban Pozsony vármegyében igen. Ebből is látni, hogy a késő rendi időszakban is tartották kapcsolataikat családjukkal, akik a birtokaikon maradtak, és fenntartották azt. A nemzetségből elsőként Komáromba érkező Gulyás Jánost házassági bejegyzésében érdekes módon komáromiként tüntették fel. A fent említett tanúvallomási jegyzőkönyvekben is olvasható, hogy Gulyás János Medvéről Padányba költözött, és onnan Komáromba, ahol feleségül vette a komáromi Erdélyi János lányát, Erzsébetet 1766. január 26-án. Első gyermekük születésekor (János, 1768. január 22.) az anyakönyvi bejegyzésben az apánál a 'hospes aurigalis' információkat találjuk. Csak ebben a bejegyzésben utalnak arra, hogy nem komáromi születésű az apa. Második gyermekük születési anyakönyvi bejegyzésében (Péter, 1774. június 23.) az apánál az 'auriga' foglalkozás van feltüntetve. A nemzetség az idő haladtával sajnos fogyásnak indult Komárom város falain belül. Erről emlékezett vissza 1943-ban Gulyás Kornél lelkész is: „Születtem 1867. év július hó 3. napján Komáromban. Szüleim Gulyás Lajos és Hermann Franciska. Négyen voltunk testvérek, három fiú és egy leány. Édesapám jómódú iparos molnár volt, akinek a Dunán szép vízimalma és a Csapó utcában tágas háza volt. Apám később rosszakaratú emberek, talán saját jóhiszemősége folytán nagyon súlyos és nehéz anyagi

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 146.

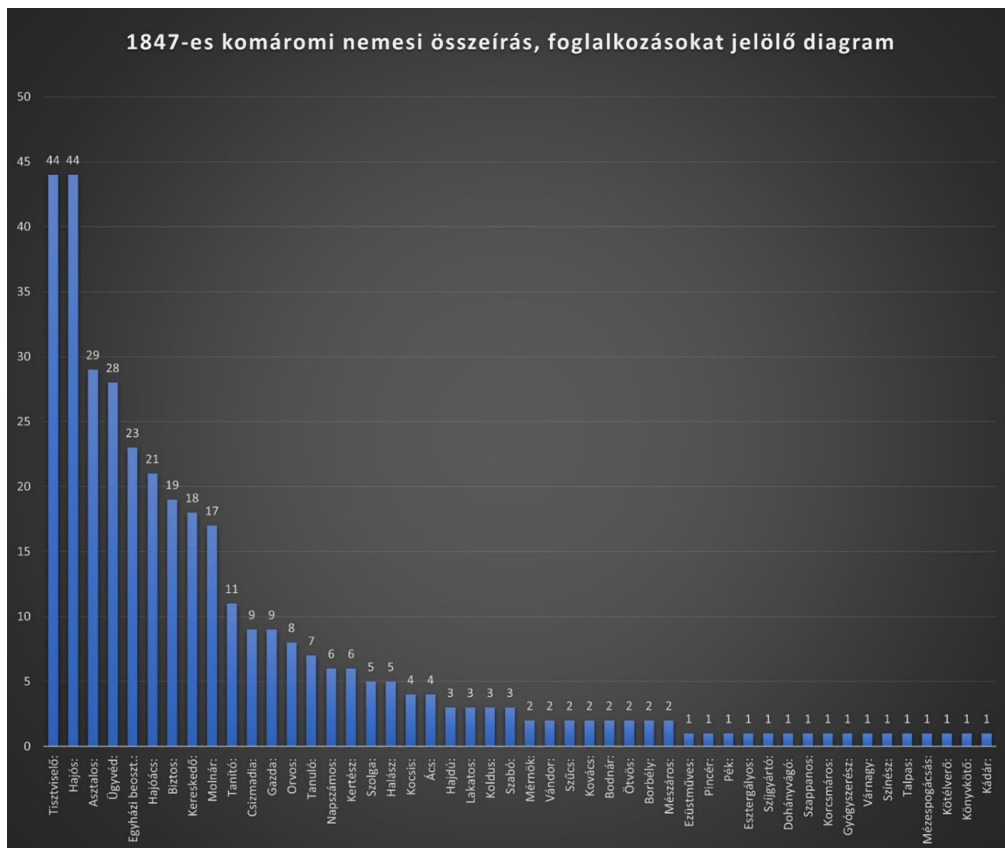
helyzetbe jutott, úgyannyira, hogy 1882. évben elköltözött Komáromból a Bánátba, Nagyszentmiklóásra, hol az ottani nagy gőz- és hengermalomban kapott főmolnári állást, itt halt meg 1896. évben, az édesanyám is itt nyugszik, aki 1884. évben halt meg.”⁴⁸ A visszaemlékező 5. generációs Komáromban élő padányi Gulyás. Nagyapja Gulyás Sándor, a három nemességigazolást kérvényező testvér egyike. Gulyás Sándor foglalkozását tekintve a házassági bejegyzésében (1829. február 12.) kereskedő volt jegyezve. Ugyanitt a ’nemes’ jelzőt is feltüntették. Első fia születésénél (1829. november 30.) és a halálozási anyakönyvi bejegyzésben (1864. február 10.) is kereskedő foglalkozás volt megjelölve. A másik két testvér – János és Mihály – esetében földműves mesterséget olvashatunk az anyakönyvi bejegyzések során. Sándor a komlódi – Komáromtól mai viszonylatban 34 km-re található – lelkész lányát vette feleségül, Etsedy Juliannát. Mihály a komáromi nemes Mészáros Évát vette feleségül, míg János a komáromi Bányai Évát. Bányai nemzetségről nem ismeretes, hogy birtokoltak volna nemesi címet, azonban foglalkozás szempontjából illet a család házassági profiljába. Ebben a nemzetségben szintén hajósok, kereskedők, földművesek, földbirtokosok és később hivatalnokok is megtalálhatóak. Arra is volt példa, hogy konkrét generációt egyesített a Bányai és Gulyás család. A Gulyás és Bányai családfők gyermekeit annak ellenére is összeadták, hogy voltak közös felmenőik. Visszatérve Gulyás Kornél visszaemlékezéseire, édesapja foglalkozását tekintve molnármester, esetében az anyakönyvi bejegyzésekben nincs változás, 1867 és 1875 közt 5 esetben molnármesterként van feltüntetve. Az édesanya római katolikus vallású volt, az ezt érintő vallási vegyes házasságok gyakoriságát később kifejtem. 1875-ben született Irén lányuk bejegyzésénél az édesanya mellé fel van tüntetve Znaim (ma Znojmo, Csehország) városa. A házassági anyakönyvben özvegyasszonyként van feltüntetve – a szülők nem voltak dokumentálva –, és az egyik tanú Hermann Ferenc fűszerkereskedő, ebből feltételezhetünk rokoni kapcsolatot Franciska és Ferenc közt. Gulyás Lajos Kornél visszaemlékezéséből is látszik, hogy a 19. század második felében is érezhető volt a gazdasági migráció. Ehhez hozzájárult a mobilitás, a modernitás és a fejlődés is. Valószínű, hogy ez a tényező vezethetett az Antal nemzetség csaknem eltűnéséhez is, ami egyúttal Komárom városába vonzotta. Rácz István is megjegyzi, hogy a politikai és vallási üldözések befolyásolták a nemesek migrációját, azonban a gazdasági lesüllyedés volt az igazán nagy tömegeket megmozgató kényszerítő erő.⁴⁹

Komárom esetében a – leginkább a szekeresgazdákat érintő – gazdasági visszaesést a hajóvontatás fokozatos megszűnése, a gőzhajó elterjedése okozta. Az állatokkal történő hajóvontatás „rangosabbnak” és effektívebbnek is számított, mint a gyalog, emberi erővel végzett vontatás. A Magyar Néprajz 8. kötetében a következőket olvashatjuk a komáromi hajóvontatókról: „Hasonló tagoltság és szélsőség jellemzi a lóval vontató fuvarosokat is: a kisnemesi származású komáromi szekeresgazdák külön városrészben laktak, lehetőleg egymás között házasodtak, a fuvart nem is mindig személyesen,

⁴⁸ Kránitz 2013: 469.

⁴⁹ Rácz 1988: 69.

hanem kocsisaikkal, lóhajtóikkal bonyolították.”⁵⁰ A komáromi hajóvontatók történetét és gazdasági, kereskedelmi jelentőségét részletesen kutatta Liszka József⁵¹ és Gráfik Imre.⁵² A hajózás, hajós kereskedelem jövedelmezéséről tanúskodik az 1847-es nemesi összeírásban megtalálható foglalkozások megjelenítése is.⁵³ Ebből az eredményből egy képet – erősen hiányos, ám ennek ellenére is felhasználható – kapunk arról, milyen mesterségeket űztek, illetve milyen munkakörökben dolgoztak a helyi nemesek.

4. kép: 1847-es komáromi nemesi összeírás, foglalkozásokat jelölő diagram

A foglalkozások sorában az első helyen osztozik a hajózás és a tisztviselői pálya. Mindkét munkakört 44 alkalommal tüntették fel. Az ötödik legtöbbet említett a hajóácsmesterség volt, utána következik a kereskedelmi biztos, kereskedő, molnár-mesterség. 9 esetben tüntették fel a gazda, 6 a kertész, 4 esetben a kocsis foglalkozást. A kertészek közösségét eddig nem emeltem ki, ennek ellenére a szekeresszabó társadalmi réteg

⁵⁰ Paládi: 215. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/index.html> (letöltés: 2022. 05. 12.)

⁵¹ Liszka 2012; Liszka 2002: 121.

⁵² Gráfik 2004.

⁵³ SANR - KSN, f. Urbárske a kom. písomnosti Komárno, číslo 72.

egyik alappillérének számítottak. 1745-ben két kertész szerepel az újonnan felesküdt polgárok közt, egyben ők a honoráciorok közé is tartoztak.⁵⁴ 1842-ben megalapították a Komáromi Érdemes Kertésztársulatot. Hosszas vita alapján döntöttek a társulat formája mellett, azonban helyi szinten sok esetben említették azt 'céhként'. Rendszeresen részt vettek az úrnapi körmeneten, ezen az eseményen a társulat zászlójával vonultak ki, vallásfelekezeti különbségek nélkül. Ennek köszönhetően kikerülhetetlen volt a konfliktus néhány lelkipásztorral. Többek között azért is volt sok konfliktusuk, mert a társulat alapításakor református többségű volt a tagság, és később is jelentősen képviseltették magukat. Fontos kiemelni, hogy a kertészek is a szekeressgazdák díszmagyarját hordták, erre több, családi visszaemlékezés, még meglévő díszmagyar vagy a családoknál maradt ezüstgombok és menteláncok gyűjteménye a bizonyíték. A kertészek közössége sokáig, a 20. század második feléig fennmaradt, mivel gazdasági szempontból pont ez a mesterség volt a legjövedelmezőbb a századfordulótól kezdődően. A leszármazottak kivétel nélkül vészterhes kezdetekre emlékeztek, mind földterület, mind munkavégzés szempontjából.⁵⁵ Gazdasági szempontból azonban talán a kertészek voltak azok, akik a legkönnyebben tudtak alkalmazkodni a technikai újításokhoz, illetve a kereslethez. A társulat vezetői helyi szinten állandóan újításokkal kísérleteztek, ami sok esetben komoly haszonnal járt. A fent említett foglalkozások érintették leginkább a szekeressgazdákat, azonban maga a hajóvontató-mesterség volt az, amelyik leginkább befolyásolta a családok gazdasági helyzetét. Ez az egyik olyan alapvető munkakör volt számukra, ami miatt 'megérte' Komárom városába költözni és otthagyni községekben a földeket, birtokokat. Nem elhanyagolható az a gondolat sem, hogy mindezek mellett tartották a városban élő családok a birtokaikon maradt rokonaikkal a kapcsolatot, ahogy azt olvashattuk padányi Gulyás János esetében is.

Endogámia különböző formái

Padányi Gulyás János példájából is látszik, hogy ha egy családtag a nemzetségből elköltözött Komáromba, az nem jelentette azt, hogy úgy kell kezelni, mint egy teljesen különválasztott, elszigetelt nemzetségi ágot. Ennek az a jelentősége, hogy egy viszonylag zárt, endogám társadalmi rétegről beszélünk – ahogy a Magyar Néprajz 8. kötetében is említik, 'egymás közt házasodtak' –, azonban nem egy esetben előfordult, hogy abból a községből választottak maguknak feleséget, ahol birtokuk, birtokaik feküdtek. Ez a házassági politika szinte általános volt – nem csak Magyarországon – a korabeli rendi társadalomban. A klasszikus rendi korszakot rétegendogámia jellemezte. Kiváltképp

⁵⁴ Paluga 2017: 107.

⁵⁵ Kéziratot adatgyűjtés alapján, amit 1957-ben a Komáromi Református Egyház lelkesze és kurátora gyűjtött, a kurátor nem mellesleg a fent említett milleniumi felvonuláson részt vevő Kelemen István szekeressgazda unokája, Kelemen István szekeressgazda volt.

jellemző volt ez a nemesség – vagyoni szempontból – alsóbb rétegeire. A földgyarapítás egyik leggyorsabb módja volt a „sikeres” házasság. A szegényebb családból származó nemes kérők jobb esetben saját családjukat fel tudták emelni, ha a menyasszony nagyobb vagyonnal bírt. A nemesi kérők ellen a gazdag jobbágyok sem panaszkodtak. Az ilyen házasságoknak nem is voltak túlságosan bonyolult jogi következményei. A feleség részéről előny volt, hogy a nemesi összeírásokban egy szinten kezelték az elhunyt nem nemesi származású özvegyét, és elismerték a férjhez menéssel járó előnyöket.⁵⁶ Bármennyire is volt népes a szekeressgazdák rétege, a körülbelül 200 évet átölelő időszakon keresztül szinte lehetetlen volt a városon belüli nemzetségek ’közt’ házasodni, főleg, ha a felekezeti hovatartozást is figyelembe vették. A parasztközösségek házasodási hagyományaival szemben a nemesek hagyományai különböztek. Amíg az előbbieket a szomszéd községekkel kiegyensúlyozott kapcsolatot mutattak, addig a nemesek/nemesfaluk párvalasztási szokásai a rendi viszonyokhoz igazodtak. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy olykor nagy távolságokig is „elementek”, hogy „méltó” házastársakat találjanak. Minél kevesebb nemes család élt egy községben, annál nagyobb távolságot ölelt át a házassági kapcsolatuk. Sok esetben más vármegyében fekvő településről jöttek a kérők.⁵⁷ Így volt ez Hodossy Vincze és a Komáromban született Mórocz Julianna vagy a fentebb már említett nemeshódoson született Hodossy István és a komáromi Gulyás Julianna esetében is. Annyi különbséggel, hogy Hodossy Vince és Mórocz Julianna egybekelése valószínűleg az 1890-es évekre tehető, míg Hodossy István és Gulyás Julianna házassága az 1920-as, 30-as évekre. Nemeshódos mai viszonyok közt 58 km-re található Komáromtól, és Pozsony vármegyéhez tartozott. Hodossy István és Gulyás Julianna példája is mutatja, hogy a megmaradt komáromi szekeressgazdák a város elcsatolása után is követték a rendi hagyományokat (vagy azok egy részét), miközben a rendiség időszakát már nem élték meg. A szülőknek még az 1920–30-as években is fontosnak bizonyult, hogy református – esetlegesen nemesi őstől származó – párt válasszanak gyermeküknek. A vallási endogám házassági gyakorlat a 19. század második felében erősödött fel igazán. Kósa László erről következőképp vélekedik: „A réteg szerinti belházasodás tendenciája elsősorban vallási endogámiára törekvéssel párosulva erősítette a nemesi elkülönülést.”⁵⁸ Pont a fent említett kertész szakmát űző szekeressgazdák között volt a legmagasabb a vallási vegyes házasság. A 18. század végén, 19. század elején a felekezeti meggyőződés nagyon fontos szerepet töltött be a társadalomban, azonban a megélhetés és a gazdasági jólét ezt minden bizonnyal felülírta. Ez látszik a református szekeressgazdák házasodási gyakorlatából. Az viszont nagyon érdekes, hogy a 19. század végére, 20. század elejére a vallási vegyes házasságok ritkábban fordultak elő, mint a 19. század első felében. Az általános tendencia az volt, hogy a rendiség végét követően nőtt az exogámia a nemesek körében is. Ennek az ellenkező példáját mutatja a komáromi gazdák gyakorlata. A már Komáromban élő nemzetségek közt találhatunk olyan esetet,

⁵⁶ Kósa 2001: 118–119.

⁵⁷ Uo. 120.

⁵⁸ Uo. 123.

hogy egyazon nemzetségből választottak párt. Következésképpen beszélhetünk a lokális endogámia bizonyos szintjéről. A 19. század végén élt szekeressgazdákat jellemző vallási endogámiának volt egy erős asszimilációs ereje is. A vallási vegyes házasságok más felekezetű tagjai is elkezdtek református ifjúsági egyesületekbe járni, illetve sok esetben a gyermekeiket is csak református egyházban keresztelték. A 20. század elejétől kezdődően pedig szinte egybeforrt ez a réteg a komáromi református egyházközséggel. A vallási ünnepségeken állandóan részt vettek, akár testületileg is – mivel 1910-ben már megalapították a szekeressgazda egyesületet –, a szekeressgazda-énekkar gyakorlatilag a református gyülekezethez tartozott. Az 1881-ben alapított gazdaénekkar legtöbbször az egyházi ünnepségeken lépett fel. Nemcsak a városi, vármegyei tisztviselőknek, de püspöknek és egyéb egyházi méltóságoknak adtak szerenádot. A református egyház szegényeinek való adakozás számtalanszor volt az oka a zártkörű, meghívásos táncestélyeknek. Ilyen esetekben előre meghatározták a belépőjegyek árát, a bevételt a szegényeknek adományozták.⁵⁹ Az egyházi eseményekre is kivonultak a szekeressgazdák bandériumi díszviseletükben. A helyi református püspökök, főgondnokok jubileumát ünnepelték, sok esetben lovasbandériumot állítva az eseménynek, de arra is volt példa, hogy a püspök gyászszertartásán díszőrséget álltak, és az elhunyt egyházi főméltóság koporsóját vitték.⁶⁰

A komáromi városi szekeressgazda lovasbandérium utolsó felvonulása is egyházi ünnepséghez kötődik. 11 évvel a nagy háború után tudta csak a komáromi református gyülekezet pótolni az elvesztett templomharangokat. Ezek hivatalos átadása 1929. szeptember 15-én történt, ahol két harangot is adományoztak az egyháznak, az egyiket maguk a szekeressgazdák.⁶¹ Kelemen István szekeressgazda visszaemlékezéseiben (1957, a komáromi református egyház gondnoka) úgy fogalmazott: „Ugyancsak a gazdákból rekrutálódott ebben az időben a kurátorok többsége. Alulírott azt sem tartja kizártnak, hogy csak a gazdák adták az Anyaszentegyháznak a kurátorokat. Úgyszintén a gazdáinkból választódott ki a presbiterek érdemes társasága, és ha még megvolt, akkor a diakónusok hűséges testülete is”.⁶² A fentiekből – ha nem is a történelmi információkat vesszük figyelembe, hanem inkább kulturális szempontból vizsgáljuk – látni, hogy az utolsó szekeressgazdák életében is mennyire fontos szerepet játszott a református egyház, és hogy mennyire is kötődtek vallásukhoz.

⁵⁹ Komáromi Lapok, 1906. február 10. 6.

⁶⁰ Komáromi Lapok, 1924. november 11.

⁶¹ Komáromi Lapok, 1929. szeptember 17. 1.

⁶² Kelemen István szekeressgazda visszaemlékezései, kézirat, 1957.

Összegzés

A komáromi szekeresszázadok gazdasági csúcspontja a 19. század elejére datálható, ezt bizonyítja a családok reprodukciója is. Minden kétséget kizáróan ez az időszak volt az, amikor elindult a kulturális fejlődésük. Ahhoz, hogy ennek a rétegnek a működését, fennmaradását, hagyományainak örökítését megértsük, nem lehet elhanyagolni a 18. század végi, illetve a 19. század eleji források kutatását. A vagyoni és jogi variabilitás kérdése lényeges, mivel ennek köszönhetően behatárolható a foglalkozási profilja ennek a rétegnek, illetve ez bizonyítja, hogy a réteg megnevezése nem egyenlő a munkájukkal.

Felhasznált források

Levéltári források

Slovenský národný archív (SANR – Szlovák Nemzeti Levéltár)

KSN, f. Urbárske a kom. písomnosti Komárno.

Pracovisko Archív Komárno, A.XXIV. Mestská a obecná správa do roku 1945, A.XXIV.1. Magistráty, Magistrát mesta Komárna 1277 – 1922 (1923), „Felesküdtött polgárok lajstroma”.

Komárňanská Župa, acta nobilitaria.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (HU-MNL-OL)

A 57 - Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii, 1527–1867.

Sajtó

Komáromi Lapok, 1906., 1924., 1929.

Felhasznált szakirodalom

Ballabás Dániel 2013: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század). In: Kollega Tarsoly István et al. (szerk.): Genealógia 2. Bp.

Bácskai Vera 1988: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején, Akadémiai Kiadó, Bp.

Dr. Alapi Gyula 1911: Komáromvármegye nemes családai, Spitzer Sándor Könyvnyomdája, Komárom.

Dr. Illésy János 1902: Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, Bp.

- Fényes Elek 1994: Komárom vármegye leírása (1848), Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Gráfik Imre 2004: Hajózás és gabonakereskedelem, „Gabonakonjunktúra vízen”; második kiadás megjelent a Pro Pannonia Kiadói Alapítvány kiadásában, Pécs.
- Kecskés László 2006: Komáromi mesterségek, Kiadta a Kecskés László Társaság, Komárom.
- Kempelen Béla 1911: Magyar nemes családok, Grill Károly Könyvkiadóvállalat, Bp.
- Kósa László 2001: „Hét szilvafa árnyékában”, A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon, Osiris Kiadó, Bp.
- Kránitz Zsolt 2013: „A késő idők emlékezetében éljenek...”, A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai (1943), Kiadó: Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Pápa.
- Liszka József 2002: A szlovákiai magyarok néprajza, Osiris Kiadó, Budapest, Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely.
- Lukáš Paluga 2016: Komárňanská meštianska reštaurácia v roku 1745. In Varia Theresiana. Aspekty tereziánskeho obdobia v Uhorskom kráľovstve / A tereziánus időszak aspektusai a történelmi Magyarország területén. Bratislava;Komárno: MVSR, Štátny archív v Nitre, pracovisko Archiv Komárno.
- Lukáš Paluga 2017: Remeselníci medzi komárňanskou honoráciou a inkorporovaným meštianstvom.In: Remeslá a živnosti v dejinách miest / Mesterségek és kisipar városaink tükrében, Bratislava, Komárno: MVSR, Štátny archív v Nitre, pracovisko Archiv Komárno.
- Paládi-Kovács Attila: Magyar Néprajz. 8. kötet, Akadémiai Kiadó, Bp.
- Padányi Gulyás Jenő 1938: Adatok a nemes Gulyás (Padányi Gulyás) család leszármazásához, in: Magyar Családtörténeti Szemle, genealogiai és heraldikai szaklap 1938. Szerk.: Baán Kálmán, Bp. 6-7. szám.
- Rácz István 1988: Városlakó nemesek az Alföldön 1541-1848 között, Akadémiai Kiadó, Bp.
- Tisza-Beői Hellebronth Kálmán: A Magyar Testőrség Névkönyve 1760-1918, Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság kiadása.
- Tóth Arnold (szerk) 2012: Néprajz – muzeológia, tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére; kiadja a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság és a Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, Miskolc.

Város és vidék

Az első bécsi döntés és a közigazgatás

*Tisztviselők a Nógrád vármegyéhez visszacsatolt területeken**

Az 1938. november 2-án aláírt első bécsi döntés – etnikai-nyelvi szempontokat figyelembe véve – egyesítette Magyarországgal az 1920. június 4-i trianoni békeszerződés értelmében elcsatolt felvidéki területek egy jelentős részét.¹ A kormány és a törvényhozás a Magyarországnak ítélt területsáv anyaországi jogrendbe való beillesztése során kiemelt helyen kezelte a közigazgatás kérdését. A katonai közigazgatás időszakát követően, a bécsi döntést ratifikáló törvény alapján kibocsátott 9.330/1938. számú miniszterelnöki rendelettel a kormány 1938. december 22-én bevezette a polgári közigazgatást a visszacsatolt területeken. A határozat értelmében megtörtént az 1920 júniusában megcsonkított, majd 1923-ban közigazgatásilag egyelőre egyesített Nógrád és Hont vármegye szétválása, a területekkel gyarapodott Nógrád ismét önálló közigazgatási egységként működhetett, a szintén megnövekedett Hont vármegyét pedig Bars vármegye visszacsatolt részeivel egyesítették.

A rendelet a közigazgatási egységek beosztása mellett többek között határozott a tisztviselői szervezet megállapításáról és a tisztviselők alkalmazásának módjáról is. Jelen tanulmány a Nógrád vármegyének ítélt országrész átvételének és a katonai közigazgatás időszakának áttekintése mellett a régió polgári közigazgatása megszervezésének kérdéskörére összpontosít. Elsősorban arra keresi a választ, hogy a Nógrád vármegyéhez visszacsatolt területeken a közigazgatás járási és községi személyi állományának megszervezésénél hogyan érvényesültek a 9.330/1938., valamint az azt kiegészítő 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendelet irányelvei. A kérdéskör tanulmányozása lehetőséget biztosít annak megválaszolására is, hogy mennyire volt megalapozott a korabeli felvidéki lakosság azon félelme, hogy a bécsi döntés után megüresedett tisztviselői állások jelentős részét az anyaországból érkező hivatalnokokkal töltik fel.

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Az első bécsi döntés diplomáciatörténetét összefoglalóan lásd többek között: Sallai 2002.

A visszacsatolt területek átvétele és a katonai közigazgatás időszaka

A bécsi Belvedere-palotában 1938. november 2-án aláírt első bécsi döntés értelmében visszacsatolt területek átvételét a magyar honvédség alakulatai november 5. és 11. között bonyolították le. A Horthy-korszak kormányai által követett revíziós külpolitikai célok következtében a magyar katonai vezetés készült a Felvidék megszállására, azonban a terveket háborús viszonyokra dolgozták ki. Mivel az első bécsi döntés lehetővé tette az országnak ítélt területsáv békés birtokbavételét, a vezérkar 1938. november 3-án utasítást adott a tervezetek átdolgozására, melynek mentén – Horthy Miklós november 4-i hadparancsát követően – november 5-én megkezdődhetett a Felvidék déli részének megszállása.² Tekintettel arra, hogy a döntés a magyar közvélemény euforikus hangulatát váltotta ki, a katonai bevonulások pompás külsőségek között zajlottak, melynek csúcspontjai a kormányzó november 6-i komáromi, illetve november 11-i kassai bevonulásai voltak.³ A Nógrád vármegyéhez visszacsatolt 696 km²-nyi terület rész⁴ átvételének szimbolikus eseményét a Losonc városába történő 1938. november 10-i bevonulás jelentette, azonban a csapatmozgások a térségben már november 7-én megkezdődtek. A *Felvidéki Magyar Hírlap* tudósítójának beszámolója szerint Balassagyarmatnál egy ceremóniális esemény keretében a honvéd csapatok november 8-án lépték át a határt, egy nappal korábban azonban a város vasútállomásáról már egy felvirágozott vonat indult el Losonc felé.⁵ Salgótarjánban november 9-én szintén ünnep keretében, Horváth László polgármesterhelyettes búcsúztatóját követően indították útnak a honvédcsapatokat,⁶ akik végül Ragyolc és Fülek érintésével 1938. november 10-én érkeztek Losoncra és vették át a város igazgatását.⁷ A felvidéki területek birtokbavételét a november 11-i kassai bevonulás zárta. A szimbolikus eseményeket követően, az ünnepi hangulat elcsendesedésével hamar világossá vált, hogy mind a magyar kormány, mind a visszacsatolt területek lakossága komoly problémákkal néz szembe. A kormány legsürgőbb feladatának a felvidéki területsáv Magyarország jogrendjébe való minél előbbi beillesztése számított, melynek egyik fontos eleme a közigazgatás kérdése volt.

² Szabó 2002: 35–36.

³ Sallai 2002: 149–150.; A bevonulásokról többek között a *Felvidéki Magyar Hírlap* tudósított.

⁴ Az első bécsi döntés értelmében Nógrád vármegye területe 696 km² területtel gyarapodott – ami a trianoni békeszerződést követő határrendezések által a törvényhatóság területétől elcsatolt 1765 km² 39%-át jelentette –, valamint lakosságának száma 54 224 fővel növekedett. Ezzel a törvényhatóság területe 3121 km²-re, lakosainak száma 248 398 főre emelkedett. Vö. KSH 1923: 21.; KSH 1939: 3.; az adatokat idézi (néhol tévesen): Molnár–Szomszéd 1970: 9., 155.

⁵ Az Ipolyvidék boldog napja. *Felvidéki Magyar Hírlap* 1938. november 9. 7.

⁶ Kidöntött határsorompókon át. *Felvidéki Magyar Hírlap* 1938. november 10. 8.; vö. Az egész város meleg szeretete kísérte a felszabadító útra induló honvédeinket. A *Munka* 1938. november 12. 2.

⁷ Losonc, Léva és Rimaszombat felszabadítása. *Felvidéki Magyar Hírlap* 1938. november 11. 1.; Losonc visszacsatolásáról és a város birtokbavételéről lásd bővebben: Puntigán 2008.

1938 novemberétől az 1945 januárjában aláírt fegyverszüneti megállapodásig a felvidéki közigazgatást működésének jellege szerint három önállóan is értelmezhető periódusra lehet osztani,⁸ mely felosztás első szakaszának az 1938. november 5. és december 22. közé datálható katonai közigazgatás időszaka tekinthető.⁹ Ezt a közigazgatási formát általában a békés vagy háborús körülmények között megszerzett területeken ideiglenes jelleggel vezették be. Feladata a bizonytalan átmeneti periódus áthidalása volt, melynek során a birtokba vett területek politikai és jogi viszonyainak rendezésénél arra kellett törekedni, hogy a polgári közigazgatás minél előbb bevezetésre kerülhessen.¹⁰ A revíziót megelőzően – a katonai közigazgatás világos céljának ellenére – a magyar vezetésben nem volt egyetértés arról, hogy egy esetleges országgyarapodás esetén szükséges-e felállítása, csupán arról volt egyező álláspont, hogy a végleges rendszer bevezetését egy átmeneti időszaknak kell megelőznie. Weis István¹¹ ellenérvei dacára Imrédy Béla miniszterelnök és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter mégis ragaszkodott a katonai közigazgatás bevezetéséhez. Álláspontjuk szerint – melyre Weis egy 1939. január 25-én írt jelentésében utalt – az áthidaló szakasz ezirányú megoldása azért volt támogatandó, mert a katonai közigazgatás szervei gondoskodni tudnak a rend fenntartásáról és az államellenes elemek eltávolításáról, „a jogszabályokhoz és formákhoz nem kötött volta miatt [...] a kényes kérdések elintézésére alkalmasabb a polgári közigazgatásnál”.¹² Végül a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács 1938. október 4-én úgy határozott, hogy egy esetleges revízió esetén a visszacsatolt területeken katonai közigazgatást vezetnek be. Ennek megfelelően a bécsi döntést követően a Magyarországnak ítélt régió birtokbavétele után felállt a katonai közigazgatás rendszere, melynek élén a vezérkar főnöke, Werth Henrik és a mellé kirendelt felvidéki kormány megbízott, Jaross Andor állt. A felvidéki területsávon élőket az igazgatási rendszert érintő döntésről a *Felvidéki Magyar Hírlap* hasábján megjelent rendelet tájékoztatta.¹³

A négy-öt hétre tervezett katonai igazgatás felépítése alkalmazkodott a volt csehszlovák közigazgatás szervezetéhez, felállítása során három szintjét hozták létre, az első a járási/városi katonai parancsnokságok, a másodikat a hadtestparancsnokságok polgári osztályai és végül a harmadikat a vezérkari főnökség jelentette. A legfontosabb szerep a járási katonai parancsnokok mellé kinevezett közigazgatási előadókra hárult, ugyanis ők látták el a közvetítő szerepet a parancsnokság és a helyi lakosság között. Erre a pozícióra jellemzően a lokális viszonyokat jól ismerő, a Egyesült Magyar Pártban¹⁴ is

⁸ Az 1938 és 1945 közötti felvidéki közigazgatás három periódusa a következő: 1) 1938. november 5.–december 22. katonai közigazgatás; 2) 1938. december 22.–1944. október 30. polgári közigazgatás; 3) 1944. október 30.–1945 tavasz hadművelleti közigazgatás.

⁹ Bukovszky 2007: 53.

¹⁰ Szabó 2002: 37.

¹¹ Weis István (1889–1973) szociológus, egyetemi tanár. 1938-ban minisztériumi állást vállalt, a visszacsatolt területek közigazgatási integrációján dolgozott. Weis életútjáról lásd bővebben: Petrás 2013.

¹² HU-MNL-OL-K 28-1939-T-16020 (66. tétel); vö. Simon 2018: 244.

¹³ *Felvidéki Magyar Hírlap* 1938. november 6. 2.

¹⁴ A csehszlovák időkben 1936 júniusában az Országos Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt egyesülése által létrejött magyar párt. Az első bécsi döntést követően tagságának jelentős része Ma-

aktív szerepet vállaló személyeket neveztek ki.¹⁵ A polgári ügyek legfelsőbb csoportja a vezérkari főnökségen belül működött, melyet már 1938. október 17-én felállítottak Csátary Béla vezetésével, feladatai közé tartozott többek között kormány megbízottakat irányítani az igazgatás második szintjét jelentő hadtestparancsnokságok mellé.¹⁶ A háromszintű közigazgatás egyik gyenge pontját az ennek a testületnek a működésében mutakozó hiányosságok jelentették, ami elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a minisztériumok delegáltjai minden kérdésben a saját minisztériumukkal akartak tárgyalni, ami jelentősen megnövelte az ügyek elintézésének idejét. Simon Attila szerint ez volt az oka annak, hogy 1938. november 16-án a polgári csoportból létrehozták a Felvidéki Ügyek Tárcá Nélküli Minisztériumát, mely szerv Jaross Andor miniszter vezetésével már képes volt önálló döntések meghozatalára, ami gördülékenyebbé tette az ügyek elintézésének módját.¹⁷

1938. november 15-ére a katonai parancsnokságoknak sikerült az egész visszacsatolt területsávon kialakítani a közigazgatás átmeneti szervezetét, ez azonban nem minden esetben ment zökkenőmentesen. Bukovszky László ennek okát a megfelelő tisztviselők hiányában látta, mely állapothoz nagymértékben hozzájárult, hogy a csehszlovák kiűrés során a vezető alkalmazottak elhagyták állomáshelyeiket, valamint a katonai hatóságok kiutasították a csehszlovák kormányzat által a felvidéki területre telepített hivatalnokokat. Véleménye szerint a községi igazgatás működésében a legnagyobb fennakadást a községi jegyzők és körjegyzők távozása jelentette.¹⁸ Megvizsgálva a katonai közigazgatás ideje alatt a Nógrád vármegyéhez visszacsatolt területeken hivatalt vállalt jegyzők karrierútját, Bukovszky megállapítása regionális szinten néhány ponton árnyalható. Igaz, hogy számos tisztviselő elvonult a csehszlovák csapatokkal, viszont a távozó hivatalnokok mellett voltak olyan megfelelő képesítéssel rendelkező alkalmazottak, akik nem hagyták el állomáshelyeiket, valamint a munkaerő nélkül maradt községek között akadt néhány, ahova sikerült gyorsan szakképzett tisztviselőt kinevezni. Bányay István, Bory Zoltán, Ferjentsik Géza és Zahumenszky Imre magyar anyanyelvű körjegyzők az első bécsi döntést követően hivatali helyükön maradtak, és biztosították a rájuk bízott községek igazgatásának zavartalan működését.¹⁹ Vozáry Istvánt pedig a visszacsatolás után előbb Fülekre helyezték, majd a járási katonai parancsnok határozatának értelmében a losoncapátfalvai körjegyzőséghez osztották be.²⁰ A megnevezett

gyarországhoz került. Az 1939. január 19-én Komáromban megtartott kongresszusát követően felvette a Felvidéki Magyar Párt nevet. A párt rövid történetét lásd: A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig. <https://adatbank.sk/lexikon/egyessult-magyar-part/> (letöltés: 2022. 04. 19.)

¹⁵ Simon 2018: 244–245.

¹⁶ Szabó 2002: 37. vö. Bukovszky 2007: 54.

¹⁷ Simon 2018: 245.

¹⁸ Bukovszky 2007: 54–55.

¹⁹ Bányay István 1938 óta Ragyolcon, Bory Zoltán 1931 óta Pincen, Ferjentsik Géza 1923 óta Rappon, Zahumenszky Imre 1937 óta Csábon teljesített szolgálatot. vö. Madarász 1940: 342., 359., 416.; Csátary-Ölvedi 1939: Adattár 32.

²⁰ Madarász 1940: 742.

tisztviselőket a polgári közigazgatás bevezetését követően a belügyminiszter ideiglenes hatállyal megerősítette állásukban. A Nógrád vármegyéhez visszacsatolt területen működő néhány községi hivatalnok példája tehát azt mutatja, hogy ebben a régióban a katonai közigazgatás többé-kevésbé hozzájárult a polgári közigazgatás bevezetésének elősegítéséhez, legalábbis ami a községi vezetést illeti.

Kizárólag egyetlen példa alapján – főleg úgy, hogy az csak a községi igazgatás területéről mutat néhány esetet – azonban felelőtlenség lenne kijelenteni, hogy az egész visszacsatolt területsávra jellemző lett volna ez a tendencia. Szabó Helga kutatásából tudni lehet, hogy a csallóközi régióban a községi vezetők többsége magyar származású volt, és akadt olyan település, ahol minden tisztviselő a helyén maradt, mely példa hasonlóságot mutat a nógrádival.²¹ Viszont nem lehet véletlen az sem, hogy a katonai közigazgatást a kezdetektől ellenző Weis István összességében nem volt megelégedve az ideiglenes közigazgatás időszakával, mely véleményének egy 1939. január 25-én írt jelentésében hangot is adott. Ebben kifejtette nézőpontját, mely szerint a katonai közigazgatás szervezetének gyakorlati megvalósítása csorbát szenvedett, egy esetleges újabb területi revízió esetére csak abban az esetben javasolta bevezetését, ha fegyveres erővel kell a területeket átvenni.²² Álláspontom és a kutatások eredménye szerint Weis pesszimista állásfoglalása csak részben igazolható. Kétségtelen, hogy a katonai közigazgatás gyakorlati megvalósítása nem minden esetben történt zökkenőmentesen, azonban az sem állítható, hogy ne lennének pozitív intézkedési példák, ahogy azt az állásba helyezett néhány nógrádi tisztviselő esete is igazolhatja.

A visszacsatolt területeken az átmeneti katonai közigazgatás időszakának az 1938. december 22-én hatályba lépő 9.330/1938. számú miniszterelnöki rendelet vetett véget, az eddig megoldatlan közigazgatási problémák rendezése már az újonnan bevezetett polgári közigazgatásra várt.

A polgári közigazgatás bevezetése. A közigazgatás területi beosztása, önkormányzati szervek megalakítása, tisztviselők alkalmazása

Az 1938. november 2-i bécsi döntést követő felvidéki közigazgatás második és egyben leghosszabb periódusát az 1938. december 22. és 1944. október 30. között működő polgári közigazgatás jelentette. Imrédy Béla miniszterelnök az 1938. évi XXXIV. törvénycikk 4. §-ában rögzített felhatalmazás alapján, amely lehetőséget adott minden olyan rendelkezés megtételére, „amelyek a visszacsatolt területek közigazgatásának, törvénykezésének, közgazdaságának és általában egész jogrendszerének az ország

²¹ Szabó 2002: 39.

²² HU-MNL-OL-K 28-1939-T-16020 (66. tétel)

fennálló jogrendszerébe való beillesztése végett szükségesek”,²³ 1938. december 18-án kibocsátotta 9.330/1938. számú rendeletét. A december 22-én hatályba lépő jogszabály vezette be a polgári közigazgatást a Magyarországnak ítélt felvidéki területeken, mely határozott többek között a közigazgatási beosztásról, az önkormányzati szervek megalkotásának módjáról, illetve a tisztviselők alkalmazásának feltételeiről. A rendelet célja egyértelműen a visszacsatolt országrészeknek a hazai jogrendszerbe való minél előbbi beillesztése volt, a katonai közigazgatás képviselői még néhány hónapig ugyan segítették a folyamatban lévő ügyeket, azonban a felelős intézkedés joga 1938. december 22-ét követően már a polgári hatóságokat illette.²⁴

A rendelet hatálybalépését követően a visszacsatolt részekben is bevezették a vármegyerendszert, a határozat a Magyarországnak ítélt területet tizenhárom már létező vagy újonnan alakított törvényhatóságba sorolta. A rendezés az 1920 júniusában megcsonkított, majd 1923-ban közigazgatásilag egyelőre egyesített Nógrád és Hont vármegye szétválását eredményezte, a területekkel gyarapodott Nógrád Balassagyarmat székhellyel önálló közigazgatási egységként működhetett tovább, a szintén megnövekedett Hont vármegye pedig Bars visszacsatolt részeivel egyesült. A rendelet részletesen szabályozta a vármegyék területi beosztását, melynek nyomán – két település kivételével – Nógrád vármegyéhez került a törvényhatóság trianoni békeszerződéssel elcsatolt, majd az első bécsi döntés értelmében Magyarországnak ítélt része, valamint Hont vármegye visszacsatolt részéből tizenhárom, illetve Gömör és Kishont visszacsatolt részéből három község.²⁵ A határozat nem tért ki a települések járási beosztására, annak megállapítását Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter hatáskörébe utalta, aki az 1938. december 19-én kibocsátott 95.351/1938. számú rendeletével szabályozta a visszacsatolt városok és községek közigazgatási beosztását. A belügyminiszteri határozat a Nógrád vármegyének ítélt településeket a törvényhatóság öt járásába – Balassagyarmati, Losonci, Nógrádi, Salgótarjáni és Szécsényi – sorolta, melyek közül a Losoncit jelen rendelet hozta létre.²⁶ A véglegesnek tekintett közigazgatási beosztás azonban nem ekkor, hanem három hónappal később a két rendelet módosítását követően alakult ki, melyek kibocsátása a magyar–csehszlovák államhatár véglegesítése okán vált szükségessé.

A 9.330/1938. számú miniszterelnöki rendeletet kiegészítő és módosító 2.870/1939. számú határozat, amely a határmegállapító bizottság 1939. március 6-án aláírt megállapodását is rögzítette, 1939. március 15-én lépett hatályba. A Nógrád vármegye tekintetében apró korrekciót tartalmazó intézkedés értelmében a Magyarországnak ítélt

²³ Az 1938. évi XXXIV. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800034.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltés: 2022. 04. 19.)

²⁴ Szabó 2002: 43–44.

²⁵ A rendelet értelmében a trianoni békeszerződés előtt Nógrád vármegyéhez tartozó Óbást és Korláti községek Gömör és Kishont vármegyéhez kerültek. Hont visszacsatolt részéből Apátújfalu, Bátorfalu, Csáb, Dacsókeszi, Erdőszelestény, Ipolybalog, Ipolyharaszi, Ipolykeszi, Kiscsalomja, Kóvár, Leszenye, Lukanénye, Nagycsalomja községek; Gömör és Kishont visszacsatolt részéből Béna, Egyházasbást és Tajti községek kerültek Nógrád vármegye közigazgatási egységéhez. vö. Rendeletek tára 1938: 2911–2912.

²⁶ Rendeletek tára 1938: 3096.

Felsőzellő község a törvényhatóság része lett, valamint Tótygyarmat önállósága megszűnt, és területe Balassagyarmat megyei városba olvadt be.²⁷ Felsőzellő járási beosztásáról a belügyminiszter 7.900/1939. számú rendelete határozott, melynek értelmében a település közigazgatásilag a Szécsényi járáshoz lett beosztva.²⁸

A közigazgatás területi és járási beosztásának rendezése mellett határozni kellett a visszacsatolt települések jegyzői és körjegyzői besorolásáról is, melyet Nógrád vármegye tekintetében a 7.126/1939. számú belügyminiszteri rendelet valósított meg. A tanulmány által vizsgált tisztviselői kar létszámának szempontjából ez egy meghatározó szabályozásnak tekinthető, ugyanis a megállapított jegyzőségek és körjegyzőségek mennyisége megszabta az újonnan létrejövő jegyzői és körjegyzői pozíciók számát. Az 1939 márciusában kibocsátott belügyminiszteri határozat a vármegyéhez visszacsatolt községekből a Balassagyarmati járásban hat, a Szécsényi és Salgótarjáni járásban egy-egy körjegyzőséget, a Losonci járásban kettő jegyzőséget és hat körjegyzőséget szervezett meg.²⁹ A Nógrádi járáshoz beosztott nógrádverőcei körjegyzőség megalakításáról nem kellett határoznia a rendeletnek, ugyanis az már a bécsi döntést megelőzően is működött a trianoni Magyarországon, az akkor még Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéhez tartozó Szobi járásnak a területén. A 2.870/1939. számú miniszterelnöki és a 7.900/1939. számú belügyminiszteri módosító és kiegészítő rendeletek nyomán átalakításra szorult a jegyzőségek és körjegyzőségek beosztását szabályozó határozat is, melyet Keresztes-Fischer Ferenc a 7.901/1939. számú belügyminiszteri döntésével eszközölt. A rendelet értelmében Felsőzellő község a bussai körjegyzőséghez lett beosztva, illetve Mikszáthfalva Magyarország területétől való elcsatolása folytán kivált a zsélyi körjegyzőségből.³⁰ Ezt követően Nógrád vármegyében nagyobb átalakítás 1939. július 15-én történt, amikor Losonc megyei városi rangra emelésével³¹ a Losonci járásban a jegyzőségek száma egyre csökkent. Az első bécsi döntést követően a jegyzőségi és körjegyzőségi beosztást érintő utolsó rendezést Gács nagyközségi státuszba emelése jelentette 1940 decemberében,³² mellyel ismét kettőre emelkedett a jegyzőségek száma a Losonci járásban.

A rendelkezések végrehajtásával Nógrád vármegye visszacsatolt területein 1940 decemberére kialakult az a közigazgatási területi beosztás, amely legközelebb csak az 1945. január 20-án kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezését követően esett át drasztikus átalakításon, amikor a bécsi döntések érvénytelenítése következtében a magyar csapatokat és hivatalnokokat vissza kellett vonni az 1937. december 31-én fennállott országhatár mögé.³³

²⁷ Rendeletek tára 1939: 445.

²⁸ Uo. 538.

²⁹ Budapesti Közlöny 1939. március 11. 3.

³⁰ Rendeletek tára 1939: 540.

³¹ Uo. 912–913.

³² A belügyminiszter a 20.238/1940. számú rendeletével emelte nagyközségi státuszba Gács települését. Budapesti Közlöny 1940. december 6. 10.

³³ Az 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500005.tv> (letöltés: 2022. 04. 19.)

Járás	Megyei város/jegyzőség/ körjegyzőség	Település
Balassagyarmati	bátorfalui körjegyzőség	Bátorfalu
		Apátújfalú
		Lukanénye
	csábi körjegyzőség	Csáb
		Dacsókeszi
	ipolyvarbói körjegyzőség	Ipolyvarbó
		Ipolykér
		Szécsénykovácsi
	nagycsalomjai körjegyzőség	Nagycsalomja
		Ipolybalog
		Ipolykeszi
	ipolyharaszi körjegyzőség	Ipolyharaszi
		Kiscsalomja
		Leszenye
		Kóvár
	zsélyi körjegyzőség	Zsély
		Óvár
		Erdőszelestény
Szécsényi	bussai körjegyzőség	Bussa
		Csalár
		Galábocs
		Rárósmulyad
		Zobor
		Felsőzellő
Nógrádi	nógrádverőcei körjegyzőség	Nógrádverőce
		Kismaros
Salgótarjáni	tajti körjegyzőség	Tajti
		Medveshidegkút
		Egyházaskútbást
		Vecseklő

Járás	Megyei város/jegyzőség/ körjegyzőség	Település
Losonci	Losonc megyei város	Losonc
	füleki jegyzőség	Fülek
	gácsi jegyzőség	Gács
	losoncapátfalvai körjegyzőség	Losoncapátfalva
		Miksi
	persei körjegyzőség	Perse
		Bozita
		Ipolygalsa
		Fülekkelecsény
		Fülekkovácsi
		Füleksávoly
		Ipolynyitra
	pinci körjegyzőség	Pinc
		Bolyk
		Kétkeresztúr
		Nagydaróc
	ragyolci körjegyzőség	Ragyolc
		Béna
		Csákányháza
		Fülekpüspöki
	rappi körjegyzőség	Rapp
		Fülekpilis
		Kalonda
		Kismulyad
		Mucsény
		Terbeléd
	vilkei körjegyzőség	Vilke
		Jelsőc
		Panyidaróc
		Tőrincs

1. táblázat: A Nógrád vármegyének ítélt települések közigazgatási beosztása 1940 decemberében

A közigazgatás területi beosztásának rendezése mellett a 9.330/1938. számú miniszterelnöki rendelet előíranyozta az önkormányzati szervek megalakításának irányelveit is, melynek értelmében a Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye szétválásának következtében a törvényhatósági bizottsági helyeket meg kellett osztani.

A közös törvényhatóságnak a tagjai a rendelet értelmében annak az újjászervezett vármegyének a bizottságában kaptak helyet, amelynek területén lévő községben a törvényhatósági választói névjegyzékben fel voltak véve. Abban az esetben, ha a törvényhatósági névjegyzékben valamely tag nem volt rögzítve, akkor ahhoz a vármegyéhez osztották be, amelynek a területén életvitelszerűen tartózkodott. Ha akadt olyan személy, aki egyik kitételnek sem felelt meg, akkor a bizottságok felosztása során azt kellett figyelembe venni, hogy melyik közigazgatási egység területén fizette adóját. A tagsági rendezést követően Nógrád vármegyében is ki kellett egészíteni a törvényhatóság egyetemét megtestesítő testületet a felvidéki lakosság képviselőivel, aminek folytán a megye területén fennállt csehszlovák járáások képviselőtestületeinek – a főispán meghívására – azok a választott tagjai is bekerültek az újjászervezett bizottságba, akik az illető vármegye területén laktak. A szakszerűség képviselte címén az újonnan felállított testület részei maradtak azok a tisztviselők, akik a közigazgatás rendezéséről határozó 1929. évi XXX. törvény cikk értelmében a bizottságban tagságot élveztek. A törvényhatósági bizottság megszabott kritériumok melletti felállítását követően a törvényhatósági kisgyűlés tagságát négy fővel kellett kiegészíteni, valamint az egyéb testületeket is újra kellett szervezni.³⁴

A polgári közigazgatást bevezető rendeletben meghatározott irányelvek alapján az első bécsi döntésben érintett vármegyékben az önkormányzati szervek megalakulása jellemzően 1939 tavaszán és a korai nyári időszakban zajlott.³⁵ A Nógrád vármegyei törvényhatóság kiegészítéséről igen töredékes információk állnak a rendelkezésre, ugyanis a tárgyalt időszakból nem maradt fenn törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv. Közvetett forrás alapján azonban megállapítható, hogy a vármegyei testület kiegészítése az 1939. június 28-i bizottsági ülésen történt, az alispáni előterjesztés alapján ekkor fogadta el a kinevezett, valamint a főispán által meghívott új rendes tagokat a bizottság.³⁶ A kisgyűlés és az egyéb testületek újjászervezéséről, tagsági kiegészítéséről a dokumentumhiány miatt ez idáig nem került elő információ.

A csehszlovák időkben a magyar tisztviselőknek nehézkes volt bejutni a közigazgatási állásokba, 1938. november 2. előtt a hivatalok jelentős részét csehszlovákok töltötték be, éppen ezért a magyar ajkú hivatalnokok reményekkel várták a visszacsatolást, melyre az Egyesült Magyar Párt is ráerősített az elégtétel ígéretével. A várakozások mellett azonban az a félelem is megfogalmazódott a felvidékiek körében, hogy a megüresedő állásokat a kormány a tapasztalt anyaországi tisztviselőkkel kívánja betölteni.³⁷ A polgári közigazgatást bevezető 9.330/1938. miniszterelnöki rendelet a területi rendezés és az önkormányzati szervek újjászervezésének szabályozása után határozott a tisztviselői

³⁴ Rendeletek tára 1938: 2914–2916.

³⁵ Bukovszky 2007: 58.

³⁶ HU-MNL-NML-XV.15. (483. doboz) Nógrád Vármegye Hivatalos Lapja 68. évf., 16. sz. (1939)

³⁷ Simon 2018: 247.

állások betöltésének módjáról is. A határozat – a törvényhatósági bizottságok és a képviselő-testületek megalakulásáig – a belügyminiszter hatáskörébe utalta a választás alá eső vármegyei és városi tisztviselők, valamint a községi és körjegyzők kinevezésének a jogát. Ez a rendelet a visszacsatolt területen élő hivatalnokok előnyben részesítéséről még nem tartalmazott kitételt, azt viszont rögzítette, hogy a belügyminiszternek a döntését a felvidéki ügyek tárca nélküli miniszterével egyetértésben kell meghoznia. Az állásba helyezett tisztviselők kinevezése ideiglenes jellegű volt, a megbízatás addig szólt, amíg a megalakult törvényhatósági bizottság vagy képviselő-testület választás útján be nem töltötte a pozíciót. A kinevezett állami vagy vármegyei alkalmazottnak a korábbi állását megüresedettnek kellett tekinteni, azonban azoknak a községi vagy városi hivatalnokoknak az előző állomáshelye, akik a trianoni Magyarországon teljesítettek szolgálatot, addig nem számított annak, amíg a hivatalnok az új pozíciójában nem nyert végleges elhelyezést. A rendelet értelmében a felvidéki területekkel kapcsolatos ügyekben való tájékozódás céljából a belügyminiszter Nógrád vármegyéhez is tanácsadót rendelhetett ki a főispán mellé, akivel a törvényhatósági bizottságok megalakulásáig egyetértve kellett eljárni.³⁸

A 9.330/1938. számú miniszterelnöki rendelet a tisztviselői állások betöltésének kérdésében csak a polgári közigazgatás megindításához elengedhetetlen kérdésekben határozott, a hivatali apparátusra vonatkozó részletes szabályozás összeállítását a kormány csak 1939 elején kezdte el. A munkálatok során két érdek feszült egymásnak, Budapest a magyar közigazgatásban jártas, kormányhű személyekkel akarta feltölteni a megüresedett állásokat, a Felvidéki Magyar Párt egyrészt a saját embereit kívánta pozícióhoz juttatni, másrészt ígéretet tett a választóknak, hogy helyi tisztviselőkkel töltsék be a helyeket.³⁹ Az 1939. február 26-án hatályba lépő 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendelet, mely a tisztviselői apparátus személyi állományának összetételére vonatkozóan három fontos kérdéskörben határozott, végül Jaross Andorék szándékait tükrözte.

Ez a határozat a polgári közigazgatást bevezető miniszterelnöki rendelettel ellentétben már részletesen szabályozta az előnyben részesítendő tisztviselők körét. Ennek alapján előnyben kellett részesíteni azokat a hivatalnokokat, akik az elcsatolt területsávon 1921. július 26-áig kinevezett minőségben szolgálatot teljesítettek, de magyarságuk miatt elvesztették azt, és azóta a felvidéki területen laktak, vagy a trianoni Magyarországra menekültek, de itt nem kaptak állást. Annak a hivatalnoknak, aki elbocsátását követően is csehszlovák területen élt, a Magyarországon élő leszármazottai is elsőbbséget élveztek az állások betöltésénél. Mellettük azokat is előnyben kellett részesíteni, akik 1938. november 2-án a visszacsatolt területeken csehszlovák közzolgálatban álltak, vagy állandó lakhelyük a felvidéki területsávon volt.⁴⁰

³⁸ Rendeletek tára, 1938. 2916–2920. Az ideiglenesen kinevezett városi vagy községi alkalmazottak előző állásainak betöltését helyettesítéssel kellett megoldani. Abban az esetben, ha nem nyert az új hivatali helyén végleges elhelyezést, vissza kellett venni a korábbi pozíciójába.

³⁹ Simon 2018: 248.

⁴⁰ Rendeletek tára 1939: 56.

A miniszterelnöki határozat előírta, hogy az álláshoz jutott hivatalnokokat csak abban az esetben lehetett végleges minőségben alkalmazni, ha egy nemzethűséget bizonyító eljárás során a bizottság nem talált kivetnivalót múltjukban és igazoltnak tekintette őket. A külön erre a célra létrehozott testületek tagjait a felvidéki ügyek tárca nélküli miniszterével egyetértésben kellett kijelölni, mely lehetőséget biztosított a Felvidéki Magyar Pártnak, hogy érvényesítse érdekeit. Arra vonatkozóan, hogy pontosan hány embert vonhattak igazolás alá nincs pontos adat, Simon Attila becslése szerint számuk nagyságrendileg tizenegyezer főre tehető.⁴¹ Jaross Andor az igazolási eljárások során támogatta a nagyszámú elmarasztaló ítéletek meghozatalát, azonban az elbocsátások ellenére nem volt megelégedve azok mértékével.⁴² Ellenkező állásponton volt a miniszterelnöki poszton 1939. február 16-án Imrédy Bélát váltó Teleki Pál, aki sokallta az elbocsátottak számát, és elhibázottnak tartotta az igazolási eljárások lefolytatását, amit az is mutat, hogy a második bécsi döntést követően az erdélyi területeken nem létesítettek hasonló bizottságokat. Hivatalba lépését követően Jaross befolyását igyekezett csökkenteni, aminek végkimenetele az lett, hogy 1939 márciusában megszüntette a felvidéki tárca nélküli miniszteri posztot, valamint a Felvidéki Magyar Párt 1940 februárjában beolvadt a kormányon lévő Magyar Élet Pártjába.⁴³ Ezzel párhuzamosan a felvidéki pozíciókba is egyre több anyaországi tisztviselő került, 1939 nyarán a pár hónapja kinevezett főispánok többségét leváltották, valamint az egyéb posztokon is történtek változások, azonban az állások jelentős részét ezt követően is igyekeztek felvidékiekkel betölteni.⁴⁴

Az alkalmazandó elsőbbség és az igazolóeljárás lefolytatásának szabályozása mellett a 2.300/1939. miniszterelnöki rendelet kitért az állásba helyezhető tisztviselők meglévő képesítésére is. A végzettség tekintetében a rendelet úgy határozott, hogy 1940. december 31-ig az vált kinevezhetővé, aki a Magyarországon 1921. július 26-án, valamint a visszacsatolt területeken 1938. november 2-án hatályban lévő jogszabályokban meghatározott képzettséggel rendelkezett. Az a tisztviselő, amelyik nem volt birtokában az előírt iskolai végzettségnek, kötelezhető volt az utólagos szakvizsga, valamint kiegészítő képesítés megszerzésére.⁴⁵

De hogyan érvényesültek a 9.330/1938. és a 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendeletben megfogalmazott irányelvek a tisztviselői állások betöltésénél a gyakorlatban? Mennyiben igazolódott be a felvidéki lakosság azon félelme, hogy a megüresedett tisztviselői állásokat az anyaországból érkezőkkel töltik fel? A tanulmány a következőkben Nógrád vármegye példáján ezekre a kérdésekre kíván válaszlehetőséget kínálni.

⁴¹ Simon 2018: 250.

⁴² Tilkovszky 1967: 57–58.

⁴³ Uo. 59., vö. Szabó 2002: 50–51.

⁴⁴ Simon 2018: 252.

⁴⁵ Rendeletek tára 1939: 60.

A tisztviselői állások betöltése Nógrád vármegyében

Ahhoz, hogy a megfogalmazott kérdésekre válaszlehetőséget lehessen javasolni, elengedhetetlen megvizsgálni az állásba helyezett tisztviselői körhöz tartozó személyek első bécsi döntés előtti karrierútját, a véglegesítésük tényét és a képzettségüket. Az elemzés során azokat a tisztviselőket állítom középpontba, akik döntési jogkörrel rendelkeztek a járás és a községek ügyeinek intézésében, elsősorban a Losonci járáshoz kinevezett főszolgabírókra, szolgabírókra és tisztiorvosra; a város élére helyezett polgármesterre; valamint a visszacsatolt községekhez kirendelt jegyzőkre és körjegyzőkre fókuszálok. Az állásba helyezett tisztviselői apparátus meghatározásánál a *Magyarország Tiszti Cím és Névtárban* és a *Budapesti Közlönyben* közzétett adatokra támaszkodtam. Az egyes hivatalnokokra vonatkozó személyes információk, illetve a karrierutakra vonatkozó adatok feltárása során a különböző közéleti almanachok, életrajzi gyűjtemények és archontológiák voltak segítségemre.⁴⁶ Ahol volt rá mód, az ebben közölt információkat levéltári forrásokkal ellenőriztem és egészítettem ki.

A megfogalmazott szempontok vizsgálata előtt érdemes megállapítani, hogy a polgári közigazgatás ideje alatt pontosan hány főt neveztek ki az egyes tisztségekre, mekkora volt a kutatott apparátus mérete. Az 1938. december 22-én hatályba lépő 9.330/1938. számú miniszterelnöki rendelet a kinevezési jogkörre vonatkozóan már kihirdetésének napján, 1938. december 18-án érvénybe lépett. Ennek megfelelően az első bécsi döntés által érintett vármegyék főispánjait Horthy Miklós kormányzó – a belügyminiszter előterjesztése alapján – már december 20-án kinevezte. A döntés értelmében Soldos Bélát, Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye főispánját, a törvényhatóság szétválása folytán felmentette hivatalából, és az újonnan megszervezett Nógrád vármegye vezetésével bízta meg.⁴⁷ A rendelet értelmében a belügyminiszter szintén ezen a napon helyezte hivatalba a kinevezett főispán mellé tanácsadónak Beinrohr Dezsőt, akinek feladata 1939. június 27-ig a felvidéki ügyekkel kapcsolatos tájékoztatás volt.⁴⁸ A járási fogalmazói karba tartozó tisztviselők megbízása is erre a napra esett, a Nógrád vármegyében újonnan megszervezett Losonci járás főszolgabírói hivatalának vezetésével a belügyminiszter – a felvidéki ügyek tárca nélküli miniszterével egyetértésben – Herczeg Ferencet bízta meg, szolgabírónak Sréter Jánost nevezte ki.⁴⁹ Welser István járási tiszti orvos kinevezésére vonatkozóan pontos adat a tanulmány lezárásáig nem került elő, a *Keresztény magyar közéleti almanachban* közölt rövid életrajza szerint hivatalát a visszacsatolás évében, 1938-ban foglalta el.⁵⁰

⁴⁶ Lásd többek között: Csátár–Ölvedi 1939.; Földi 2002.; Hortobágyi 1940.; Hortobágyi 1941.; Madarász 1940.; Ladányi 1934.; Zonda 2018.

⁴⁷ Budapesti Közlöny 1938. december 21. 1.

⁴⁸ HU-MNL-OL-K 28-1939-L-17816 (66. tétel)

⁴⁹ Budapesti Közlöny 1938. december 21. 2.

⁵⁰ Hortobágyi 1940: II. 1188.

A községi jegyzők és körjegyzők kinevezése a 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendelet hatályba lépését követően valósult meg. A *Budapesti Közlöny* 1939. március 11-én közölte az új tisztviselők névsorát, melyből kiderült, hogy a belügyminiszter egy jegyzőt és tizennégy körjegyzőt helyezett állásba.⁵¹ A Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye Szobi járásából Nógrád vármegyénél maradt nógrádverőcei körben nem történt új kinevezés, itt az 1937. augusztus 15. óta hivatalban lévő Juhász Mihály maradt a körjegyző.⁵² Losonc polgármesterének kinevezéséről a *Budapesti Közlöny* 1939. július 2-án, a település megyei városi rangra emelése előtt két héttel adott hírt. Keresztes-Fischer Ferenc a város vezetésével ifj. Koltai Ernőt bízta meg, aki korábban ügyvédként és vármegyei árvaszéki ülnökként tevékenykedett.⁵³

A losonci városvezető megbízásával kialakult az elemzés középpontjában álló járási és községi hivatali apparátus húsz főből álló első összetétele. Az első kinevezéseket követően azonban több poszton is történt változás, a vizsgált időintervallumban a főszolgabírói pozícióban kettő, a szolgabírói hivatalban hat személy fordult meg. A jegyzői és körjegyzői állásokban összesen huszonhét tisztviselő vállalt hivalt. Ebből adódóan az elemzés időkeretét adó 1938 és 1944 között az elemzett csoportba tartozó személyek száma harminchét főre tehető. A következőkben ennek a harminchét személynek néhány szociodemográfiai jellemzőjét (születési hely, képzettség) és a korábbi karrierútját elemzem, és ennek segítségével kívánok válaszlehetőséget kínálni a korábban megfogalmazott kérdésekre.

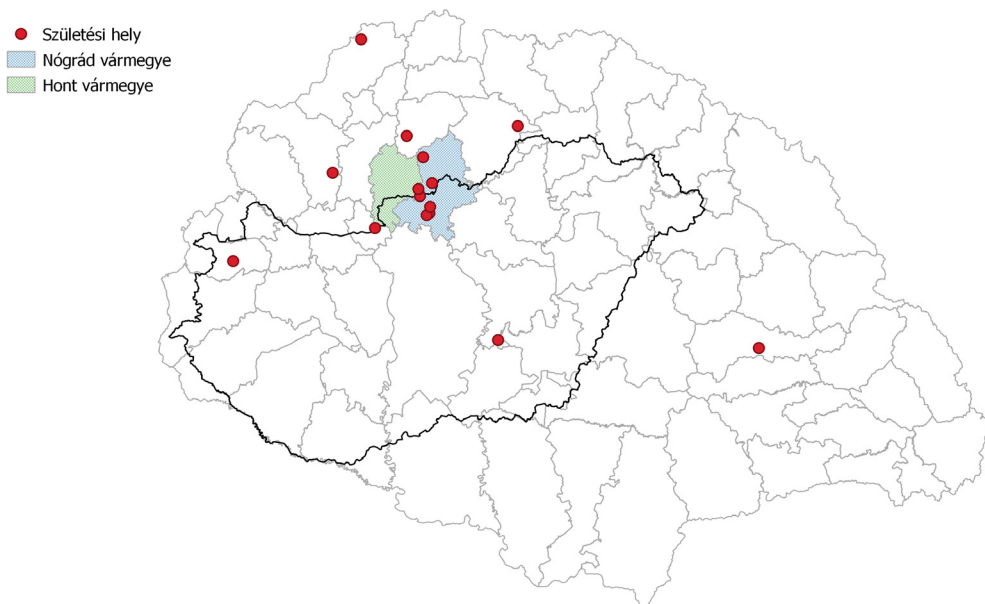
A visszacsatolt területeken kinevezett tisztviselők születési és korábbi állomáshelye

Ahhoz, hogy igazolni vagy éppen cáfolni lehessen a felvidéki közvélekedés azon állítását, miszerint a megüresedett állásokat anyaországi tisztviselőkkel töltötték fel, elengedhetetlen megvizsgálni azt, hogy a polgári közigazgatás bevezetését követően a vizsgált tisztviselői pozíciókra kinevezett hivatalnokok a történelmi Magyarország mely régiójában található településen jöttek világra. A Nógrád vármegyéhez visszacsatolt területekre 1938 decemberében első alkalommal kinevezett húsz községi és járási tisztviselő születési helyét elemezve tizenöt esetben volt megállapítható annak pontos helye. Csoportokra osztva ezeket három kategória állapítható meg: 1) a történelmi Nógrád vármegye területén, 2) a Nógrád vármegyén kívül eső felvidéki területen, 3) a történelmi Magyarország egyéb területén született.

⁵¹ Budapesti Közlöny 1939. március 11. 2.

⁵² Földi 2002: 177.

⁵³ Budapesti Közlöny 1939. július 2. 1.

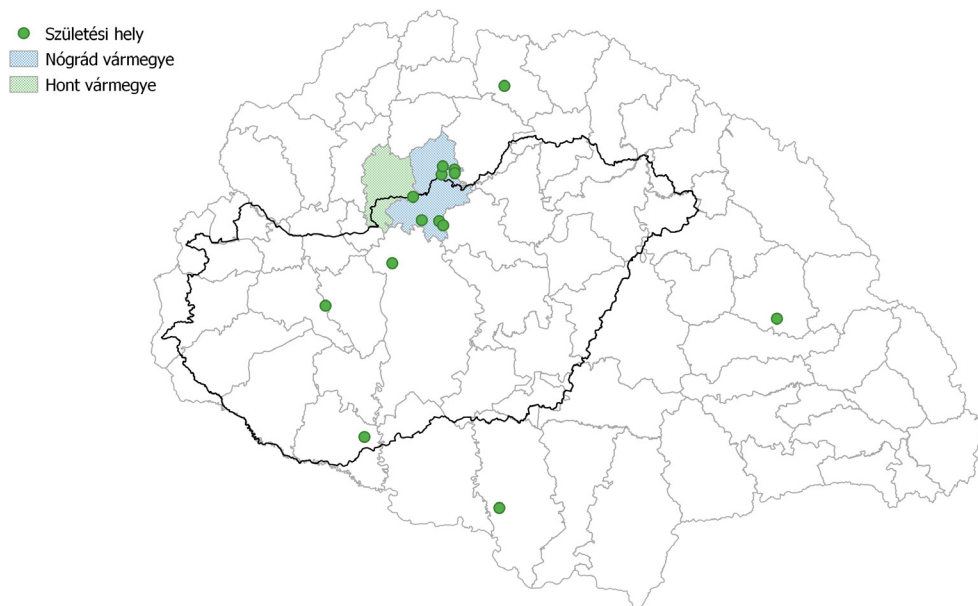

1. kép: A polgári közigazgatás bevezetését követően kinevezet első tisztviselők születési helye (alaptérkép forrás: GISa Hungarorum projekt megyeszintű térképe)

A települések három kategóriába történő besorolását követően megállapítható, hogy a történelmi Nógrád vármegye területén és az azon kívül eső felvidéki régióban egyaránt hat-hat tisztviselő látta meg a napvilágot, a történelmi Magyarország egyéb területein csak három tisztviselő született. Megvizsgálva a második és a harmadik kategóriába sorolt települések vármegyei megoszlását az a következtetés vonható le, hogy a nógrádi régió fennhatóságán kívül eső felvidéki és egyéb területen született kilenc tisztviselő közül három jött a világra a vizsgált vármegyével szomszédos Gömör és Kishont, Zólyom, illetve Hont törvényhatóságának a területén. Hat tisztségviselő az elemzés középpontjában álló Nógrád vármegye területétől távolabb elhelyezkedő Trencsén, Nyitra, Esztergom, Sopron, Jász-Nagykun-Szolnok és Kolozs vármegye valamely településén született. A történelmi Nógrád vármegyéhez legközelebb eső Hont törvényhatóságához tartozó Bátorfaluban – mely község az első bécsi döntés után a Nógrádhoz tartozó Balassagyarmati járás része lett – született 1911. június 13-án Tornyos Vidor körjegyző, akit a polgári közigazgatás bevezetését követően a belügyminiszter meg is bízott a település köré szerveződő körjegyzőség vezetésével.⁵⁴ Azok közül a tisztviselők közül, akiknek ismert a születési helye, ő az egyetlen, aki azon a településen jött a világra, ahol aztán hivatalát is betöltötte. A vizsgált törvényhatóságtól legtávolabb eső Kolozs vármegyében található Kolozsváron Welser István, a Losonci járás tisztiorvosa látta meg a napvilágot, azonban 1922-től már a trianoni Magyarország területén élt és

⁵⁴ ÁBTL 3.1.5. O-15223 2/6/a; Budapesti Közlöny 1939. március 11.

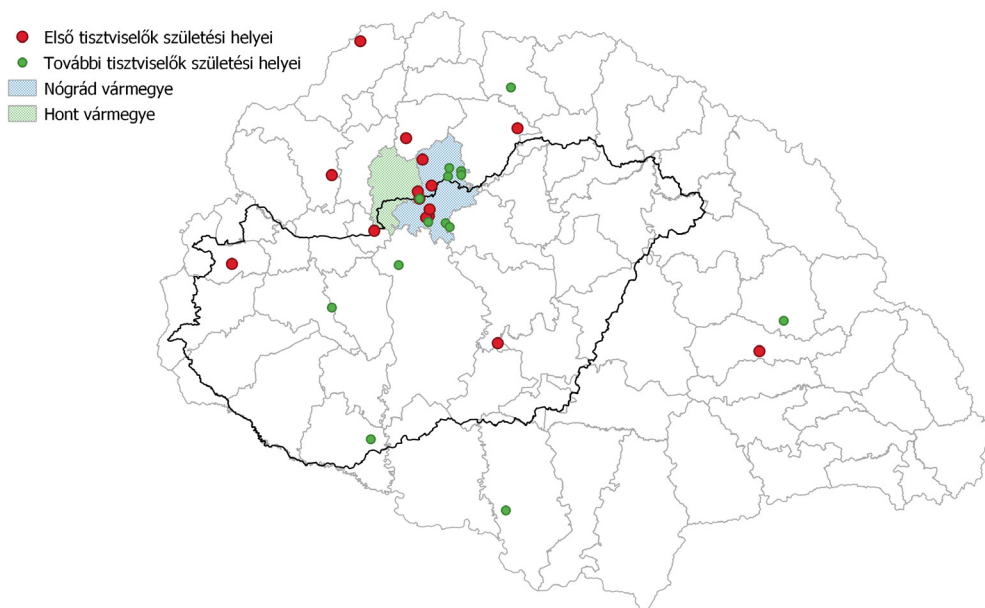
tevékenykedett.⁵⁵ Figyelembe véve a trianoni országhatárt megállapítható, hogy kilenc fő született olyan országrészben, melyet a békeszerződéssel elcsatoltak Magyarországtól, közülük nyolc személy jött világra a felvidéki területsávon.

2. kép: A személycserék következtében álláshoz jutott tisztviselők születési helye (alaptérkép forrás: GISTa Hungarorum projekt megyeszintű térképe)

A személycserék következtében álláshoz jutott tizenhét tisztviselő közül tizennégy egyénnek ismert a születési helye, melyeket besorolva az előzőekben meghatározott kategóriákba a következők állapíthatók meg. Amíg a történelmi Nógrád vármegye területén nyolc hivatalnok jött világra, addig a törvényhatóságon kívül eső felvidéki régióban mindössze egy tisztviselő született. A történelmi Magyarország egyéb területein öt későbbi nógrádi tisztviselő születési helye található, a vizsgált vármegyétől legtávolabb eső két vármegye ez esetben Szolnok-Doboka és Torontál. A Szolnok-Doboka vármegye fennhatóságához tartozó Szamosújvár településen Szász Árpád későbbi losoncapátfalvai körjegyző, a Torontál vármegyében található Nagybecskereken Virágh Károly tajti körjegyző jött a világra. A trianoni országhatárt figyelembe véve elmondható, hogy a tizennégy főből heten születtek a békeszerződés által elcsatolt régiókban, közülük öten a felvidéki területsávon.

⁵⁵ Hortobágyi 1940: II. 1188.; Schneider–Juhász 1937: 572.

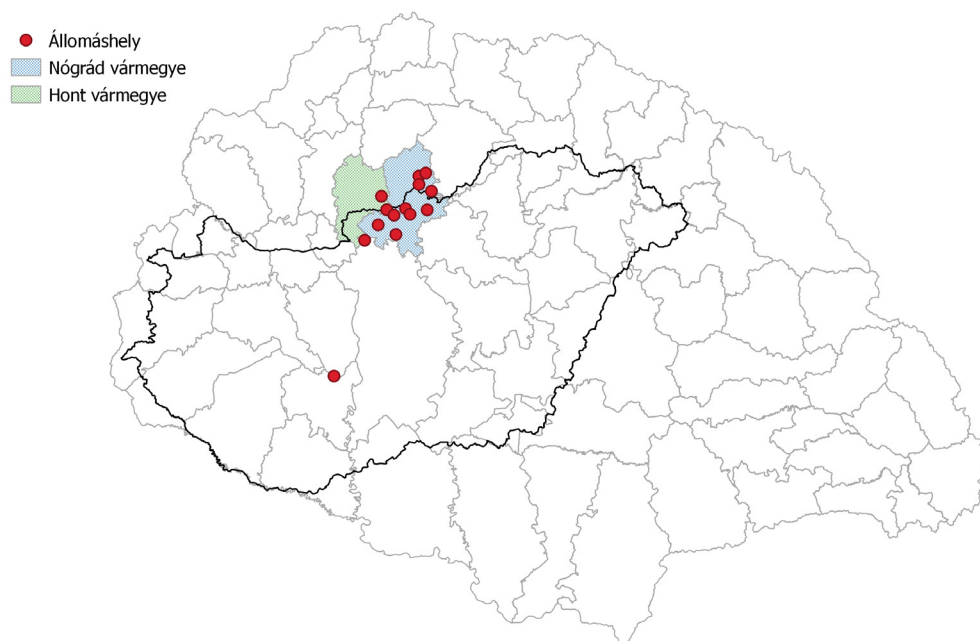
3. kép: 1938–1944 között hivatalt vállalt tisztviselők születési helye (alaptérkép forrás: GISa Hungarorum projekt megyeszintű térképe)

Együtt vizsgálva az első tisztviselők és a személycserék következtében álláshoz jutott hivatalnokok születési helyeit elmondható, hogy a Nógrád vármegyéhez visszacsatolt területeken alkalmazott egyének jelentős része – tizennégy fő – a törvényhatóság területén látta meg a napvilágot, hét a felvidéki vármegyék egyikében, és további nyolc az ország egyéb területein. Tekintetbe véve a trianoni határt megállapítható, hogy a huszonnyolc főből tizenhatan születettek olyan országrészben, melyet elcsatoltak az ország területétől, közülük tizenhárman származtak a Felvidékről. Az ismert adatok alapján tehát elmondható, hogy az elemzett tisztviselői csoport több mint fele nem felvidéki származású volt, ami némiképp igazolhatja a visszacsatolt területeken élők korabeli közvélekedését.

A korábbi állomáshelyek megoszlásának figyelembevételével azonban a születési helyek alapján kialakult nézet változhat, ugyanis több olyan nem felvidéki vagy Nógrád vármegyei születésű tisztviselő lehetett, aki hosszú ideje élt és tevékenykedett a felvidéki régióban, integrálódott a lokális társadalomba, így az itt élők helyiként tekintettek rá. Ennek elemzése nemcsak az előzőekben körvonalazódott állítás árnyalásához vagy igazolásához elengedhetetlen, hanem ahhoz is, hogy képet lehessen alkotni arról, hogy a kinevezéseknél milyen mértékben érvényesült a 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendelet előnyben részesítendő hivatalnokokról szóló paragrafusa.

A *Magyarország tiszti cím- és névtárának* kötetei alapján megállapítható, hogy a visszacsatolást követően első alkalommal kinevezett, a vizsgált csoportba tartozó főszolgabíró, szolgabíró, tiszti orvos, polgármester, jegyzők és körjegyzők közül mindössze egy személy, Kováts János dolgozott a trianoni békeszerződés becikkelyezése előtt a felvidéki

adminisztrációban.⁵⁶ Az 1921 júliusa előtt hivatalt vállalt és az 1938 decembere után kinevezett tisztviselők közötti rokoni kapcsolatok száma sem kiugró, csak egy esetben azonosítható családi kötelék.⁵⁷ Ennek alapján elmondható, hogy a Nógrád vármegyéhez visszacsatolt területekre kinevezett tisztviselők esetében csekély számban alkalmazták a jogszabálynak azokat a kitételeit, melyek előírták a visszacsatolt régióban 1921 előtt hivatalt vállalt, de magyarságuk miatt állástalanná vált felvidéki lakcímmel rendelkező tisztviselők és azok rokonainak elsőbbségét. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a rendelet vonatkozó bekezdésének megfelelő közigazgatási szakembereket az állások feltöltésénél figyelmen kívül hagyták, előfordulhatott az is, hogy nem akadt olyan hivatalnok, akinél alkalmazni lehetett ezt a kitételet.

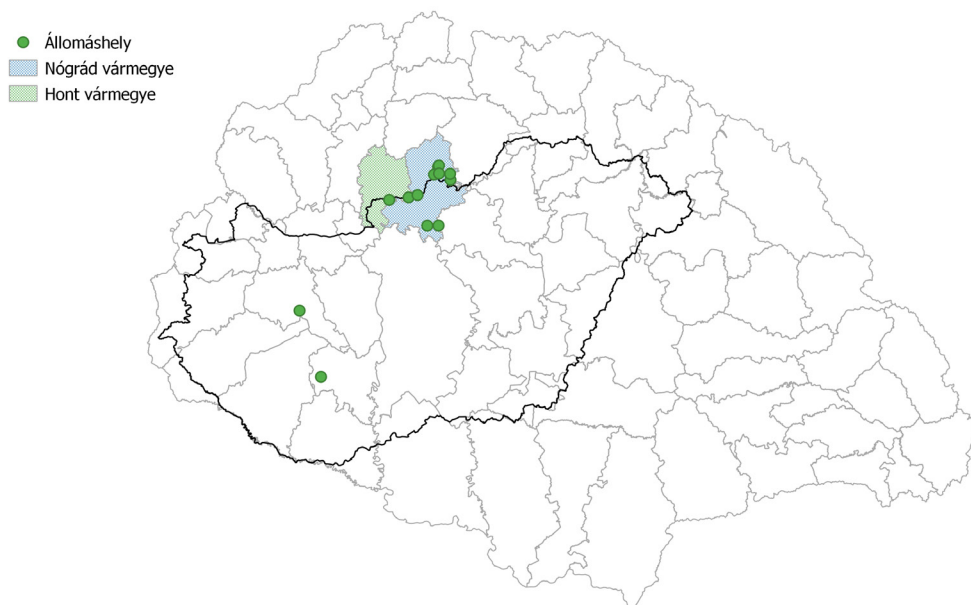
4. kép: A polgári közigazgatás bevezetését követően kinevezet első tisztviselők korábbi állomáshelye
(alaptérkép forrás: GISTa Hungarorum projekt megyeszintű térképe)

A polgári közigazgatás bevezetését követően kinevezett húsz tisztviselő közül tizennégy fő esetében ismert az a település, ahol a visszacsatolást megelőzően dolgozott.

⁵⁶ Kovács János a trianoni békeszerződést megelőzően a Losonci járás szolgabírójaként tevékenykedett, majd 1919-től a füleki magyar járás főszolgabírója, mely állásából a csehszlovák eskü megtagadása miatt elbocsátották. Magyarország tiszti cím- és névtárának 1915–1918 között megjelent kötetei; Madarász 1940: 525.

⁵⁷ Az 1939 márciusában a bátorfalui kör élére kinevezett Tornóczy Vidor jegyző édesapja szintén ennek a körjegyzőségnek a vezetését látta el a trianoni békeszerződést megelőzően. Magyarország tiszti cím- és névtárának 1906–1918 között megjelent kötetei.

A korábbi állomáshelyeket megvizsgálva szembeötlő, hogy jelentős részük a történelmi Nógrád vármegye területén teljesített szolgálatot, mindössze kettő tisztviselő érkezett más régióból. Zahumenszky Imre a Nógrád vármegyével szomszédos – az első bécsi döntés után a törvényhatósághoz csatolt – Hont vármegyei Csábon működött körjegyzőként,⁵⁸ Welser István pedig a Fejér vármegyei Vajta településen szolgált orvosként.⁵⁹ Figyelembe véve a trianoni országhatárt elmondható, hogy a visszacsatolást megelőző időszakban öt tisztviselő tevékenykedett a csehszlovák közigazgatásban. Ez a szám további eggyel növelhető, ugyanis Herczeg Józsefnek, a Losonci járás első főszolgabírójának a korábbi állomáshelye nem ismert – így a térképen nem szerepel –, azonban a források alapján megállapítható, hogy a csehszlovák időben közigazgatási főbiztosként tevékenykedett.⁶⁰ A hat tisztviselő közül öten már a katonai közigazgatás időszaka alatt is azon a településen teljesítettek szolgálatot, ahová aztán a polgári közigazgatás bevezetését követően a belügyminiszter ideiglenes hatállyal kinevezte őket. Az ismert adatok alapján megfigyelhető, hogy csak az első körben kinevezett tisztviselők egyharmadánál érvényesült a 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendeletnek az 1938. november 2-án csehszlovák közszolgálatban álló személyeket előnyben részesítő kitétele.

5. kép: A személycserék következtében álláshoz jutott tisztviselők korábbi állomáshelye (alaptérkép forrás: GISa Hungarorum projekt megyeszintű térképe)

⁵⁸ Csatár–Ölvedi 1939: Adattár 32.

⁵⁹ Hortobágyi 1940: II. 1188.

⁶⁰ HU-MNL-OL-K 27 (1940. március 30. 46.); A Minisztertanács jegyzőkönyvei elérhetőek a Magyar Nemzeti levéltár Országos Levéltára honlapjáról (<https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/58240> (letöltés: 2022. 04. 19.))

A személycserék következtében álláshoz jutott tizennyolc személy⁶¹ korábbi hivatali helyét elemezve az első körben kinevezett tisztviselők esetében kapott eredményekhez hasonló kép rajzolódik ki. A tizennyolc fős csoport jelentős részének korábbi állomáshelye a történelmi Nógrád vármegye területén volt található, azonban mindössze nyolcan teljesítettek szolgálatot a trianoni Magyarország határain kívül eső települések egyikén. A személycserékkel kettő olyan hivatalnokot helyeztek Nógrád vármegyébe, aki korábban a törvényhatóságtól távol eső régió közigazgatásában dolgozott. Az 1940 májusában kinevezett Szász Árpád losoncapátfalvai körjegyző előzőleg a Tolna vármegyei Kocsola község adóügyi jegyzőjeként,⁶² az 1942. március 10-e körül megbízott Óriás Oszkár szolgabíró pedig a Veszprém vármegyei Veszprémi járás közigazgatási gyakornokaként tevékenykedett.⁶³

Kitekintve a véghez vitt személycserék idejére szembetűnő, hogy Teleki Pál miniszterelnöki pozícióba kerülésével a – közigazgatási szerepkör mellett jelentős politikai feladatokat is ellátó – főispánok leváltását Nógrád vármegyében nem követte a szak tudást igénylő alsóbb közigazgatási posztokon radikális átalakítás.⁶⁴ A miniszterelnök 1939. február 16-i eskütelét követően a polgári közigazgatás bevezetése után kialakított állományban az első változás június 14-én történt, amikor a hivatalban lévő Sréter János mellé kinevezték Kováts Jánost losonci szolgabírónak.⁶⁵ A soron következő változás csak egy évvel később, 1940 májusában ment végbe, amikor a Losonci járás főszolgabírói hivatalának vezetésével a belügyminiszter Zorkóczy Lajost bízta meg.⁶⁶ A jegyzői és körjegyzői állásokban a legtöbb személycsere 1940 tavaszán és nyarán zajlott, a tizenegy újonnan állásba helyezett jegyző közül ebben az időintervallumban neveztek ki öt személyt.

⁶¹ Bár a vizsgálati csoport harminchét fős, az első körben állásba helyezett húsz tisztviselőt követően a személycserék során összesen tizennyolc egyén kapott új hivatalt. Ennek oka, hogy Szothák Pált, az 1939 márciusa körül kinevezett első vilkei körjegyzőt 1941 tavaszán az 1940 decemberében létesült gácsai jegyzőség vezetésével bízták meg.

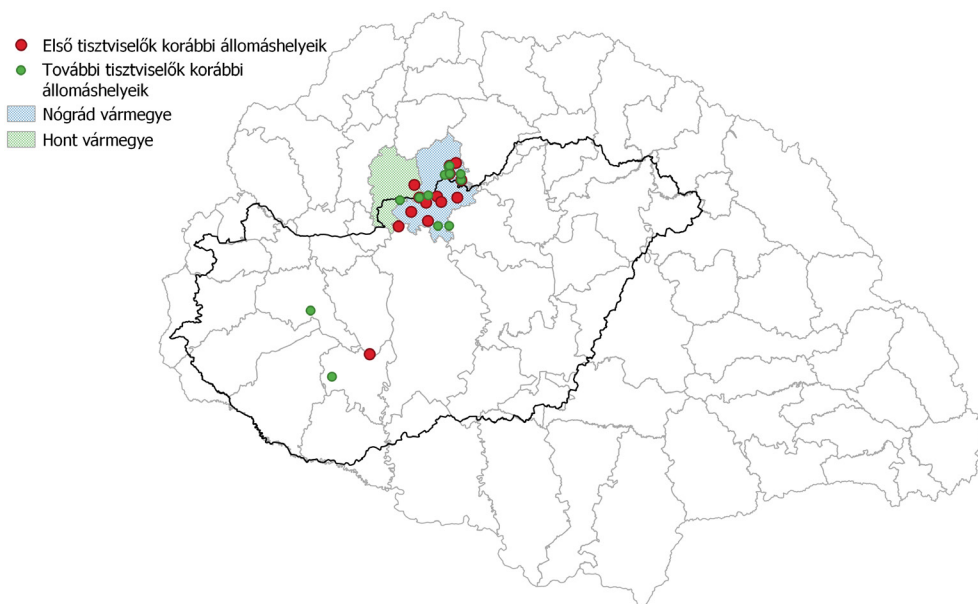
⁶² Budapesti Közlöny 1940. május 18. 1.; HU-MNL-ZML-XVII.406.-1303/1945.

⁶³ Magyarország tiszti cím- és névtára 1940: 89.; Budapesti Közlöny 1942. március 10. 1.

⁶⁴ Teleki kinevezését követően a polgári közigazgatás bevezetésekor kinevezett főispánok jelentős részét leváltották. Nógrád vármegyében a belügyminiszter 1939. március 13-án Soldos Béla helyére Baross Józsefet nevezte ki. Vö. Simon 2018: 252.; Budapesti Közlöny 1939. március 14. 2.

⁶⁵ HU-MNL-NML-IV.412. (17. doboz 42. kötet) Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 143.

⁶⁶ Uo. 27.

6. kép: 1938–1944 között hivatalt vállalt tisztviselők korábbi állomáshelye (alaptérkép forrás: GISa Hungarorum projekt megyeszintű térképe)

A korábbi állomáshelyek tekintetében összességében elmondható, hogy az 1938 és 1944 között kinevezett tisztviselők jelentős része ugyan a történelmi Nógrád vármegye valamely településén teljesített szolgálatot, azonban a vizsgált körnek kevesebb mint a fele vállalt hivatalt a trianoni Magyarország területén kívül. Mindez azt mutatja, hogy a pozícióosztások alkalmával nem minden esetben érvényesítették a 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendeletben rögzített kinevezési elsőbbségre vonatkozó passzust, ami azt hozta magával, hogy Nógrád vármegyében a felvidéki tisztviselők mellett a megüresedett állások betöltését követően megjelentek az anyaországi hivatalnokok is. A Magyarországról érkező vezető hivatalnokok száma azonban nem minden viszcacsatolt területen volt ilyen mértékű. Bajcsi Ildikó kutatása alapján tudott, hogy a Komárom vármegye Komáromi járásához tartozó települések tizenkettő jegyzője közül mindössze három fő volt anyaországi. Igaz, az alsóbb közigazgatási szinteken már itt is számos magyarországi hivatalnok tevékenykedett, a tizenhét segédjegyzőből tizenhárom a trianoni határon belülről érkezett.⁶⁷ Simon Attila kutatása is a felvidékiek magasabb arányát mutatta ki Nyitra és Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye vonatkozásában, itt a fontosabb pozíciók háromötödénél helyi tisztviselőket alkalmaztak, az anyaországi hivatalnokokat csak a fennmaradt helyekre nevezték ki.⁶⁸

⁶⁷ Bajcsi 2020: 32–33.

⁶⁸ Simon 2018: 252.

A visszacsatolt területeken kinevezett tisztviselők igazolása és véglegesítése

A visszacsatolt területeken megszervezett állások betöltése a 9.330/1938. és a 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendeletek értelmében ideiglenes jellegű volt. A kinevezett tisztviselők közül azokat, akik a trianoni békeszerződés és az első bécsi döntés között az elcsatolt területsávon működtek, azonban csak egy nemzethűségi igazolóeljárás pozitív elbírálását követően lehetett végleges minőségben alkalmazni.⁶⁹ A véglegesítések határidejét az 1942. évi XXII. törvénycikk további rendelkezésig, de legkésőbb 1947. december 31-ig kitolta, valamint a végleges kinevezés jogkörét a vármegyei és városi tisztviselők, illetve a községi és körjegyzők esetében a belügyminiszter hatáskörébe utalta.⁷⁰ A Nógrád vármegyéhez visszacsatolt területeken kinevezett hivatalnokokra vonatkozóan igazolóbizottsági dokumentum ez idáig nem került elő, releváns információval sem az igazolóbizottságok Országos Levéltárában őrzött töredékes anyaga,⁷¹ sem a Nógrád Megyei Levéltár fondjai nem szolgáltak. A véglegesítések tényét azonban a *Budapesti Közlöny* számaiban közzétették, így ennek alapján esetenként feltételezhető a nemzethűségi vizsgálat lefolytatása és eredménye.

Az 1938. decembere után első alkalommal kinevezett, a vizsgált csoportba tartozó húsz tisztviselő közül mindössze nyolc esetben volt megállapítható a véglegesítés ténye, és két személynél volt feltételezhető. A feltételezett esetekben a hivatalnokok tisztségüket még 1944 végén is betöltötték, azonban figyelembe véve az 1942. évi XXII. törvénycikk vonatkozó paragrafusait, ez nem jelentette azt, hogy mindezt végleges minőségben tették. A ténylegesen állandósított nyolc fő közül először Koltai Ernőt, Losonc megyei város polgármesterét véglegesítette a belügyminiszter 1943. június 13. körül.⁷² A körjegyzők kinevezése 1943. július 6. és december 30. körül vált véglegessé, az első alkalommal hat, a második alkalommal egy hivatalnokot helyezett Keresztes-Fischer Ferenc végérvényesen pozícióba.⁷³ A rendelkezésre álló adatok alapján – a 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendelet határozatát figyelembe véve – a véglegesített tisztviselők közül egy személy esetében feltételezhető biztonsággal az igazolási eljárás lebonyolításának ténye. A vizsgált csoportból egyedül Bory Zoltán, a pinci körjegyzőségnek a jegyzője teljesített szolgálatot a csehszlovák közigazgatásban – 1931 óta a településen tevékenykedett –, így csak nála merülhetett fel az eljárás lefolytatása.⁷⁴ Tekintettel arra, hogy a belügyminiszter 1943. júliusában állandósította pozíciójában, feltételezhető annak kedvező elbírálása. A nem véglegesített tíz hivatalnok esetében megállapítható volt, hogy

⁶⁹ Rendeletek tára 1939: 57.

⁷⁰ Az 1942. évi XXII. törvénycikk a vármegyei, városi és községi tisztviselők alkalmazásának, valamint egyes szolgálati viszonyainak átmeneti szabályozásáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltés: 2022. 04. 19.)

⁷¹ HU-MNL-OL-K 568 (1. cs.)

⁷² Budapesti Közlöny 1943. június 13. 1.

⁷³ 1943. júliusában Mihalovics Béla, Bory Zoltán, Tornyos Vidor, Erdélyi János, Deák Ferenc és Dobroczy Antal körjegyzőket véglegesítette a belügyminiszter. Vö. Budapesti Közlöny 1943. július 7. 4.; 1943. decemberében Váry László körjegyző kinevezése vált véglegessé. Vö. Budapesti Közlöny 1943. december 30. 2.

⁷⁴ Madarász 1940: 359.

tiszttségváltás vagy nyugdíjazás miatt nem nyertek állandó elhelyezést állásaikban. Négy tisztviselőt nyugállományba helyeztek, öten más állomáshelyen folytatták közigazgatási pályájukat. A nyugdíjazott hivatalnokok közül hárman szolgáltak az első bécsi döntést megelőzően a felvidéki területsávon, esetükben a forráshiány miatt nem volt megállapítható az igazolóeljárás lefolytatásának kezdeményezése. Azoknak a tisztviselőknek a köréből, akik más településen folytatták közigazgatási tevékenységüket, ketten dolgoztak biztosan a csehszlovák közsolgálatban, ezért ahhoz, hogy végleges minőségben tudják folytatni azt, minden bizonnyal nekik is át kellett esni az igazolóeljárásón.⁷⁵ A nem véglegesített hivatalnokok közül egy főnél sem a nyugdíjazás, sem a tiszttségváltás ténye nem volt megállapítható.

A személycserék során állásba helyezett tizenhét tisztviselő köréből mindössze három hivatalnokot nem véglegesített a belügyminiszter, közülük Óriás Oszkár és Virágh Károly a felvidéki területen kívül eső közigazgatási poszton tevékenykedett tovább,⁷⁶ Szothák Pál pedig feltételezhetően életét vesztette.⁷⁷ Nemzethűségi igazolóeljárásón feltehetően egyik állásba helyezett tisztviselőnek sem kellett átesnie, ugyanis a rendelkezésre álló adatok alapján az volt megállapítható, hogy 1938. november 2-a előtt a trianoni országhatáron belül tevékenykedtek.

A vizsgált harminchét tisztviselő vonatkozásában tehát hat esetben merülhetett fel az igazolóeljárás lefolytatása, ugyanis ennyien dolgoztak ideiglenes kinevezésük előtt a csehszlovák közigazgatásban. A véglegesítések tényéből biztonsággal két személy esetében valószínűsíthető, hogy a polgári közigazgatás bevezetését követően átesett az igazolóbizottsági eljárásón, melynek elbírálási folyamata pozitív eredménnyel végződött. Közülük azonban csak Bory Zoltán teljesített szolgálatot végleges minőségben a Nógrád vármegyéhez visszacsatolt területen, Zahumenszky Imre Bánkeszin nyert végleges elhelyezést. További egy esetben szintén felmerülhet az eljárás kedvező végeredménye, azonban ezt nem lehet biztonsággal kijelenteni, ugyanis Vozáry István rappi segédjegyző véglegesítéséről a tanulmány lezárásáig nem került elő információ. A további három csehszlovák időben hivatalt vállalt tisztviselő esetében a rendelkezésre álló források alapján nem lehetett következtetni az eljárás lefolytatására. Figyelembe véve ezeknek a hivatalnokoknak a karrierútját megállapítható, hogy véglegesítésük előtt jellemzően nyugállományba helyezték őket, mely döntés mögött nem okvetlenül a megkérdőjelezhető nemzethűség állt.

⁷⁵ Az 1937 óta Csábon dolgozó Zahumenszky Imrét a belügyminiszter 1941 júniusában Bánkeszire helyezte át körjegyzőnek, mely tiszttségében 1943 júliusában véglegesítette. A polgári közigazgatás bevezetése után losoncapátfalvai körjegyzővé kinevezett Vozáry István 1920 és 1938 között is a csehszlovák közigazgatásban tevékenykedett. Losoncapátfalvai megbízatását követően a rappi körjegyzőségnél dolgozott segédjegyzőként. Vö. Csathár–Ölvedi 1939: 32.; Budapesti Közlöny 1941. június 22. 1.; Budapesti Közlöny 1943. július 1. 2.; Madarász 1940: 742.; Baross–Takács 1942: 886.

⁷⁶ Óriás Oszkár losonci járási szolgabírói tevékenységét követően Nógrád vármegyei aljegyzőként dolgozott tovább. Vö. Magyarország tiszti cím- és névtára 1943: 85.; Virágh Károly a cserdi körjegyzőség körjegyzője lett. Vö. Földi 2002: 115.

⁷⁷ Földi 2002: 133. Az adatot más forrásokkal megerősíteni a tanulmány lezárásáig nem volt mód.

A visszacsatolt területeken kinevezett tisztviselők képzettsége

A tisztviselők elméleti képesítéséről a korszakban az 1929. évi XXX. törvénycikk rendelkezései voltak az irányadóak, melynek alapján a vármegyei, járási és megyei városi közigazgatás körében a fogalmazási tennivalók ellátására hivatott állások betöltéséhez „tudományegyetemen szerzett jogi vagy államtudományi tudori vagy a közgazdaságtudományi karon a közigazgatási szakosztály elvégzése után szerzett közgazdaságtudományi tudori” oklevélre volt szükség.⁷⁸ A törvény alapján a községi jegyzői hivatalokra is csak az volt alkalmazható, aki igazolta az állás betöltéséhez megállapított képzettség meglétét, azonban arról nem az 1929. évi törvény, hanem az 1900. évi XX. törvénycikk rendelkezett.⁷⁹ Ennek alapján csak az válhatott jegyzővé, aki egy szervezett közigazgatási tanfolyam elvégzését követően letette a közigazgatási vizsgát, és jegyzői oklevelet szerzett.⁸⁰ Az első bécsi döntést követően a polgári közigazgatás bevezetését szabályozó 9.330/1938. számú miniszterelnöki rendelet – a visszacsatolt területekre vonatkozóan – a két törvény idevágó paragrafusait módosítva előírta, hogy az állásokra olyan személyt is ki lehetett nevezni, aki elméleti képesítéssel rendelkezett, de a gyakorlati vizsgát nem tette le. A felvidéki lakosok esetében ettől is megengedőbb volt a jogszabály, a vonatkozó passzust alkalmazva az is állásba helyezhető volt, aki semmilyen szakképesítéssel nem rendelkezett.⁸¹ Ezen a szabályozáson a 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendelet némiképp finomított. Ennek alapján a felvidéki területeken megállapított közigazgatási pozíciók betöltésénél 1940. december 31-ig az vált kinevezhetővé, aki a Magyarországon 1921. július 26-án, valamint a visszacsatolt területeken 1938. november 2-án hatályban lévő jogszabályokban meghatározott képesítéssel rendelkezett. Az a tisztviselő, amelyik nem rendelkezett a megfelelő képzettséggel, kötelezhető volt a szakvizsga, valamint az utólagos képesítés megszerzésére. A rendelet értelmében ebben az esetben a kinevezést ideiglenes jellegűnek kellett tekinteni.⁸²

A jogszabály értelmében – a Nógrád vármegye visszacsatolt területeire kinevezendő tisztviselőket illetően – a járási, illetve a megyei városi hivatalnokok esetében lehetett volna eltekinteni a meglévő jogi, államtudományi vagy közgazdaságtudományi doktrínától, ugyanis azt csak az 1929. évi XXX. törvénycikk tette az alkalmazás kötelező feltételévé. Losonc városához, valamint a járáshoz kinevezett, a vizsgálati csoportba tartozó polgármester, főszolgabírók, szolgabírók és tisztiorvos esetében azonban az esetek jelentős részében nem kellett alkalmazni a 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendelet meglévő képesítésre vonatkozó könnyítéseit, ugyanis egy kivétellel az állásba

⁷⁸ Az 1929. évi XXX. törvénycikk a közigazgatás rendezéséről. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92900030.TV&targetdate=&printTitle=1929.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (letöltés: 2022. 04. 19.)

⁷⁹ Az 1900. évi XX. törvénycikk a községi közigazgatási tanfolyamokról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90000020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D35> (letöltés: 2022. 04. 19.)

⁸⁰ Csizmadia 1984: 34.

⁸¹ Rendeletek tára 1938: 2918.

⁸² Rendeletek tára 1939: 60.

helyezett tisztviselők rendelkeztek az 1929. évi törvényben előírt végzettséggel. Az 1940 májusában kinevezett losonci járási főszolgabíró Zorkóczy Lajos 1921-ben szerzett államtudományi doktorátust a szegedi egyetemen,⁸³ a viselt doktori címe alapján azonban megállapítható, hogy már elődje, – a 9.330/1938. számú miniszterelnöki rendelet értelmében kinevezett – Herczegh József is birtokolta az állás betöltéséhez megfelelő végzettséget. Kováts János kivételével a főszolgabírók mellé 1938 és 1944 között kinevezett, a járási fogalmazói kar alsóbb szintjén hivatalolt vállalt szolgabírók esetében is el lehetett tekinteni az 1939-ben kibocsátott rendelet alkalmazásától, ugyanis mindegyik kinevezett tisztviselőnek megvolt a megfelelő képesítése. Az 1929. évi törvényben előírt doktori fokozat hiánya egyedül Kováts János esetében merült fel, a rendelkezésre álló források alapján csak annyi volt megállapítható, hogy államtudományi államvizsgát tett.⁸⁴ A különös képzettséget igénylő járási tisztiorvosi hivatalt elnyert Welser István az orvosi végzettsége mellett tisztiorvosi, iskolaorvosi és egészségtanári képesítéssel is rendelkezett.⁸⁵ A Nógrád vármegyéhez visszacsatolt, 1939 júliusában megyei városi rangra emelt Losonc polgármesterének kinevezett Koltai Ernő jogi tanulmányait 1921 és 1925 között elvégezte, így esetében is el lehetett tekinteni a 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendelet vonatkozó paragrafusának alkalmazásától.⁸⁶

A polgári közigazgatás bevezetését követően első alkalommal megválasztott tizenhat községi jegyző és körjegyző közül tizenkét személyről tudott, hogy a kinevezés pillanatában rendelkezett községi közigazgatási tanfolyamon szerzett jegyzői oklevéllel, így a járási tisztviselők mellett rájuk nézve sem kellett alkalmazni a többször idézett rendelet vonatkozó határozatát. A maradék négy tisztviselőnek nem ismert pontosan a kinevezés pillanatában meglévő képesítése. Közülük Váry László bussai körjegyzőt 1943 decemberében a belügyminiszter állandósította állásában, így ha a kinevezése pillanatában még nem is rendelkezett a megfelelő végzettséggel, legkésőbb véglegesítése időpontjára meg kellett szereznie azt. Három körjegyzőt – Tilles Bélát, Szoták Pált és Szabó Kornélt – azonban nem véglegesítettek állásában, 1940-ben és 1941-ben megszűnt jogviszonyuk, melynek oka lehetett az elméleti képesítés hiánya is, azonban figyelembe véve korábbi tisztségüket, valamint azt, hogy állásuk megszűnése után közülük volt, aki másik településen működött tovább, feltételezhető, hogy rendelkeztek a megfelelő képesítéssel. A tisztségváltások során állásba helyezett új jegyzők tekintetében is elmondható, hogy többségük már kinevezése pillanatában birtokolta a pozíció betöltéséhez szükséges végzettséget, tizenkettő személyből tíz biztosan elvégezte a jegyzői tanfolyamot.

A tisztviselők képesítésére vonatkozó adatok tehát összességében arra utalnak, hogy Nógrád vármegyében az első bécsi döntést követően bevezetett polgári közigazgatás időszakában a kezdetektől egy kompetens szakértői apparátus vezette a visszacsatolt részek közigazgatási egységeit.

⁸³ Ladányi 1934: 451.

⁸⁴ Madarász 1940: 525.

⁸⁵ Schneider–Juhász 1937: 572.; Hortobágyi 1940: II. 1188.

⁸⁶ Zonda 2018: 122.

Összegzés

Összességében mit mutatnak meg az elemzés eredményei? A polgári közigazgatást bevezető 9.330/1938. számú miniszterelnöki rendeletet a tisztviselők alkalmazására vonatkozóan jelentősen kiegészítő és részletesen szabályozó 2.300/1939. számú miniszterelnöki rendeletben több olyan passzus is szerepelt, amely a Felvidéki Magyar Párt és Jaross minisztériumának érdekeit tükrözte. A felvidéki származású tisztviselők előnyben részesítése, valamint a nemzethűséget igazoló eljárások rendeletben rögzített alkalmazásának szükségessége előrevetítette egy, a felvidéki érdeknek megfelelő hivatali apparátus felállításának lehetőségét. A Nógrád vármegyéhez visszacsatolt településekre kinevezett és a kutatott csoportba tartozó tisztviselők példáján keresztül azonban megállapítható, hogy a rendelet gyakorlati végrehajtása során legalább olyan mértékben érvényesült a kormány érdeke, nevezetten az anyaországi közigazgatásban jártas munkaerő hivatalba állítása, mint a felvidékiek szempontjai. A belügyminiszter által ideiglenesen kinevezett, majd véglegesített tisztviselők egy része nem felvidéki származású volt, de még a korábbi állomáshelyeik sem a visszacsatolt területsávon voltak találhatóak. Ennek köszönhetően számos anyaországi, viszont a magyar közigazgatási rendszert jól ismerő személy került a Felvidékre. Ez a tény némiképp igazolta a Magyarországnak ítélt területeken élő hivatalnokok félelmét, hogy a magyar kormány a megüresedett állomáshelyeket nem helyiekkel tölti majd fel, arról azonban nem volt szó – amit a rendszerváltás előtti helytörténeti irodalom is hangsúlyozott⁸⁷ –, hogy tömeges beáramlás történt volna. A konfliktusok elkerülése miatt a kormánynak is fontos volt a felvidéki hivatalnokok alkalmazása, mely törekvés – még ha kisebb mértékben is, mint a Felvidék más régióiban – azért a Nógrád vármegyéhez kinevezett hivatalnokok példáján is megfigyelhető. Az ország vezetésének azonban a pozícióosztások alkalmával a szakértelem kritériumát is szem előtt kellett tartania,⁸⁸ melyet érvényesítve eredményesen állított fel egy magyarországi szempontból kompetens szakértői tisztviselői kart a vármegyéhez visszacsatolt közigazgatási egységeken. Teleki Pál miniszterelnök hivatalba kerülését követő tisztviselőváltások esetében is ennek a szempontnak az érvényesülése figyelhető meg a nógrádi területeken, a szaktudást igénylő alsóbb közigazgatási állásoknál nem történt azonnali radikális átalakítás a karban. Ennek ellenére a felvidékiek jelentős része nem volt megelégedve a polgári közigazgatás rendszerével, „mert míg az ügyek nagyrészt a cseh-szlovák közigazgatás pár nap alatt a helyi hatóságok nagyfokú önállósága következtében elintézte”, addig 1938 decemberétől „a legtöbb kis ügyet is a minisztériumhoz kell[ett – Gy. K.] felterjeszteni, ahol az elintézés a nagy aktatőmeg miatt [késett – Gy. K.]”.⁸⁹ Jelen kutatás hasonló eredményt mutat Bajcsi Ildikó a Komárom városát és a Komáromi járást középpontba állító vizsgálatához,⁹⁰ ezért

⁸⁷ Molnár–Szomszéd 1970: 157.

⁸⁸ Bajcsi 2020: 31.

⁸⁹ HU-MNL-OL-K 28-1939-P-20003 (58. tétel)

⁹⁰ Lásd bővebben: Bajcsi 2020.

a Nógrád vármegyéhez visszacsatolt felvidéki régió közigazgatásának és tisztviselői állományának megszervezési gyakorlata nem tekinthető egyedülállónak az első bécsi döntés által Magyarországnak ítélt területsávon.

Felhasznált források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (HU-MNL-OL)

K 27 Polgári kori kormányhatósági levéltárak Miniszterelnökségi levéltár – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 28 Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Miniszterelnökségi levéltár, Nemzetiségi és kisebbségi osztály

K 568 Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Belügyminisztériumi levéltár, Felvidéki igazoló bizottságok

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (HU-MNL-NML)

XV.15. Gyűjtemények, Mikrofilmek gyűjteménye

IV.412. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, Nógrád Vármegye Számvevőségének iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (HU-MNL-ZML)

XVII.406. Néphatalmi és különleges feladatokra létrejött bizottságok, Tapolcai Igazoló Bizottság iratai

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. O-15223 Volt horthysta funkcionáriusok és földbirtokosok

Sajtó

A Munka 1938.

Budapesti Közlöny 1938–1943.

Felvidéki Magyar Hírlap 1938.

Statisztikai kiadványok

KSH 1923: Az 1920. évi népszámlálás. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp.

KSH 1939: Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás. Magyar Statisztikai Közlemények 108. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp.

Törvények, rendeletek

Az 1900. évi XX. törvénycikk a községi közigazgatási tanfolyamokról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90000020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D35> (letöltés: 2022. 04. 19.)

- Az 1929. évi XXX. törvénycikk a közigazgatás rendezéséről. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92900030.TV&targetdate=&printTitle=1929.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (letöltés: 2022. 04. 19.)
- Az 1938. évi XXXIV. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800034.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltés: 2022. 04. 19.)
- Az 1942. évi XXII. törvénycikk a vármegyei, városi és községi tisztviselők alkalmazásának, valamint egyes szolgálati viszonyainak átmeneti szabályozásáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltés: 2022. 04. 19.)
- Az 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500005>. tv (letöltés: 2022. 04. 19.)
- Rendeletek tára 1938: Magyarországi rendeletek tára, 1938. 72. évf. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Bp. 1939.
- Rendeletek tára 1939: Magyarországi rendeletek tára, 1939. 73. évf. Bp. 1940.

Tiszti cím- és névtárak

- Baross Endre – Takács József (szerk.) 1942: Magyarország közhivatalnokainak cím- és adattára. Bp.
- Magyarország tiszti cím- és névtára 1940: Magyarország tiszti cím- és névtára. 47. évf. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1940.
- Magyarország tiszti cím- és névtára 1943: Magyarország tiszti cím- és névtára. 50. évf. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1943.

Felhasznált szakirodalom

- Bajcsi Ildikó 2020: Regionális konfliktusok és elitszerveződés az első bécsi döntést követően Komáromban és a komáromi járásban. *Clio Műhelytanulmányok* 2020/2. sz. 1–45.
- Bukovszky László 2007: A visszacsatolt Felvidék (Dél-Felvidék) közigazgatási szervezete. *Limes* 20. évf., 2. sz. 53–64.
- Csatár István – Ölvédi János (szerk.) 1939: A visszatért Felvidék adattára. Mahr Ottó és Tsa „Rákóczi”, Bp.
- Csizmadia Andor 1984: Az alkalmazottak jogi és közigazgatási képzésének és képesítésének fejlődése 1929–1944-ig. In: Kovács Kálmán (szerk.): A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. ELTE, Bp. 27–56.

- Földi István 2002: A községi és körjegyzők társadalma és mozgalmi Nógrád vármegyében, 1873–1950. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- Hortobágyi Jenő (szerk.) 1940: Keresztény magyar közéleti almanach I–II. Pátria, Bp.
- Hortobágyi Jenő (szerk.) 1941: Keresztény magyar közéleti almanach. Erdély (az I. és II. kötet pótlásaival). Athenaeum, Bp.
- Ladányi Miksa (szerk.) 1934: Magyar városok és vármegyék monográfiája. Nógrád és Hont vármegye. Magyar Városok Monográfiája, Bp.
- Madarász Elemér (szerk.) 1940: Magyar politikai és közigazgatási compass, 1919–1939. A magyar politikai és közigazgatási compass kiadványát, Bp.
- Molnár Pál – Szomszéd Imre 1970: Nógrád megye története, 1919–1944. Salgótarján.
- Petrás Éva 2013: Weis István, „a javíthatatlan, semlegesíthetetlen, örök ellenség”. *Betekintő* 2013/3. sz. 1–11.
- Puntigán József 2008: Losonc 1938-as visszacsatolása a korabeli források alapján. *Gömörország* 9. évf., 4. sz. 29–37.
- Sallai Gergely 2002: Az első bécsi döntés. Osiris, Bp.
- Schneider Miklós – Juhász Viktor (szerk.) 1937: Magyar városok és vármegyék monográfiája. Fejér vármegye. Magyar Városok Monográfiája, Bp.
- Simon Attila 2018: A magyar közigazgatás bevezetésének ellentmondásai az első bécsi döntés által visszacapott felvidéki területsávon. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás* 2018/1. különszám 240–254.
- Szabó Helga 2002: A visszacsatolt Csallóköz politikai és közigazgatási beilleszkedése 1938–1941. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 4. évf., 2. sz. 35–58.
- Tilkovszky Lóránt 1967: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1940. Csokonai, Bp.
- Zonda Tamás 2018: Balassagyarmat jeles polgárai. H. n.

KIS JÓZSEF

Az Egyesült Nemzetek Lapja – avagy hogyan látták a „Fehér Partizánok” a világot?

Bevezetés

A különböző nevek alatt futó, de többnyire „Fehér Partizánok”-ként ismert szervezkedés 1951-től készített röpcédulákat. Illegális kiadványaikat 200-500 példányban készítették, és utcai szórás, illetve postai úton szerte az országban terjesztették. Az első évben többnyire csupán felhívás jellegű röplapokat terjesztettek. Első vezetőjük, Binder Oszkár ötlete nyomán ezen röpcédulák egy részének a címe valamelyik Petőfi Sándor-versre utalt (*Talpra magyar, Feltámadott a tenger*), míg a többi címében is felhívás volt, amelyekben a társadalom különböző rétegeit szólították fel a kommunistákkal való szakításra, valamint a Fehér Partizánokhoz való csatlakozásra.

Később röplapjaik megjelenése „professzionizálódott”. 1952 márciusa és 1954 szeptembere között *Egyesült Nemzetek Lapja* címmel jelentettek meg szamizdat folyóiratot. A két-három havonta készülő, összesen kilenc számot megélt lap szabályos szerkesztőbizottsággal nem rendelkezett. A cikkek túlnyomó részét vezetőjük, Fiala József írta, a szervezkedés más tagjai önkéntesen vagy felkérésre publikáltak egy-egy írást. A szerzők természetesen cikkeiket név nélkül jelentették meg, szerzőségükről csupán a későbbi kihallgatási jegyzőkönyvekből, illetve a fogdaügynöki jelentésekből tudhatunk.

Fiala cikkeihez gyakran merített a Szabad Európa és az Amerika Hangja rádiók adásaiból, a szervezkedés tagjainak „hangulatjelentéseiből” és javaslataiból, de indexes, vagyis a kommunisták által betiltott és bezúzásra ítélt könyveket is felhasznált, mint például Szabó Dezső *Az egész látóhatár* és dr. Nagy Sándor káplán *A jövő társadalmá az univerzális demokrácia* című köteteit.¹ Fiala számára különösen a Szabad Európa rádió volt fontos, egyik cikkében külön megköszönte nekik munkájukat.²

Fiala József mellett önálló írás vagy írások szerzőiként tűnt fel az 1952-ben elhunyt Binder Oszkár miskolci kereskedő, özvegy Tasnády Antalné miskolci háztartásbeli, Géczi Klára tiszapalkonyai tanítónő, Várhelyi János miskolci nyugalmazott főkönyvelő, dr. Szávay János miskolci orvos, Börcs János budapest-csillaghegyi római katolikus

¹ ÁBTL 3.1.9. V-127612. Fiala József 42. kihallgatása. 1954. december 14.

² ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. március 1.

lelkész és Palkó László budapesti erdőmérnök testvéreivel közösen. Mellettük Tóth Kálmán cserépfalui földműves,³ Hölcz Gáborné miskolci háztartásbeli⁴ és Gacsal Géza egri tanácsai tisztviselő⁵ – volt ÁVH-tiszt – is írt egy-egy cikket, írásaikat azonban Fiala nem találta publikálásra alkalmasnak, ezért azokat csupán alapanyagként használta fel különböző cikkek megírásakor.

Az *Egyesült Nemzetek Lapja* első számát 1952. március 1-i dátummal látták el. A lap fejléce alapján egy demokratikus napilap, bár tudjuk, hogy a napi megjelenést sosem tervezték, kezdettől fogva folyóiratként bocsátották ki illegális sajtótermékeiket. Az *Egyesült Nemzetek Lapjának* első számát VIII. évfolyamként jelölték meg, ami arra mutat, mintha az ország szovjetek általi elfoglalása (1945) óta létezne az újság. A szamizdat első oldalának felső sarkaiban két szöveg állandósult. A bal oldaliban a „Testben ugyan távol, de lelki szemeinkkel mindenütt ott vagyunk” szöveggel Pál apostolnak a korintusiakhoz írt első levelét rosszul⁶ és értelemzavaróan idézve azt kívánták érzékeltetni, hogy az olvasóval egy közösséget alkotnak, és azok számíthatnak rájuk. Jobb oldalt pedig azt írták, hogy a lap németül, „csehszlovákul”, románul, szerbül és albánul⁷ jelenik meg, amivel olyan látszatot keltettek, mintha szervezkedésük egész Kelet-Közép-Európára kiterjedt volna, ami ugyancsak hamis állítás. A lap szerkesztőit az újság végén jelölték meg, eszerint azt a „Fehérpartizán Vezetőség” szerkesztette.⁸

Az *Egyesült Nemzetek Lapjában* megjelent cikkeket két hasábra tördelték, kivétel ez alól az utolsó kettő, amelyeket ismeretlen okból folyó szöveggént közöltek.

A Fehér Partizánoknak a rendszer által fasisztának minősített⁹ röplapjaiból, különösen az *Egyesült Nemzetek Lapja* cikkeiből megismerhető a szervezkedés tagjainak a gondolkodása, társadalmi tapasztalataik, elképzeléseik és céljaik. Fontosságuk abban áll, hogy míg a Rákosi-korszak végén igen sokan nyilatkoztak úgy, hogy a koncepciók perek rehabilitációs eljárásainak megkezdéséig nem tudták, hogy milyen törvénytelenségek történtek az országban, addig a Fehér Partizánok kiadványai rámutatnak arra, hogy a hétköznapi emberek is tisztában voltak a diktatúra valódi természetével. Az alábbiakban a Fehér Partizánok írásait ismertetjük tematikus bontásban.

³ ÁBTL 3.1.9. V-127612. Tóth Kálmán 7. kihallgatása. 1954. október 21.

⁴ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 19. sz. jelentés Fiala József fogdai magatartásáról. Budapest, 1954. november 10.

⁵ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 15. sz. jelentés Fiala József fogdai magatartásáról. Budapest, 1954. november 1.

⁶ Helyesen: „Én, ki testben ugyan távol, de lélekben jelen vagyok köztetek, mint ily jelenvaló már ítéltém e tettes felett.” <https://biblia.szeroczei.hu/bible/me1925/1CO/5> (letöltés: 2022. 05. 05.)

⁷ Az 1953. augusztus 1-i szám fejléce szerint „bulgárul” is megjelent lapuk. HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/965. ö. e. *Egyesült Nemzetek Lapja*, 1953. augusztus 1.

⁸ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 275-276. *Egyesült Nemzetek Lapja*, 1952. március 1.

⁹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. Jelentés a „Fehér Partizánok” nevű illegális szervezkedés ügyében. 1954. november 26.

A Fehér Partizánok világképe

Kommunista ideológia és a szovjet rendszer jellemzése

A Fehér Partizánok elvi és tapasztalati okoknál fogva utasították el a kommunista ideológiát és a rendszert, amelyet XX. századi falanszternek¹⁰ tartottak.¹¹ A kommunizmussal kapcsolatos nézeteit Fiala József *Az emberiség világbékéje vagy a kommunizmus békeszólamai* című cikkében fejtette ki a legrészletesebben. Helyenként kissé zavaros cikkében Fiala úgy vélte, hogy a kommunista álmom egy lehetetlen „ideál”. Szerinte a kommunizmus lehet pillanatnyi átmenet egy széles körű kapitalizmusból egy tágabb körű kapitalizmusba vagy egy kapitalista demokráciából egy szociális demokráciába, de nem lehet élő valóság. A kommunista ideológia szerinte nem emberi, hanem „homonkulusz-rendszer, retora szisztéma”, amely elpusztítja az emberi természet ősforrásait, azokat az ösztönöket, melyek az emberiséget a jobb felé, az új alkotások irányába vezérlik. A kommunizmus szerinte uniformizálja az embereket, amellyel épp azokat a „termőrétegeket” pusztítja el, amelyekből a nagy álmok, a szépség és a tudás gazdag sejtései születnek. A kommunizmus számára az ember egy pontosan meghatározott matematikai jegy, melyet előre kiszámított műveletekkel lehet tetszőlegesen képletekké alakítani, és nem élő valóság. Ezzel magyarázza a kommunista rendszer kettősségét is. Míg az ideológia szólamai békét hirdetnek, gyakorlati eszközeik a csalás, rablás, az egyedek és a családok tönkretétele, a munkások, a parasztok és a szellemi dolgozók kizsigerelése. A kommunizmus célja szerinte az, hogy az egész világból kiűzzék az igazság és a szabadság gondolatát, s mind az öt világrészt hatalmuk alá hajtsák.¹² Egy másik cikkében a kommunista eszmét „déliabnak”, „megtévesztő ördögi tanok”-nak minősítette.¹³ Úgy vélte, a „jól hangzó, de a gyakorlatban egészen másképpen festő boldogító kommunizmus” eszméjével csak „szédítették” az embereket.¹⁴ Szerinte ugyanis a kommunisták – akiket „emberbőrbe bújt sátánok”-nak nevez – a munkásokat a marxizmus és parancsosi kommunizmus jelszavával tévesztették meg, a „Szabadság, egyenlőség, testvériség!” jelszavát alázták meg azzal, hogy ártatlanok vérért piros zászlójukra írták, és a munkásokat testvéreik ellen fordították.¹⁵

A megtévesztést emelte ki Fiala József a *Fekély az univerzális testen* című írásában is a kommunisták legfőbb eszközeként. Úgy vélte, hogy a XX. század magyar társadalmát a kommunizmus eszméje fertőzte meg, amely – mint egy rosszindulatú fekély – megbénítja az életet. Úgy véli, hogy a magukat munkásvezéreknek kinevező

¹⁰ A Madách Imre *Az ember tragédiája* című művében megjelenő falansztert először Alexander Bernát hozta összefüggésbe a kommunizmussal, majd ezen párhuzamba állítás ezt követően vált általánossá. (Turbucz 2021: 135–136., 143.)

¹¹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 21–22. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. március 1.

¹² ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 346–347. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. szeptember 20.

¹³ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 277–278. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. május 1.

¹⁴ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 280–281. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. május 1.

¹⁵ HU-MNL-BAZML-XXV.21.b. 65/1957. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. október 31.

személyek emberiséget boldogító eszmékről „nyivákolnak”, és közben az ellenkezőjét teszik a hangoztatottaknak. A kommunistákat államkapialistáknak tartja, akiknek mozgatóereje a gyűlölet és eszköze a véres terror, ezért úgy gondolta, hogy nincs más lehetőség, mint egy nem kívánatos „gennygóc” gyökerestől való kiirtása.¹⁶

Szerinte az emberiséget korábban még a történelem során nem fenyegette akkora veszély, mint őket, amikor „fasisztáknál is rosszabb állati beteges ferdehajlamú kommunista cselszövőknek” nemzetek esnek áldozatául.¹⁷

Fiala a szovjet rendszert bolsevista véres terrornak titulálta, amelyben pár százalék uralkodik emberek milliói felett. Egyik írásában külön felhívta a figyelmet arra, hogy ismerik az „orosz nép kínlődását”, a kolhozosítást, a „szerencsétlen rabszolgákkal” végrehajtott építkezéseket.¹⁸ Mivel Fiala harcolt a második világháborúban, ezért valamiféle gyakorlati ismeretekkel valóban rendelkezett a szovjet mindennapokról.¹⁹

A magyarországi kommunista rendszer datálása és jellemzése

A Fehér Partizánok vezetője a világpolitikát a jó és a rossz harcaként, „az ördögi gonosszággal milliókat kínzó Kelet” és az „Istentől kapott kegyelemmel a szabadságot valóban élő és tiszteletben tartó Nyugat” küzdelmeként fogta fel. Úgy vélte, hogy ez a két erő ütközik meg egymással, aminek elszenvedői „a becsületes milliók”, az elnyomottak és kiszákmányoltak milliói.²⁰ Fiala a nemzetközi politikai eseményekkel kevésbé foglalkozott. Kivételt képezett ez alól Eisenhower amerikai elnök 1953-as megválasztása, akitől azt várta, hogy a segítségükre siessen „élet-halál harcunkban”.²¹ Emellett a berlini felkelés és az egy évvel későbbi berlini konferencia keltette fel a figyelmét. Az 1954. január-februári – a német és osztrák kérdésről szóló – berlini konferenciát pedig egyértelműen a Kelet és a Nyugat összecsapásaként értelmezte, amely során „az elnyomott emberiség” felszabadítása helyett csupán egy következő tárgyalás időpontjában tudtak megállapodni. A konferencia eredménytelenségéért egyértelműen a „gaz Kremlt” tartotta felelősnek.²²

A Fehér Partizánok a kommunista rendszer magyarországi meghonosítását, illetve a szovjetek közép-kelet-európai befolyásának kiépítését következetesen 1945-től számították, a Szovjetuniót pedig „vörös imperialista” hatalomnak vélték, amelynek „karmai között vonaglik fél Európa”.²³ Az 1954. március 1-i – gyászkerettel ellátott – számban Fiala József *Magyarország gyásza 9 éves kommunista járomban* címmel fejtette ki legrészletesebben a nézeteit, de emellett számos alkalommal foglalkoztak a témával. Úgy vélték, hogy a második világháború befejezésekor a jaltai és a potsdami konferencián egyeztek meg

¹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 26–27. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. november 15.

¹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 277–278. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. május 1.

¹⁸ Uo.

¹⁹ ÁBTL 3.1.5. O-11961/2. 70. Fiala Józsefnek igazoló bizottsági nyilatkozata. 1945.március 11.

²⁰ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 21–22. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. március 1.

²¹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. március 1.

²² ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 21–22. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. március 1.

²³ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 275–276. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. március 1.

a keleti és nyugati hatalmak abban, hogy a megszállt országokban biztosítják „az emberi méltóság jogán, szabadságán és annak tiszteletben tartásával” az igazi demokrácia lehetőségét.²⁴ Hangsúlyozták azonban, hogy a szovjetek elvesztették szavahihetőségüket, hiszen az általuk megszállt területeken demokratikus választásokat, a szólás- és a személyes szabadság, valamint az emberi jogok tiszteletben tartását ígérték, ezek azonban csupán megtévesztő „szép frázisok” maradtak.²⁵ A lezajlott választásokat kutyakomédiának²⁶ tartották, és úgy gondolták, hogy hiába rögzítették a magyar alkotmányban a szólás-szabadságot, ha bárki azzal élni kíván, rögtön fasisztának, szabotálónak vagy kuláknak bélyegzik.²⁷ Vissza-visszatérően hangoztatták, hogy a munkásság számára a sztrájkjogot sem biztosítja a rendszer.²⁸ A szabadságjogok biztosítása helyett pedig kényszermunka, internálótáborok, zsúfolt fegyházak és börtönök félmjelzik a rendszer valóságát,²⁹ miközben a „nemzet mártírjai” részben „az országon belül, részben a szovjet határokon túl domborodó sírok alatt, részben a börtönökben és rabszolgatáborokban hullottak, vagy hullanak napról napra az emberi szabadságjogok frázisának jelszava alatt”.³⁰

Véleményük szerint 1945-ben és az azt követő években „a kommunizmus maszlagjával tették szerencsétlenné az egész magyar népet”,³¹ amelynek azóta minden napja „rettegésben, szenvedésben és megpróbáltatásokban telik el”.³² Az ország vezetőit moszkovitáknak, bérenceknek, gazembereknek és kommunista hóhéroknak titulálták,³³ akiket az „orosz szuronyok ültettek a magyar nép nyakára”.³⁴ Az országot a megalázottak és kifosztottak országának tartották,³⁵ amelyben kizsákmányolás és rabszolgasorba süllyesztés folyik.³⁶

A rendszert alapvetően a „Rákosiék hitvány, ördögi aggyal kigondolt és állati vadsággal dúló terrorja”-nak³⁷ tartották, amelyet deportálások, letartóztatások, börtönbevetések, kitelepítések kísérnek. A volt ÁVH-s Gacsal Gézától származó információra alapozva³⁸ egyik röplapjukban arra hívták fel a figyelmet, hogy e téren Péter Gábor vezetésével az ÁVH szovjet, az NKVD-től Budapestre küldött tanácsadókra támaszkodik.³⁹

²⁴ A potsdami konferencián csupán Németország, míg a jaltain a felszabadított Európa demokratikus átalakításáról határoztak. http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/jaltai_nyilatkozat.html (letöltés: 2022. 12. 20.); http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/potsdami_kozlemen.html (letöltés: 2022. 12. 20.)

²⁵ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 275–276. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. március 1.

²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 277–278. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. május 1.

²⁷ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. március 1.

²⁸ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 21–22. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. március 1.

²⁹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 275–276. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. március 1.

³⁰ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 21–22. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. március 1.

³¹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 277–278. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. május 1.

³² ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. március 1.

³³ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 20. Talpra magyar...

³⁴ Uo.

³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 280–281. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. május 1.

³⁶ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. március 1.

³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 280–281. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. május 1.

³⁸ ÁBTL 3.1.9. V-127612. Fiala József 10. kihallgatása. 1954. október 25.

³⁹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 246. Fehérpartizán Bajtársak! kezdetű röplap

A rölapok belpolitikai téren alapvetően három eseményre reagáltak. Elsőként az MDP 1951. február 25-én kezdődő II. kongresszusára, amelyről úgy gondolták, hogy „a magyar munkásság biztos halálát” készíti elő.⁴⁰ A közeledő világháborúra összpontosító és az osztályharc éleződését hangsúlyozó kongresszusra⁴¹ úgy tekintettek, mint amely békefelhívással, a három- és öt éves tervvel készül a háborúra.⁴² Ebben nem tévedett.⁴³

Államfővé választásakor röviden foglalkoztak Dobi Istvánnal is, akit egyértelműen a kommunisták bábjának láttak. Jóval fontosabbnak tartották azonban a Nagy Imre-kormány megalakítását, amire Fiala József hosszan és részletesen reagált. Úgy vélte, hogy a változásra a berlini felkelés miatt került sor, amikor „megingott Moszkva, a XX. század Néroinak véres trónja”. Szerinte a „Nyugaton kitört szabadságkövetelés harckialtása egyesülve a már tapasztalatokban súlyosan gazdag Magyar Nemzet pillanatnyilag passzív magatartásával megremegtették a sátáni Kelet erősen omladozó falait és már érezhető a hatás”.⁴⁴ A Nagy Imre-kormányhoz köthető intézkedések szerint nem csupán taktikai megfontolásból születtek, de kényszer hatására is. Úgy vélte, ezzel „még nem kezdődött meg egy jobb és emberi élet, csupán enyhült a terror, cserélődtek a terrorlegények, mert az embermilliók véérébe lassan belefutnak a diktátorok”. A változásokat kevesellte, szerinté ugyanis az igazán szabad élet megteremtéséhez a „romlott” rendszer teljes felszámolására volt szükség.⁴⁵

A Nagy Imre-kormánytól „pufogó frázisok” helyett „cselekedeteket” várt el, s az Egyesült Nemzetek Lapja 1953. augusztus 1-i számában pontokba szedett követelésekkel fogalmazta meg konkrét elvárásait:

- „1.) Követeljük mindenekelőtt az államvédelmista hatóságok teljes felszámolását a rendőrséggel karöltve,
- 2.) Politikai foglyok, internáltak, deportáltak, hadifoglyok szabadon bocsájtását,
- 3.) A normának, mint olyannak teljes elejtését, élelmiszer és ruházati cikkek árának a jövedelemnek megfelelő lecsökkentését,
- 4.) Szólás- és sajtószabadság, sztrájkjogok a szakszervezetek politikamentes csak munkás érdekeket képviselő működését,
- 5.) A magánvagyon szentsége alapján kisparaszti földek visszajuttatását jogos tulajdonosainak,
- 6.) Teljes vallásszabadságot,
- 7.) Szabad választás megtartása, az Egyesült Nemzetek delegátusainak ellenőrzése alatt és ezzel kapcsolatosan az orosz csapatok teljes kivonása az Ország területéről, valamint a 9 év alatt elszennvedett személyes áldozatokért és anyagi kifizetésért kártérítés Oroszország részéről. Ezeket követeljük!!!”⁴⁶

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 19. Felhívás a magyar néphez

⁴¹ Izsák 1995: 52.

⁴² ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 19. Felhívás a magyar néphez

⁴³ Gyarmati 2010: 187.

⁴⁴ HU-MNL-BAZML-XXXV. 69. 2/965. ő. e. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. augusztus 1.

⁴⁵ HU-MNL-BAZML-XXXV. 69. 2/965. ő. e. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. augusztus 1.

⁴⁶ Uo.

A pontokon túl nyolcadikként a beszolgáltatás eltörlését követelték. Úgy vélték, hogy ha a paraszt szabad természet a piacokon értékesíthetné, azzal az ipari munkásság jutna olcsóbban áruhoz.⁴⁷

Társadalmi és gazdasági kérdések

Társadalmi helyzetkép

A Fehér Partizánok úgy látták, hogy a kommunizmus fennállása óta tengernyi szenvedés érte a társadalom legkülönbözőbb rétegeit. Visszatérően hangsúlyozták, hogy az „ördögi kapitalista rendszert” irányító vezetőknek sosem volt közük a becsületes munkás néphez.⁴⁸ Úgy gondolták, a rendszer a társadalom legkülönbözőbb rétegeit tette rabszolgává, de különösen a munkásságot, amely a rabságát jelentő gyárak és műhelyek egészségtelen levegőjében agyonhajszoltan küzd a mindennapi kenyérért. A parasztságot „kuláknak” bélyegzett, mindenből kifosztott és megalázott „tölgyként” említik, míg az értelmiségieknél azt hangsúlyozták, hogy életlehetőségeik „legelsőbbrendű szükségleteitől” is megfosztották őket.⁴⁹

A Fehér Partizánok írásaikban legtöbbször a munkássággal foglalkoztak. Ennek nyilvánvalóan az volt az egyik oka, hogy a „munkásosztály” volt a politikai rendszer hivatalosan dédelgetett társadalmi rétege, de amiatt is történt, mivel a szervezkedés számos tagja dolgozott kétékezi munkásként. Fiala József cikkeiben sokszor saját magát is munkásként határozta meg, ami nem tekinthető pusztán írói lódításnak, hiszen a bánya-vidékről származó Fiala fiatalkorában asztalossegédként dolgozott. A munkássággal foglalkozó cikkekben Tisovszky Mihály nyomdász és Homonnay István vasúti segédtiszt voltak segítségére.⁵⁰

Fialaék úgy vélték, hogy a munkaversenyekkel gyötört munkásságnak csupán költelességek maradtak, jogaik (pl. sztrájkjog) már nem. Az agyonhajszolt munkásság egészsége és idegállapota hónapról hónapra romlik, miközben megélhetése is veszélyben van: „A kenyér és a cirkuszból már csak a cirkusz maradt.” Közben az asszonyokat hosszú sorokban kényszerítik az utcára, hogy „az összeesésig és fagyásig tartó várakozás után” kaphassanak egy kis kenyéramizsnát.⁵¹ Hangsúlyozták, hogy kettős mérce valósult meg az ellátás terén, mert míg a nép éhez, addig a „vörös kapitalistáknak” nincs szükségük sorban állásra.⁵²

Röplapjukon megkérdőjelezték az ország vezetőinek munkás voltát és múltját egyaránt, és kifogásolták, hogy illetéktelenül használják a munkás jelszavakat,⁵³ miközben

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.5. O-11961/3a. 191. Válassz! kezdetű röplap

⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. március 1.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 16. sz. jelentés Fiala József fogdai magatartásáról. Budapest, 1954. november 2.

⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. március 1.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 20. Talpra magyar...

⁵³ Uo.

télvíz idején bocsátják el az embereket, amit még a Horthy-rendszer sem tett meg.⁵⁴ Fiala József egyik cikkében külön kitért a sztahanovistákra, de megkülönböztette azokat, „akik két órai munkával lettek azok becsületes munkás ember szorgalmának és kenyérének elárulásával”, és az „öntudatos sztahanovistákat”, akik felépítik a tönkretett és kifosztott országot.⁵⁵

Nőkérdés

A Fehér Partizánok rölapjaikban rendre visszatértek a család és még inkább a nők helyzetének kérdésére. Már egyik első rölapjukban is megfogalmazták, hogy a „kommunizmus a családi életet feldúlja, pokollá teszi; a gyermeket a szülő ellen, férjet a feleség ellen [fordítja], vagy fordítva”.⁵⁶ Különösen a nőkérdés foglalkoztatta őket, a nők helyzete, amit a szervezkedés kijelölt női vezetőjének, Tasnády Antalnénak a cikkei jeleztek.

Tasnády Antalné úgy látta, hogy a nőkérdés a társadalmi berendezkedés igen fontos problémája. Alapvetően konzervatív alapállásból közelítette meg a nők és azon belül a családanyák feladatát. Úgy vélte, hogy elsődleges feladatuk a család összetartása és a gyermekek nevelése, az erkölcsösségre nevelés. Figyelmeztette őket, hogy ha a megélhetés kényszere munkavállalásra is ösztönzi őket, akkor se legyenek „a mai idők besúgóí, rendőr női, minden erkölcsöt félredobó katonanők”, és ne engedjenek az egyenjogúság jelszavának, mert „az ilyen értelemben vett egyenjogúság megfoszt minden erkölcsi törvényeken alapuló jó tulajdonságtól. A szabadjára engedett vágyak és korlátok nélküli szabadság lealacsonyít és állati sorba süllyeszti a nőt”. Tasnádyné szerint a megélhetés kényszere miatt munkát vállaló nők ne váljanak „agyonmodernizált, hidegszívű” idegenekké édesanya helyett.⁵⁷ *Női hivatás* című cikkében tiltakozott azon hivatalos propaganda ellen, amely a nehéziparban dolgozó asszonyokat állította példaképként a nők elé. Úgy vélte, hogy az egyenjogúságnak nem a nehéz fizikai munka vállalásában kell kimerülnie, hiszen a nők teremtésüknél fogva gyengébbek, és a nehéz testi munkák vállalása vagy fizikailag lehetetlen számukra, vagy pedig az egészségük rovására megy. Úgy vélte, egyes munkáknál a férfiak, míg másoknál a nők állják meg jobban a helyüket, ezért a nőknek könnyű vagy pedig adminisztrációs munkát kell adni. Tasnádyné fontosnak tartotta azt is, hogy a tehetségük miatt kiemelkedő nők élete ne szoruljon a családok falai közé, őket az államügyek intézésbe is bele kell vonni.⁵⁸

Orvosok helyzete

Dr. Szávai János diósgyőr-vasgyári főorvos⁵⁹ *Legfőbb érték az ember* címmel az egészségügy, illetve az orvosi társadalom helyzetéről értekezett. Szávay szerint a magyar orvosi kart 1950 óta az államosítással taszították le hivatása magaslatáról. Véleménye szerint erre

⁵⁴ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 346–347. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. szeptember 20.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 26–27. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. november 15.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 20. Talpra magyar...

⁵⁷ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 280–281. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. május 1.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 275–276. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. március 1.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/a. Legfelsőbb Bíróság B.IV.001173/1955-25. sz. ítélete.

azért volt szükség, hogy az orvosok egy kézben és könnyen legyenek irányíthatók, és addig hagyják dolgozni a munkásokat, amíg össze nem esnek. Megemlékezett a hírhedt orvosi repülőbizottságról is, amely az országot járva felülvizsgálta a táppénzre kiírt betegeket, majd állítólagos jogtalan betegjegyre vétel miatt negyven orvost börtönöztek be. Az ily módon megfélemlített körzeti orvosok szerint felületessé váltak. Az ipari és bányatelepeken dolgozó orvosok az ott dolgozó embertömegeket képtelenek tisztességesen ellátni, miközben folyton arra kell ügyelniük, hogy minél kisebb legyen a táppénzes állományuk. Ennek következtében az azelőtt „oly szép hivatást betöltő” magyar orvosból állandóan rettegő körzeti kezelőorvos vált, aki „soha nem tudja, mitől féljen jobban, névtelen feljelentéstől, vagy egy influenzás járványtól, ami táppénzeseinek számát emeli fel”.⁶⁰

Pedagógusok helyzete

Az oktatásügy és a pedagógusok helyzetéről Géczi Klára írt a *Pedagógusok a viharban és A pedagógus helyzete a kommunizmusban* című cikkeiben.⁶¹ Géczi szerint a kommunisták „lélekölésének mérgező hatásait” a pedagógusoknál senki sem látja tisztábban, hiszen munkájuk ellentétben áll a szülők otthoni nevelésével. A rendszer a pedagógusokra hárítja a tanuló ifjúság bevonásával rendezett felvonulások és gyűlések szervezését, valamint a vasárnapi foglalkoztatások lebonyolítását és az „erkölcsromboló” színelőadások látogatását. A pedagógusok irányába emiatt a szülők részéről gyűlölködő hangulat alakult ki, amit ő maga is érthetőnek tart,⁶² hiszen álhazaszeretetre és istentelenségre kell tanítaniuk a gyermekeket. Szerinte őszinte beszélgetések helyett már csak a felettesek parancsainak néma végrehajtása maradt. A pedagógusok mindennapi életét emellett a pedagógusok igazi hivatásától távol álló határidős jelentések tömegei teszik ki, a „tapasztalatcsere, melyből már nyilvánosan gúnyt űznek”, a továbbképzések, konzultációk és a vizsgákra készülődés, ami minden időt elrabol. Géczi úgy vélte, hogy minderre azért van szükség, hogy a nevelők fáradtan, lélek nélkül öljék meg a gyermekek lelkében az igazságot, és neveljék őket a kommunista erkölcsre.⁶³ Szerinte ez a „lélekmérgező munka”, az Isten fogalmának materialista eszmékkel való kiölése már az óvodákban megkezdődik. A pedagógusnak pedig egyetlen vigasza marad, az, hogy a társadalom szenvedése, „az internálótáborok és otthonból kivert családok életének borzalmi minden ideológiai tanításnál mélyebb nyomot hagynak” a fiatalság lelkében.⁶⁴

Gazdasági és pénzügyi kérdések

Röplapjaikban a magyarországi kommunista rendszert rendszerint „vöröskapitalista”, illetve „államkapitalista”⁶⁵ jelzővel illették, ennek okát azonban nem részletezték. A gazdasági és pénzügyi élettel kapcsolatos elképzeléseket az Egyesült Nemzetek Lapjában

⁶⁰ HU-MNL-BAZML-XXV.21.b. 65/1957. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. október 31.

⁶¹ ÁBTL 3.1.9. V-127612. Fiala József kihallgatása. 1954. október 16.

⁶² ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 275–276. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. március 1.

⁶³ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 277–278. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. május 1.

⁶⁴ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 275–276. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. március 1.

⁶⁵ HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/965. ő. e. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. augusztus 1.

önálló cikkekben Várhelyi János miskolci nyugalmazott főkönyvelő fogalmazta meg. Mellette – különböző írásokban – Fiala József fejtette ki a véleményét. Utóbbi úgy vélte, 1945 óta az országot húszszorosan kifosztották, javai pedig eltűntek „a feneketlen szovjet gyomorban”. Mindezt az imperializmus és a „nemzetközi kalmárság” szelleme megnyilvánulásának tartotta.⁶⁶ Úgy vélték továbbá, hogy a kommunisták tönkretették a bányaipart, a vasipart és a mezőgazdaságot.⁶⁷

Várhelyi János *Pénzügyi helyzetünk 1945 óta* címmel 1953-ban írott cikke szerint a második világháború után a forint bevezetése csak rövid időre hozott némi enyhülést a lakosság számára. Ennek szerinte az is volt az oka, hogy a forint csak egy belső kényszer-fizetésieszköz, melyeknek a vásárlóértékét a kormány kénye-kedve napról napra szabályozza, és nem egy megalapozott, a külföld által elismert fizetési eszköz. Hangsúlyozta, hogy a forintot a vasfüggönyön kívül senki sem fogadja el, amit azzal magyarázott, hogy nincs reális fedezete. Ezzel magyarázta azt is, hogy még a szovjet térség országai sem fogadják el egymás értéktelen pénzegységét, hanem helyette a cse-rekereskedelemhez térnek vissza. Ennek következtében hiába dolgoznak az emberek „szakadásig”, „verejtékkel megszolgált” keresetük minden hónapban kevesebbet ér.⁶⁸ A *Hogyan áll a forint értéke?* című cikke szerint a forint fedezete mindössze „az ország millióinak kizsákmányolása”, s ennek következtében áll elő az a helyzet, hogy a 60 forintért beszolgáltatott búzából örölt liszt ára 700 forint, míg a barna kenyéré 2.80 forint. Várhelyi úgy vélte, hogy a havi 500-800 forintos átlagbérből⁶⁹ legfeljebb a leg-szükségesebb mindennapi megélhetés biztosítható. A ruházkodás és a kulturális igények kielégítése „már csak álom”. Ezzel párhuzamosan pedig azt életszínvonal folyamatosan sülyyed.⁷⁰

Várhelyi János *Hogy van, és hogyan kellene lennie* címmel külön foglalkozott a béke-kölcsönjegyzéssel, amelynek szerinte az volt a célja, hogy ellensúlyozzák az értékét vesztett forint pusztulását és vele együtt a gazdasági csődöt. Úgy vélte, hogy a békekölcsön helyett kamatozó bankbetétekre volna szükség, amelyek elősegíthetik a gazdasági, ipari és kulturális beruházásokat is. Várhelyi az amerikai példát jelölte meg célként, amelynél konszolidált viszonyok között az ország lakosságának nyugodt, biztos életfeltételek állnak rendelkezésére.⁷¹

Gazdasági téren egyetlen témaspecifikus cikk jelent meg, Palkó László *Rablógazdálkodás orosz módra* címmel foglalkozott az erdőgazdálkodással. Palkó úgy vélte, hogy az évenként megengedett, észszerű gazdálkodásnak megfelelő 1,4 millió köbméter fa helyett közel a duplája, 2,5-3 millió köbméteres fakitermelés folyik, amely

⁶⁶ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 21–22. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. március 1.

⁶⁷ ÁBTL 3.1.5. O-11961/3a. 191. Válassz! kezdetű röplap

⁶⁸ HU-MNL-BAZML-XXV.21.b. 65/1957. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. október 31.

⁶⁹ Az állami szektorban 1952-ban 928, 1953-ban 988 forint volt a havi átlagbér. In: Baló-Lipovecz 1987. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/1988-2/magyarorszag-3C8C/gazdasag-3CD7/nominal-es-realber-realjovedelem-3CF4/> (letöltés: 2022. 05. 02.)

⁷⁰ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 277–278. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. május 1.

⁷¹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 280–281. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. május 1.

rablógazdálkodás amennyiben folytatódik, úgy tíz év múlva nem lesz vágható korú faállománya az országnak.⁷²

A Fehér Partizánok magukról kialakított képe és megfogalmazott céljaik

Első röplapjukon szervezkedésüket még két eltérő névvel jegyezték. Saját magukat Fehér Partizánoknak nevezték, miközben a Szeretet Párt nevében írták alá röpcédulájukat. Ennek az az oka, hogy az általuk remélt rendszerváltozás után mint Szeretet Párt kívántak fellépni és átvenni az ország irányítását.⁷³ Addig azonban az illegalitásra utaló Fehér Partizánok nevet használták, ezért a későbbiek folyamán következetesen ez utóbbi névvel illették magukat. Annak érdekében, hogy a szervezkedés az olvasók számára komoly ellenálló mozgalomnak tűnjön, a cikkek és felhívások jelentős részét „Illegális Fehérpartizán Vezetőség” vagy pedig konkrétan „A fehérpartizánok vezetője N. N. tábornagy” aláírással látták el. Igazi vezetésről azonban esetükben nem beszélhetünk – mint az az állambiztonsági nyomozati iratokból kiderül –, ezen cikkeket egyszemélyben Fiala József jegyezte.

Ugyancsak a mozgalom komolyságát volt hivatott alátámasztani az, hogy 1952–1953-ban több alkalommal a „milliók által támogatott”⁷⁴ illegalitásban lévő magyar kormánynak aposztrofálták magukat, amely az Egyesült Nemzetek zászlaja alatt vívja élet-halál harcát a diktatúra ellen.⁷⁵ Ezen állítás szintén nélkülözött minden valóságalmot, s csupán jövőbeli terveikre utalt.

Dezinformációs hadviselés

A miskolci székhelyű ellenállók kezdettől fogva dezinformációs háborút folytattak az államhatalom ellen. Szervezkedésüket úgy mutatták be, mint amelynek rengeteg tagja van, és amely a társadalom legszélesebb rétegeire kiterjed. Visszatérő elemként közölték, hogy a Fehér Partizánok sorait munkások, parasztok, rendőrök, katonák, sőt államvédelmisták és minisztériumi alkalmazottak erősítik. Ez nyilvánvalóan egyfajta kommunikációs hadviselés volt részükről, hiszen bár volt rendőrök és katonák tagjai voltak a szervezkedésnek, aktív egy sem, mint ahogy minisztériumi dolgozót sem tömörítettek soraikban. Az Államvédelmi Hatóság terén nem volt teljesen légből kapott a megjegyzésük, hiszen Gacsál Géza személyében egy volt államvédelmi nyomozót, az egri államvédelem vizsgálati alosztályvezetőjét tudhatták maguk között. Bár egyik

⁷² HU-MNL-BAZML-XXV.21.b. 65/1957. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. október 31.

⁷³ ÁBTL 3.1.9. V-127612. Fiala József 12. kihallgatása, 1954. október 27.

⁷⁴ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. március 1.

⁷⁵ HU-MNL-BAZML-XXV.21.b. 65/1957. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. október 31.

újságjukban azt hangsúlyozták, hogy nincs olyan ávón belüli parancs, amiről ne tudnának,⁷⁶ ez ugyancsak nélkülözte a valóság alapot, hiszen a cikk megjelenése előtt egy évvel Gacsál már leszerelt az állambiztonságtól.⁷⁷

A Fehér Partizánoknak határozott céljuk volt, hogy elbizonytalanítsák a rendszer támogatóit, legyenek azok egyszerű párttagok, sztahanovisták vagy vezető funkcionáriusok.⁷⁸ Ezt a célt szolgálták azon felhívások is, amelyekben arra szólították fel tagjaikat, hogy figyeljék meg vezető funkcióban lévő munkatársaikat, politikai tisztjeiket és általában véve a kommunista vezetőiket, és gyűjtsék össze azok lakáscímeit. Felszólították őket, hogy tagadják meg a „vöröskapitalista kormány” parancsait, mindenki „igyekezzon a kötéltől védeni a saját nyakát és családját, mert azokért a borzalmas szenvedésekért, megkínzásokért, gyilkolásokért, amit ezek a gazember kommunisták, illetve hóhérok elkövettek, rövidesen számolniuk kell”.⁷⁹ A hatás növelése érdekében röpcédulákat és szamizdat kiadványaikat kisebb funkcionáriusoknak és sztahanovistáknak küldték meg. Lakáscímeiket legális napilapokból és folyóiratokból, illetve rádióadásokból gyűjtötték, tehát cikkeikkel kifejezetten a rendszer támogatóit célozták meg.⁸⁰

A rendszer működéséért ugyanis a Fehér Partizánok nemcsak a vezetőket, de a parancsvégrehajtókat is felelősnek tartották, és azzal fenyegetőztek, hogy az elkövetett „szörnyű bűnökért” akár a legkisebb bűnösöknek is felelniük kell.⁸¹ Minden egyes kiadványukban egy hamarosan bekövetkező „nagy leszámolással” riogattak. A „Válassz” kezdetű röplapjuk felütése szerint „Élet és Szabadság”, illetve „Börtön, vagy kötélt” között választhatnak a hatalom szolgálatába álló, „szerencsétlen eszközzé” vált emberek. Ezen röplapjukban ráadásul azzal igyekeztek megfélemlíteni a címzetteket, hogy ha írásuk elolvasása után az ÁVH-n, a rendőrségen vagy a pártnál tennének bejelentést, arról is értesülni fognak, mert megfigyelik őket.⁸² Másik röplapjukban pedig arra figyelmeztettek, hogy „bűnlajstromokat” állítanak össze, amelyek alapján később bekövetkezik a „leszámolás”.⁸³ Arra szólították fel ezért a „megtévedt, elvakított ígéretek, vagy pozícióval félrevezetett” embereket, hogy minden intézkedésüket, lépésüket annak tudatában tegyék, hogy amiatt később felelősségre vonhatják őket.⁸⁴

A megtévesztést és a szervezkedés jelentőségének növelését szolgálta továbbá, hogy Fialáék azt állították magukról, hogy beépültek a Minisztertanács tagjai közé, és követik Rákosiék minden lépését.⁸⁵ Több írásukban is hangsúlyozták az ország vezetőivel kapcsolatban, hogy „közöttetek vagyunk és tudunk minden cselekedetéről, ismerjük

⁷⁶ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 280–281. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. május 1.

⁷⁷ ÁBTL 3.1.9. V-127612/a. Hb.II.0039/1955. sz. ítélet Gacsál Géza és társai ügyében.

⁷⁸ ÁBTL 3.1.9. V-127612. Fiala József kihallgatása. 1954. november 5.

⁷⁹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 19. Felhívás a magyar néphez.

⁸⁰ ÁBTL 3.1.9. V-127612. Fiala József 42. kihallgatása. 1954. december 14.

⁸¹ ÁBTL 3.1.5. O-11961/3a. 191. Válassz! kezdetű röplap.

⁸² Uo.

⁸³ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 280–281. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. május 1.

⁸⁴ HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/965. ó. e. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. augusztus 1.

⁸⁵ ÁBTL 3. 1. 9. V-127612/1. 19. Felhívás a magyar néphez.

a minisztertanács titkait”.⁸⁶ Nagy Imre 1953-as kormányprogramjának ismertetésével kapcsolatban pedig egyenesen azt állították, hogy a parlament soraiból hallgatták a beszédet: „amidőn elhangzottak a Parlamentben Nagy Imre szavai, amidőn hallgattuk azokat és néztük a második sorba került Rákosi romlottságotokat rejtegető gnómságát... Figyeltünk téged Rákosi a Parlament padsorából. Néztük arcjátékokat, és magad elé merüléset azoknak a pontoknak felolvasásánál, melyeknek papír szerinti teljesítését romlottságotoknál fogva szinte magatok sem hiszitek el.”⁸⁷

Csatlakozás – óvatosság

A Fehér Partizánok kiadványaikban rendre csatlakozásra szólították fel az olvasókat. Ez korántsem tagtoborzási felhívás volt. Céljuk legfeljebb az lehetett, hogy szimpatizánsokat gyűjtsenek, ha úgy tetszik, előre megteremtsék a rendszerváltás „háterszágát”. Minderre jó okuk is volt.

Az 1952. október 1-i számban jelent meg először a lap végén *Emlékezzünk* címmel egy új, állandó szakasz, amelyben a mozgalomból „kidőlt” bátor harcosok emlékének adóztak, akik „a legnagyobbat adták e szent cél érdekében a kommunizmus ellen folytatott harcban”.⁸⁸ A megemlékezésnek később egy hosszabb verziója is készült, amelyben egyértelműen elhunyt Fehér Partizán bajtársaikról írnak.⁸⁹ Bár a többes szám használata nem volt indokolt, ez esetben volt némi valóságalapja a megemlékezésnek, ha ők nem is tudhattak róla. 1951. április-május fordulóján az ÁVH felszámolta a szervezkedés dr. Hargitai Gyula miskolci jogász által vezetett csoportját, s bár a többség „csupán” börtönbüntetést szenvedett, Hargitai a kihallgatások során elszenvedett bántalmazások következtében 1951. május 16-án életét vesztette.⁹⁰ Erről azonban Fialák nem tudtak, sőt 1953-ban tévesen arról értesültek, hogy Hargitaiékat 3-3 év börtönre ítélték.⁹¹ Az elhunyt Fehér Partizán bajtársakról szóló megemlékezés tehát ismét csak kommunikációs fogásnak tekinthető.

A Fehér Partizánok cikkeikben követőiktől – elvesztett „harcosaikra” utalva – mindenestre önmérsékletet és óvatosságot vártak el, s kérték, hogy tartózkodjanak a megfontolatlan lépésektől vagy könnyelmű kijelentésektől.⁹² Többször felhívták a figyelmet az ÁVH ügynökhálózatának működésére. Híveiket és tagjaikat azzal intették óvatosságra, hogy még a legjobb ismerősöknek sem szabad hinni, mert elképzelhető, hogy épp őket fordították ellenük „presszió” által.⁹³ 1953. március 1-i lapszámukban külön arra kérték szimpatizánsaikat, hogy ne üljenek fel egy provokációknak: „Ne higgyetek senki fiának,

⁸⁶ ÁBTL 3. 1. 9. V-127612/1. 21–22. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. március 1.

⁸⁷ HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/965. ő. e. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. augusztus 1.

⁸⁸ HU-MNL-BAZML-XXV.21.b. 65/1957. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. október 31.

⁸⁹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. március 1.

⁹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-110206. Jelentés. a „Fehér Partizánok” illegális szervezkedés ügyéről. 1951. július 18.

⁹¹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 16. sz. jelentés Fiala József fogdai magatartásáról. Budapest, 1954. november 2.

⁹² ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 346–347. Egyesült Nemzetek Lapja, 1954. szeptember 20.

⁹³ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 246. Fehér Partizán Bajtársak...

aki kiadja magát az amerikai-angol nagykövetség alkalmazottjának, vagy ejtőernyősnek, vagy bármily természetű beosztottnak!! Mert kár minden egyes becsületes magyar életért, mely kioltódik eredménytelenül.”⁹⁴ 1953. novemberi számukban kifejezetten passzív rezisztenciára és a legnagyobb óvatosságra szólították fel híveiket, és óvták őket attól, hogy bármiféle megmozdulásban vagy egyéni akcióban vegyenek részt. Fiala – mint N. N. tábornagy – ugyanekkor közölte, hogy csak az általa megadott „jeligére” lehet akcióba lendülni.⁹⁵

„Felszabadulás” és „leszámolás”

Fiala József sem írásaiban, sem szóbeli közlésében nem pontosította, milyen „jeligére” vagy „jelszóra” kell megindítani a felkelést, a „felszabadulás” tervezett folyamatát azonban különböző írásaiban bemutatta. Elképzelései szerint amerikai irányítással Jugoszlávia és Csehszlovákia felől érkeznek csapatok, akikhez a Fehér Partizánok is csatlakoznak.⁹⁶ Fegyveres harcra számítottak, és kizárták a tárgyalás útján való meg egyezés lehetőségét. Több írásukban is úgy vélték, hogy a kommunisták csak időhúzás céljából vennének részt a tárgyalásokon, velük szemben csak „cselekvés” útján érhetnek el eredményeket, „még ha áldozatokba kerül is”.⁹⁷ A küzdelemben számítottak az emigráns magyarokra is. Több kiadványukban hazatérésre szólították fel a nyugaton lévő „testvéreiket”, hogy segítsék őket „élet és halál küzdelmeinkben”.⁹⁸

Egy 1953-as cikkében a felkelés kitöréséről meglehetősen titokzatosan és zavarosan írt: „Az általános sztrájkjal való megmozduláshoz az én szavamra cselekedni a döntő órában! Be nem ugrani semmiféle egyéni megmozdulásnak, csakis az általam megadott jeligére kapcsolódik az R. K. Á. (XXII. M. Vigyázat! mindig inkább csak egy lépést tenni előre, de teljes óvatossággal. Végso győzelemre van szükség. Az Sz. K.K.-t állandóan szemmel tartani és cselekedetüket megjegyezni és munkás áruló irányításukat idejében likvidálni!”⁹⁹

A likvidálás a szamizdatokban szereplő állandó leszámolással való fenyegetőzésre utal. Bár egyes rölapjaikra piros ceruzával kézzel azt írták, hogy „Megkapod a vöröskötél rendet, gazember”,¹⁰⁰ vagyis akasztás lehet a „jutalma” tevékenységéért a címzettnek, a „leszámolást” alapvetően vér nélkül tervezték megvalósítani. Egyik rölapjuk szerint azt tervezték, hogy a különböző fegyveres szervekbe és hivatalokba beépült Fehér Partizánok a parancs elhangzása után előre elkészített névsor alapján fogják el „élve vagy halva, de ha csak lehet élve” a bűnösöket, hogy aztán az igazságszolgáltatás döntsön sorsukról.¹⁰¹ A felelősöket tehát bíróság elé kívánták állítani, s jó előre leszögezték, hogy „nem lehet

⁹⁴ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. március 1.

⁹⁵ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 26–27. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. november 15.

⁹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 19. Felhívás a magyar néphez.

⁹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 277–278. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. május 1.

⁹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 20. Talpra magyar...

⁹⁹ HU-MNL-BAZML-XXXV.69. 2/965. ő. e. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. augusztus 1.

¹⁰⁰ ÁBTL 3.1.5. O-11961/3a. 191. Válassz! kezdetű rölap.

¹⁰¹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 246. Fehérpartizán Bajtársak! kezdetű rölap.

majd pénzzel és hamis tanúzással fehérre mosni senkit sem”.¹⁰² Fiala Józsefék cikkeik szerint mindazonáltal nagymértékű és „kegyetlen” „leszámolást” terveztek, amely során „minden egyes ártatlanul kioltott emberéletet 10 Rákosi pribék fogja megfizetni”.¹⁰³

Egyesült Európa és demokrácia

A Fehér Partizánok szamizdat kiadványai a „felszabadulás” után időszakra vonatkozóan egy, a nyugati államközösség tagjaként működő keresztény-liberális állam képét vetítik elénk. Az európai integráció híveként csatlakozni kívántak az Európai Tanácshoz. Idealisztikus célként a „szeretet és a béke Egyesült Európája”, az „Egyesült Európai Államok”¹⁰⁴ és az emberi szabadságjogokat biztosító „igazi demokrácia” megteremtését irányozták elő.¹⁰⁵ A demokráciát egy „Isteni igazságon” alapuló demokráciaként képzeltek el, amelynek „tagjai lehetnek fajra, vallásra, nemzetiségre tekintet nélkül mindazok, akik hisznek a szabadság eszméjében, vallják az emberi méltóságot és cselekedeteikben élnek az Isteni törvényeket”.¹⁰⁶

Fiala József a lap 1953. novemberi számában megjelent cikke szerint az Egyesült Európa univerzális demokráciáját kívánták megvalósítani az emberi szabadság, az egyenjogúság és a szeretet jegyében. Elképzelése szerint ebben a társadalomban elvtársak helyett jövedelemtársak lesznek, akik „egyenlően tisztességes jogcímek” alapján a tőke, a munka és az ész alapján arányosan részesülnek a jövedelemből. Véleményük szerint ez egy olyan társadalmat eredményez, amelyben általános jólét uralkodik, és ahol privilegizált osztály nélkül lesz biztosított minden réteg számára a társadalmi szolidaritás.¹⁰⁷

Fiala Józseféknek a jövő Magyarországra vonatkozó nézetei részletesebben nem ismertek, azt azonban bizonyosan tudni lehet, hogy milyen politikai rendszerben gondolkodtak. A szervezkedés számos tagja korábban a Magyar Szabadság Párt sorait erősítette, s Fiala a párt utolsó vármegyei titkára volt. Nézeteiket tehát nagyban meghatározta a párt egykori programja, amelynek egyes elemei rendszeresen visszaköszöttek cikkeikben. Sulyok egy keresztény és nemzeti szellemiségen alapuló, a fasizmust és az antiszemitizmust elutasító semleges Magyarországot kívánt megteremteni, amely tiszteletben tartja a demokratikus jogokat. Egyaránt elítélte a „feudális elnyomás visszaállítására” és „az elfajult tőkebefolyás feltámasztására” irányuló kísérleteket, magántulajdonon és kisgazdaságokon alapuló gazdasági rendszer híve volt és támogatta, hogy a munkásság közvetlenül részesüljön az üzemek anyagi eredményeiből.¹⁰⁸ Ugyancsak Sulyok Dezsőtől származik az „egységes Európa” gondolata, úgy vélte, Magyarországnak

¹⁰² ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 248. Felhívás minden becsületes magyar emberhez.

¹⁰³ HU-MNL-BAZML-XXV.21.b. 65/1957. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. október 31.

¹⁰⁴ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 280–281. Egyesült Nemzetek Lapja, 1952. május 1.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 277–278. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. május 1.

¹⁰⁷ ÁBTL 3.1.9. V-127612/1. 26–27. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. november 15.

¹⁰⁸ Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. II. kötet. Athenaeum, Bp. 1948. 335–340.

nem szabad egyetlen nagyhatalomhoz sem csatlakozni, ehelyett negyedik világpolitikai tényezőként egységesen vesz részt az Egyesült Nemzetek Szervezetében.¹⁰⁹

Összegzés

A „Fehér Partizánok” tagjai alapvetően idealisták voltak. 1951 és 1954 között kiadott röplapjaikban és szamizdat folyóiratukban egy sajátságos képet adtak a magyar társadalomról és a Rákosi-rendszerrel. Illegális kiadványaik nem hasonlíthatók a Kádár-korszak ellenzéki szamizdataihoz, szerzőik többnyire hétköznapi emberek voltak, és ha rendelkeztek is doktori fokozattal, publicisztikájukban egyáltalán nem törekedtek a tudományos megközelítésre. Írásaikban többnyire véleményüket fogalmazták meg érzéseik és tapasztalataik, egyes esetekben foglalkozási szakterületeik szerint.

A megtorló eljárás során igyekeztek úgy ábrázolni társaságukat, mint amely „az Amerikai Egyesült Államok gyámsága alatt ellenforradalmi szervezkedést hozott létre, amely a Magyar Népköztársaság megdöntésére s a kapitalisták és földesurak hatalmának visszaállítására irányult”, és „fasiszta röplapokat” készített,¹¹⁰ ez azonban csak abban a tekintetben igaz, hogy számítottak az amerikaiak támogatására, és valóban a rendszer felszámolását tűzték ki célul. Illegális sajtótermékeikben ugyanúgy elítélték a fasizmust, mint a kommunizmust, és bár a magánvagyon szentsége alapján követelték a kisparaszti földek visszaadását, nem kívánták a Horthy-rendszert sem visszaállítani. Írásaikból – a Magyar Szabadság Pártjának céljaihoz hasonlóan – nyugatias, egy keresztény alapokon álló nemzeti, a szabadságjogokat maradéktalanul biztosító demokráciára való törekvés képe bontakozik ki.

A néhol kissé zavaros, „véresszájú” cikkeik igazi célja a figyelemfelhívás volt. Ily módon kívántak hírt adni magukról. Közléseikben szervezetükre vonatkozóan sokszor valótlan állításokat fogalmaztak meg. Céljuk ezzel az állambiztonsági szervek félrevezetése volt és az, hogy kommunikációs hadviselés útján gyakoroljanak befolyást a társadalom kommunistákkal együttműködő és a diktatúra miatt szenvedő állampolgáraira. Bár rendszeresen fogalmaztak meg felhívásokat a csatlakozásra, egyáltalán nem törekedtek, hogy ilyen módon növeljék taglétszámukat. Igazi céljuk ennél jóval kevesebb, de több is volt egyúttal. Reményt kívántak adni, hogy az elnyomó rendszer nem tart örökké, és hogy hamarosan megkezdődik az igazi „felszabadulás”. Ezen céljukat lapjuk utolsó bekezdésében a következőképp fogalmazták meg: „Magyar Véreim! Legyen ez a lap erősítésetek. Add tovább szenvedő testvérednek, hogy ő is tudja, hogy Érte is küzd a Fehérpartizán Bajtársai!”¹¹¹

¹⁰⁹ Szerencsés 1997. <http://mek.niif.hu/02100/02189/02189.htm#43> (letöltés: 2022. 05. 05.)

¹¹⁰ Északmagyarország 1955. április 13. 2.

¹¹¹ ÁBTL 3.1.9. V-127612/2. 273–274. Egyesült Nemzetek Lapja, 1953. március 1.

A „Fehér Partizánok” idealista elképzeléseik szamizdat formában való publikálásáért súlyos árat fizettek. Nem sokkal utolsó lapszámuk megjelentése (1954. szeptember 20.) után, 1954 októberétől az államvédelem fokozatosan derítette fel és tartóztatta le a szervezet tagságát, majd többségüket különálló perek során ítélték el. Az Egyesült Nemzetek Lapja szerzői közül Fiala Józsefet és Tóth Kálmánt 1955. április 12-én, Gacsál Gézát 1955. július 2-án végezték ki Budapesten. Özv. Tasnády Antalnét 14, dr. Börcs Jánost 12, Palkó Lászlót 10, Hölcz Gábornét és Várhelyi Jánost 8-8, dr. Szávai Jánost 7, míg Géczy Klárát 6 év börtönre ítélték.¹¹²

Felhasznált források

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. Operatív dossziék (O-dossziék)

O-11961: Borsodiak

3.1.9. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)

V-110206: Hargitai Gyula, dr.

V-127612: Fiala József és társai

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (HU-MNL-BAZML)

XXV.21.b. A Borsod-Abaúj-Zemplén (1983-ig Miskolci) Megyei Bíróság iratai

XXXV.69. Az MDP Borsod-Gömör-Kishont, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottságának iratai

Sajtó

Északmagyarország 1955.

Felhasznált szakirodalom

Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. II. kötet. Athenaeum, Bp. 1948.

Baló György – Lipovecz Iván (szerk.) 1987: Tények Könyve Magyar és Nemzetközi Almanach '88. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Bp. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/1988-2/> (letöltés: 2022. 05. 02.)

¹¹² ÁBTL 3.1.9. V-127612/a.; ÁBTL 3.1.9. V-127612/17a.

- Gyarmati György 2010: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1956–1956. MTA doktori értekezés. Vác–Pécs.
- Izsák Lajos 1995: Rákosi-rendszer (1948 ősze–1956 nyara). *Történelmi Szemle*, 1995. 37. évf., 1. sz. 51–67.
- Szerencsés Károly 1997: A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső 1897–1997. Pápa. <http://mek.niif.hu/02100/02189/02189.htm#43> (letöltés: 2022. 05. 05.)
- Turbucz Péter 2021: Bevezetés Alexander Bernát Tragédia-értelmezéseibe. A peregrinációtól a Kisfaludy Társaságig 1871–1899. In: Máté Zsuzsanna – Varga Emőke (szerk.): XXVIII. Madách Szimpózium. Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Balassagyarmat.

Emberek és emlékezetek

ÉGER GÁBOR

Prozopográfiai adalékok kora újkori protestáns lelkipásztoraink életrajzához

Kérdések, kételyek, kiegészítések, konzekvenciák

Bevezetés

Református egyházi gyűjteményben dolgozó könyvtárosként, a történelemtudományi kutatás útjára lépve az ember felteszi magának a kérdést, hogy milyen kutatási témában tud újat adni, mondani. A reformáció kora lelkipásztorainak életrajzi adatai egyes esetekben még mindig kérdéseket vetnek fel, az egymásnak ellentmondó források kételyeket támasztanak, korábban még nem ismert dokumentumok vagy könyvtáraikból származó kötetek kiegészítésekkel szolgálnak. Az adatok és információk összegyűjtése, vizsgálata, elemzése, értékelése után juthatunk el oda, hogy levonjuk a konzekvenciát: sikerült-e a kérdéseket megválaszolni, a kételyeket eloszlatni, a kiegészítések segítségével tisztábban látnunk? Tanulmányomnak e „négy k” nyújtja az alappillérét.

A készülő doktori disszertációm címe: Református lelkészi könyvtárak töredékei a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában a magyar reformáció virágkorából (1560–1671), a lelkészi életpályák tükrében. A kutatás első lépcsője egy lista elkészítése volt azokról a lelkipásztorokról, akik a disszertáció címében meghatározott korszakban éltek és végezték lelkipásztori szolgálatukat. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában több mint 8 ezer olyan mű található, amely 1671 előtt jelent meg, tehát tartalmazhatja a tárgyalt korszakban szolgáló lelkészek tulajdonosi bejegyzéseit vagy super ex libriseit. A disszertáció elkészítésére meghatározott idő nem engedhette meg minden egyes kötetnek az autopszia elve alapján történő vizsgálatát, ez hosszú, többéves kutatómunka során lett volna lehetséges. A kutatásom alapjául a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának possessorkatalógusa szolgált. A korábbi könyvtáros, majd főkönyvtárnok Czeglé Imre által elkezdett – és azóta folyamatosan bővített – katalógus több mint 3 ezer tulajdonosi bejegyzésről elkészített cédulát tartalmaz. A kutatásom szempontjából relevánsként háromszázhetven tételt azonosítottam, a lehetséges tulajdonosok száma kettőszázkilencvennyolc személy volt. A következő fázis a kérdéses személyek azonosítása és annak megállapítása volt, hogy kik voltak azok, akik református lelkipásztorok voltak. E hosszú

folyamat végeredményeképp egy szűkített lista készült, amely hatvanhat, 1560 és 1671 között szolgáló református lelkipásztor nevét tartalmazta. A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának jelentőségét az is mutatja, hogy olyan jelentős prédikátor-személyek könyveiből is találunk a könyvtár polcain, mint Apáczai Csere János, Eszéki T. István, Geleji Katona István, Károlyi Péter, Kézdivásárhelyi Matkó István, Komáromi Csipkés György, Laskai Csókás Péter, Miskolczi Csulyak István, Pécseli Király Imre, Siderius János, Szenczi Molnár Albert vagy Tolnai Dáli János. A kutatási folyamat következő lépcsője egy életrajzi adattár összeállítása volt, amely alapot ad a készülő disszertációnak, és ennek az alapnak a segítségével széles körű vizsgálati lehetőségek nyílnak meg. Ennek során több személy esetében is felmerültek kérdések, az egymásnak ellentmondó forrásadatok miatt kételyek, új adatok és információk felfedezése után kiegészítések is. A következő lelkipásztorok életrajzával szeretnék a tanulmányom további részében bővebben foglalkozni: Czeglédi Ferenc, Debreczeni István, Pécsváradi B. Péter, Prágai András, Rimaszombati István, Szathmári Lázár Miklós, Técsi Joó István és Ürményi Patai Mátyás.

Czeglédi Ferenc

Czeglédi Ferenc életrajzában több időszakban is fehér foltokkal találkozunk, és a különböző források alapján több kérdés is megfogalmazódhat. Születési helyéről és idejéről, alsó- és középfokú tanulmányairól sincsenek információink, de a neve alapján feltehetően Cegléden született. Külföldi peregrinációját a wittenbergi egyetemen kezdte, ahová 1553. november 6-án iratkozott be, és 1555-ben alapító tagja volt a wittenbergi magyar diáktársaságnak, 1557-ben egy rövid ideig a Coetus hetedik szeniora volt.¹ 1558-ban a krakkói egyetemre iratkozott be, és itt is belépett a diáktársaságba.² A biztos adatok után további életeseményeivel kapcsolatosan több esetben kérdéses adatokat szolgáltatnak forrásaink. Szombathy János sárospataki tanár, későbbi főkönyvtáros a sárospataki iskola tanárainak életrajzeit leíró munkájában Czeglédit 1557 körül az iskola rektorként nevezi meg.³ Szombathy számára nem állt még rendelkezésre a krakkói egyetem diáktársaságának jegyzéke, így nem tudhatott az 1558-tól ott folytatott tanulmányairól. E kérdésben hiteles forrásaként Bod Pétert jelöli meg, aki a *De reformationis hungaricae ministris dissertatio* című, 1763-ban megjelent munkájában Czeglédi Ferencet mint „Professor Scholae Patakiensis” nevezi meg, évszám megjelölése nélkül.⁴ Szombathy szerint Kopácsi István 1556-ban lemondott a sárospataki iskola rektorságáról, és utódja valószínűleg – az ő ismeretei alapján – az 1557-ben Wittenbergből hazatért Czeglédi lett

¹ Szabó A. 2017: 107.; Szabó G. 1941: 22, 132–133.

² Schrauf 1893: 35.

³ Szombathy 1865: 16, 27–32.

⁴ Bod 1763: 374.

1560-ig, aki később Kopácsi lányát, Erzsébetet feleségül vette. Harsányi István 1926-ban megjelent tanulmányában csupán kiegészíti Szombathy ismereteit azzal, hogy Thury Pál nevét beemeli a sárospataki tanárok névsorába, aki 1560-ban és az azt megelőző egy-két évben volt az iskola rektora.⁵ Czeglédi István tanárságát Thuryé elé helyezte, az 1556 és 1558 közötti időszakra. Zoványi Jenő, a *Czeglédi Ferencz életrajzi adatairól* című tanulmányában sárospataki rektorságának idejét 1558 és 1561 közötti időszakra tette,⁶ majd saját adatain javítva az 1977-ben megjelent egyháztörténeti lexikonában sárospataki működését az 1560 és 1561 évekre helyezte.⁷

1563-ban valószínűleg Nagytoronján volt lelkész, egy évvel később már Olaszliszván lett lekipásztor. Ebben az esetben is különböző adatokat ismertet a szakirodalom. Zoványi 1918-as tanulmányában olaszliszváni működéséről nem szól, lexikonában 1564 és 1570 között jelöli meg lekipásztorságát.⁸ Megállapítása szerint itt lett a Zempléni Református Egyházmegye esperese 1564-től vagy 1565-től. Már esperesként vett rész az Egri Lukács ellen 1568. január 30-án tartott kassai zsinaton. A zsinat határozatait Debreceni Ember Pál közölte egyháztörténeti munkájában, ahol Czeglédi Ferencet az ecsedi egyház lekipásztoraként és zempléni esperesként nevezi meg.⁹ Nagyecsed lelkészi szolgálatával kapcsolatosan sem egyértelműek forrásaink. Nagyecsed a Tiszántúli Egyházkerülethez tartozott, így zempléni esperesként nem lehetett volna ott lekipásztor. Fegyverneki Izsák *Enchiridion Locorum Communium Theologorum* című 1586-ban Bázelen megjelent munkájának (RMK III 745) Ecsedi Báthory Istvánnak írt ajánlásában ír arról, hogy Báthory a jeles képzettségű, feddhetetlen, érett ítéletű és bölcs Czeglédi Ferencet udvari papjául és tanácsadójának választotta.¹⁰ Báthory István 1555-ben született, így a kassai zsinat idején még csak tizenhárom éves volt, Ecsed pedig csak Báthory Miklós 1585-ben bekövetkezett halálával lett Báthory Istváné. Így ecsedi szolgálatát későbbi időpontra kell helyeznünk.

Czeglédi 1568. augusztus 24-re Sárospatakra egyházmegyei zsinatot hívott össze az unitárius nézetet valló Egri Lukács, Blandrata György és Dávid Ferenc ellen. Meghívólevelében kifejti, hogy már két éve nem volt szinódus – amely keretében esperesválasztás is tartható lett volna –, ez alapján helyezi Zoványi 1564–65 körüli időpontra megválasztását.¹¹ Egy 1567 novemberében kelt levélben sátoraljaújhelyi lekipásztorként említik, de sem Fejes István, sem az ő munkáját kiegészítő Hőgye István és Kádár Ferenc nem tesz említést a sátoraljaújhelyi református egyházközség történetéről szóló munkáikban ott végzett szolgálatáról.¹² Debreceni Ember Pál és

⁵ Harsányi 1926: 563.

⁶ Zoványi 1918: 216.

⁷ Zoványi 1977: 115.

⁸ Uo.

⁹ Debreceni Ember 2009: 155.

¹⁰ Fegyverneki 1586: *5*: „[...]prudentiae laude insignis viri Francisci Cegledii opera & consilio quem tibi ob insignem eruditionem vitae inculpatae sanctimoniaim iudicii maturitatem, summam prudetiam aliasq. dotes quamplurimas, a sacris concionibus & intimis confiliis prae aliis delegisti”.

¹¹ Debreceni Ember 2009: 157–158.; Kiss 1881: 633–635; Zoványi 1918: 208–209.

¹² Esze 1973: 174–178.

Szombathy János szerint 1568-tól sárospataki lelkész volt, erre vonatkozóan további bizonyító források azonban nem állnak rendelkezésre.¹³

1572 körül Varannóra, Ecsedi Báthory István birtokára került, ahol 1579-ig volt lelkész, ezután biztosan Sárospatakon lett elsőpap. A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában egy, Czeglédi Ferenc possessorbejegyzését tartalmazó kötetet találhatunk. Ludwig Lavater *In librorum Paralipomenon sive Chronicorum Ludovici Lavateri Tigurini commentarius* című 1573-ban Zürichben nyomtatott munkájának¹⁴ korábbi tulajdonosát a P*SZ 1578 super ex libris megfejtésében találjuk meg. E személy az 1577–1578-ban Németországban tanult Szegedi Dégi Pál (Paulus Szegedinus). Szegedi Dégi 1577-ben lett a wittenbergi magyar coetus tagja, és iratkozott be az egyetemre, a diáktársaság huszonhetedik szeniora volt, majd 1578-ban a tübingeni egyetemre iratkozott be. Nem sokkal később hazatért, és Sárospatakon lett tanár, de 1579 tavaszán meghalt. Czeglédi éppen 1579-ben jött Sárospatakra lelképásztornak, ekkor szerezhette meg a fiatalon elhunyt tanár könyvét.¹⁵ Sárospataki működésére – évszám megadása nélkül – bizonyítékot szolgáltat Iratosi T. János *Az ember életének boldogul való igazgatása* című 1637-ben Lőcsén megjelent művének (RMNy 1683) ajánlásában közölt névsora, melyben a református egyház bölcs emberei között Czeglédi Ferencet, Tolnai Tamást, Alexis Jánost és Suri Orvos Mihályt mint a „Sáros-pataki Ecclesiának tanítói”-t¹⁶ is felsorolja. 1584 elejéig töltötte be tiszttét, majd több éven keresztül ismeretlen helyen tartózkodott. 1586-tól 1590-ig Királyhelmeceen lelkész, amely Ecsedi Báthory-birtok volt.¹⁷ Ezután ismételten több évig nem tudunk tartózkodási helyéről, de biztosan a Zempléni Egyházmegyében tartózkodott, mert esperesi tiszttét továbbra is betöltötte. 1593. január 31-én zempléni esperesként volt jelen a bodrogkeresztúri zsinaton.¹⁸ Az előzőekben már említettekhez képest 1594 körül távozott Nagyecsedre, és itt hunyt el 1597 körül.

Debreczeni István

Debreczeni István lelképásztor azonosítása kapcsán nehézségekbe ütközünk, ugyanis a tárgyalt korszakban több azonos nevű személy is élt és végzett lelkészi tanulmányokat. A névazonosság miatt nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy mely élet-események mely személyhez kötődnek, illetve a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában található kötet mely Debreczeni Istváné lehetett.

¹³ Debreceni Ember 2009: 421.; Szombathy 1793: 28.

¹⁴ Raktári jelzete a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában: B 272.

¹⁵ Szabó A. 2017: 232.; Szabó A. 1987: 309–310.

¹⁶ Iratosi T. 1637: A11^r

¹⁷ Szabó A. 2017: 107.

¹⁸ Kiss 1881: 706–707.

Gömöri György, a *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789* című munkájában említ egy Debreczeni István nevű diákot, aki 1635 és 1636 között, két leideni egyetemre történt beiratkozása között járhatott a szigetországban.¹⁹ E megalapítás kiegészítésre és pontosításra szorul. A két említett leideni beiratkozás mögött két külön Debreczeni István rejtőzik. Az egyik lehetséges személy Debreczeni Póka István, aki 1630-ban a Sárospataki Református Kollégium törvényeit aláíró diákok névsorában szerepel.²⁰ 1631. október 29-én a franekeri egyetemre iratkozott be, 1634. július 11-én, 25 esztendőskorában a leideni egyetem hallgatói között találjuk a nevét.²¹ A másik Debreczeni Siderius István, aki 1633-ban iratkozott be a Szatmári Református Kollégiumba, 1637. november 10-én, 25 éves korában a leideni egyetemen, majd 1638. március 10-én és 1641. július 3-án a franekeri egyetemen tanuló diákok névsorában találjuk őt meg.²² Még egy Debreczeni Istvánt említhetünk, aki a kutatás esetében releváns lehet. Ez az említett „Stephanus Debreczeni” 1625. július 1-jén iratkozott be a franekeri egyetemre, és tanulmányai idejéből hat vitatkozása ismert, kettő 1625-ből, és négy 1626-ból.²³ William Ames Robert Bellarmin jezsuita teológus *Disputationes de controversiis christianae fidei* című munkáját cáfoló *Bellarminus enervatusa* fejezetről fejezetre cáfolja meg a Bellarmin kötetében leírtakat. Ames hallgatóival közösen vitatta meg az egyes pontokat, amely vitatkozások négy kötetben 1625 és 1626 között jelentek meg. A gyűjtemény második kötetében²⁴ Debreczeni a *De monachis* (a harminchatodik tétel) és a *De imaginibus* (negyvenkilencedik tétel), a harmadik kötetében (RMK III 6155) a *De effectu sacramentorum* (ötödik tétel), a *De sacramento eucharistiae* (huszonkettedik tétel), a *De sacrificio missae* (harmincnyolcadik tétel) és a *De sacramento matrimonii* (ötvennegyedik tétel) című vitatkozások respondenseként jelenik meg. Középiskolai tanulmányaira vonatkozóan nincsenek információink, de a debreceni és a sárospataki tógátus diákok névsorában találkozunk ebben az időszakban ilyen nevű diákkal. Debreczenben 1616. május 24-én iratkozott be „Stephanus Debretzeni”, de ugyanitt 1620. szeptember 1-jén is találunk egy „Stephanus Debreczeni”-t, akinek a neve mellett szerepel a „clam discessit” (titokban távozott) bejegyzés, ami valószínű azt jelentette, hogy innen Váradra vagy Sárospatakra ment.²⁵ A sárospataki diáknévsorban találunk is egy ilyen nevű diákot, aki 1622. május 4-én jegyezte be nevét az iskola matrikulájába.²⁶

Samuel Rutherford *Disputatio scholastica de divina providentia* című, 1649-ben Edinburgh-ben megjelent munkájának a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában őrzött példányában két bejegyzés

¹⁹ Gömöri 2005: 82.

²⁰ Hörcsik 1998: 62.

²¹ ASAF I. 1969: 93.; ASALB 1875: 264.

²² ASAF I. 1969: 110, 120.; ASALB 1875: 291.; Bura 1994: 26.

²³ ASAF I. 1969: 77.

²⁴ Egyetlen ismert példánya a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárában található, raktári jelzete: Hung. 225.

²⁵ Thury 1908: 105, 107.

²⁶ Hörcsik 1998: 54.

található.²⁷ Az egyik szerint „Reverendus C(larissimus) ac magnae eruditionis piaeq(ue) memoriae Vir Steph(anus) Debrecjnus Frater amantissimus, mihi suo fratri Johanni Campensi Debrecino legavi Varadini ad Chrysium 1653 25 Februarij mpr.”, másrészt „Doctissimo Clarissimo Debreceni mittit Varadinum Stephanus Betskehazi”.²⁸ Ezen információk mellett megjegyezhetjük, hogy az említett Becskeházi 1653. június 3-án, a leideni egyetemen tartott *Disputatio theologica vigesimasexta, et quidem duodecima agens de potentia Scripturae* (RMK III 1841) című disputációját többek között Debreczeni István váradi papnak is ajánlotta. Debreczeni váradi lelkipásztorságáról több egyetemi disputáció is említést tesz. Tofeus Mihály 1647. december 24-én, az utrechti egyetemen tartott *Quaestio historico-theologica de translatione imperii a graecis ad francos* (RMK III. 1691) című vitatkozását egyebek mellett Debreczeni István váradi papnak ajánlotta, tehát ebben az évben már bizonyosan nagyváradi lelkipásztorként szolgált. Tofeus és Becskeházi mellett Szathmári Baka Péter 1648-ban az utrechti egyetemen (RMK III 1711), Borsai Ferenc 1650-ben szintén az utrechti egyetemen (RMK III 1757), Pályi György 1651-ben a franekeri egyetemen (RMK III 1769) és Enyedi Sámuel 1653-ban az utrechti egyetemen tartott disputációit is mások mellett Debreczeni István váradi papnak ajánlotta. Ezek alapján nagyváradi lelkipásztori szolgálatának ideje az 1647 és 1653 közötti időszakra tehető. Debreczenit Ember Pál a Bihari Református Egyházmegye esperesi névsorában 1651-ben a váradi egyház lelkipásztoraként és esperesként nevezi meg, a Tiszántúli Református Egyházmegye legrégebbi, 1567 és 1765 közötti időszakról szóló jegyzőkönyve szerint az 1652. június 2-ai nagyváradi zsinaton választották meg esperesnek.²⁹ Életének további eseményeiről és halálának időpontjáról semmilyen további adatunk nincs.

Pécsváradi B. Péter

Pécsváradi B. Péter életével kapcsolatosan kevés információ áll rendelkezésünkre. Pápán, Zoványi Jenő szerint Sárospatakon is tanult, de valószínű, hogy a váradi iskola diákja is volt.³⁰ 1619-ben – pontos dátumot nem közöl az iskola diáknévsora – Herbornba együtt iratkozott be Kaposi Sartorius János és Onadi Pellionis (Szűcs) György sárospataki diákokkal és Borsai C. Mártonnal, aki a váradi iskolában tanult, és szenior is volt.³¹

²⁷ Raktári jelzete a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában: B 637.

²⁸ „A legkiválóbb és legtisztéletreméltóbb, nagy tudású és jámbor emlékezetű férfi és legodaadóbb testvér, Debreceni István, testvérének, Debreceni Campensi Jánosnak hagyta örökségül a Körös-menti Váradon 1653. február 25-én” és „Tudós, nagytisztéletű Debreceni küldte ajándékként Váradra Becskeházi István-nak” (a fordításban segítséget nyújtott dr. Dienes Dénes, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei gyűjteményi igazgatója).

²⁹ Debreceni Ember 2009: 455–456.; Tóth 1894: 65.

³⁰ MAMÚL IX. 2009: 106.; Zoványi 1977: 466.

³¹ MHSZ 1908: 74.

Azonban inkább feltételezhető, hogy először a marburgi egyetemre matriculáltak, és csak utána látogattak Herbornba. A marburgi beiratkozás esetében jól elkülöníthető a két csoport. Pécsváradi és Borsai 1619. április 27-én, míg Kaposi Sartorius, Onadi Szűcs és Tolnai Pap István sárospataki diákok 1619. július 11-én léptek a hallgatók sorába.³² Váradi diákságát erősítheti meg a Borsával való közös beiratkozás, és hogy egyetemjárásai után 1622-től – Zoványi Jenő szerint 1625-től – nagyváradai lekipásztor lett. Az öt említett diák egyetemjárását a heidelbergi egyetemen folytatta. Kaposi Sartorius és Tolnai Pap 1620. szeptember 29-én, Borsai 1621. január 21-én, Pécsváradi és Onadi Szűcs két nappal később, január 23-án iratkozott be.³³

Pécsváradi 1621. augusztus 23-án már Debrecenben írt bejegyzést Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe.³⁴ Tanulmányai után hazatérve nagyváradai lelkész lett. Rövid ideig rektorként is tevékenykedett, ugyanis Besenyei F. Mihály, a brémai Gymnasium Illustre hallgatója 1625. július 25-én tartott vitatkozását többek között Pécsváradi Péter váradi papnak és egykori tanítójának is ajánlotta (RMK III 1372). 1634-ben Zaránd várme gyében, Borosjenőn lett lelkész, 1634. június 18-án a Zarándi Református Egyházmegye esperesének választották. 1637-től ismét nagyváradai lekipásztor lett, 1641-ben itt is esperes lett. 1645-ben hunyt el Nagyváradon.³⁵

Prágai András

Prágai András életének korai szakaszáról nincsenek adataink. Születési éve ismeretlen, feltehetően 1590 körül születhetett. A korszakban általában 24-28 éves korban folytatták külföldi tanulmányaikat a magyar diákok, így az 1616-ban történt heidelbergi beiratkozása alapján feltehetően 1588–1592 közötti időszakban született. Születési helyének megállapítása sem egyértelmű. Neve alapján Prága településen születhetett, ilyen nevű község Nógrád és Zala megyében is található, de Szenczi Molnár Albert *Postilla Scultetica* című (Oppenheim 1617. – RMNy 1144) munkájához 1617. január 24-én írt üdvözlőversének aláírása alapján Nemeskéren született („Andreas Pragai de Nemes Kér”), amely Sopron megyében található.³⁶

A Sárospataki Református Kollégiumban tanult, és sógorának, az 1608-tól Komjátiban, később Nagyszombatban, majd az 1617-től Sárospatakon lekipásztorként szolgáló Sári Orvos Mihálynak a támogatásával folytatta külföldi tanulmányait. Károlyi András, Pataki Füsüs János és Varsányi P. István diáktársaival 1616. július 27-én iratkozott be

³² Zoványi 1955: 345.

³³ MUH II. 1886: 303–304.

³⁴ Adattár I. 1965: 158.

³⁵ MAMÜL IX. 2009: 106–107.; Zoványi 1977: 466.

³⁶ MAMÜL IX. 2009: 278.; Szenczi Molnár 1617: XXXXXX4^r.

a heidelbergi egyetemre.³⁷ Egyetemi évei alatt három David Pareus és egy Heinrich Altting professzor elnöklete alatt tartott disputáción volt respondens. Ezek sorrendben: 1616. november 9-én a *De providentia Dei et Causa Peccati* (RMNy 6089), 1617-ben a *Problema Theologicum* (RMK III 1201) és a *Thema Seculare De causis* (RMK III 1202) és egy cím nélküli disputáció 1618. március 28-án. Zoványi Jenő szerint az *Assertiones* című 1618-ban kiadott műnek a szerzője Prágai András volt, ami Maximilianus Sandaeus amszterdami születésű jezsuita papnak, a würzburgi püspöki szeminárium teológiatanárának *Thema seculare de caussis* című művével polemizál, ez azonban David Pareus munkája volt. Már diákként is jelentős irodalmi tevékenységet folytatott. Heidelbergből elküldte I. Rákóczi György számára a reformáció századik évfordulóján tartott disputációját, több diáktársa vitatkozását is verssel köszöntötte 1617-ben: Bakai Gergelyét (RMK III 1191), Pataki Füsüs Jánosét (RMK III 1195) és Jászberényi Mátyásét (RMK III 1196). A *Problemata Theologicum* című vitatkozásának ajánlásában verssel köszönti Sári Orvos Mihály sárospataki lelkészt, sógorát és támogatóját, Ötvös János és Szakál Tamás sárospataki polgárokat, és támogatóit, Pankotai Gara Andrást és Pankotai Gara Jánost. 1618 nyarán hazatért, és 1619-től Sátoraljaújhelyen lett másodpap. Kecskeméti C. János tokaji másodpap 1619-ben Bártfán megjelent *Fides Iesv et Iesvitarvm* (RMNy 1171) című művéhez latin verset írt, és magyar nyelvű bevezetéssel is ellátta, Sátoraljaújhelyben, virágvasárnap.³⁸ 1624-ben már szerencsi prédikátor és I. Rákóczi György udvari papja volt. 1625-ben, a bekecsi templom felszentelésének ünnepi istentiszteletén – mint szerencsi prédikátornak – verse és prédikációja is elhangzott (*Consecratio templi novi*, Kassa, 1625 – RMNy 1334).³⁹ Legfontosabb munkája Antonio Guevara spanyol ferences író népszerű könyvének fordítása, amely Bártfán jelent meg 1628-ban *Fejedelmeknek serkentő órája* (RMNy 1400) címmel. A fordítás az eredetileg spanyol nyelven írt mű (*Relox de principes*, 1529) latin fordítása, Johannes Wanckel *Horologium principum* alapján, I. Rákóczi György megbízásából készült.⁴⁰ Szintén a fejedelem kérhette Prágait a „Sebes agynak késő sisak” című versciklus fordítására, amelynek csak kéziratban, másolatban fennmaradt példányát ismerjük. 1631-ben I. Rákóczi György akarata ellenére távozni akart Szerencsről, ezért a fejedelem tömlöcbe záratta. A Tiszáninneni Református Egyházkerület tarcali zsinatán 1631. szeptember 18-án levelet fogalmaztak meg a fejedelem felé, amelyben kérték Prágai szabadon engedését.⁴¹ Hamarosan szabadult, és már abban az évben Göncön lett lelkész.⁴² 1635-ben Tarcalon lett lelkipásztor, ugyanis Miskolci Csulyak István zempléni esperes és testvére, Prágai Zsuzsanna – Sári Orvos Mihály özvegye – 1635. április 24-én megtartott esküvőjére

³⁷ MUH II. 1886: 279.

³⁸ Kecskeméti C. 1619:)(())(5r-)(())(6r.

³⁹ Lásd: *Consecratio templi novi*. Azaz az uyonnan feleppitetett bekecsi templumnac dedicalása es megszentelésekor [...] ez 1625. esztendőnc első napján tétetött praedicatióc. Kassa, 1625.): (8r, D5r–F6v íveken

⁴⁰ MAMÚL IX. 2009: 278–279.

⁴¹ MAMÚL IX. 2009: 281.

⁴² Iványi 1988: 117.

a meghívólevelet Prágai részére Tarcakra címezték és küldték el.⁴³ Itt azonban nem hosszú időn keresztül szolgált, ugyanis Miskolci Csulyak István egy 1636. április 28-án kelt levelében arról tudósít, hogy következő nap Tarcakra utazott Prágai András özvegyéhez a lelkész örökségének ügyében.⁴⁴

Herepei János 1965-ben megjelent tanulmányában ismertetett öt munkát, amelyek korábban Prágai András könyvei voltak.⁴⁵ Azonosításukat segítette a művek kötetstábláján található A*P super ex libris a bekötés évszámával vagy a könyvek előzéklapjain, vagy a címlapján. A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára Prágai könyvtárának további két darabját őrzi. E két kötetben öt munka található. Az egyik kolligátum⁴⁶ a *Commentarii collegii Conimbricensis Societatis Iesu, in libros de generatione et corruptione Aristotelis Stagiritæ* és a *Commentarii Collegii Conimbricensis e Societate Jesu: universam Dialecticam Aristotelis Stagiritæ* című műveket, a másik⁴⁷ a *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu Jesu in quattuor, libros, Physicorum, Aristotelis de Cælo*, a *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu, in libros Meteorum Aristotelis Stagiritæ* és a *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu in libros Ethicorum Aristotelis ad Nichomachum aliquot Cursus Conimbricensis disputationes in quibus præcipua quaedam Ethicæ disciplinæ capita continentur* című munkákat foglalja magába. A coimbrai jezsuita főiskola tanára, Manuel de Gois 1592-től jelentette meg Arisztotelész főbb műveinek magyarázatát. A kötetek három részben láttak napvilágot. Az első rész 1592 és 1593 között a *Physica* (Coimbra, 1592), a *De caelo*, a *Metereologica*, a *Parva naturalia* és az *Ethica* (Lisszabon, 1593), a második 1597-ben a *De generatione et corruptione* (Coimbra, 1597) és 1598-ban a *De anima* (Coimbra, 1598), a harmadik rész a halála után, 1606-ban, amely Arisztotelész *In universam Dialecticam* (Coimbra, 1606) című művének kommentárja. A coimbrai és lisszaboni kiadások után a *Commentarii Collegii Conimbricensis* számos kiadást megélt a 17–18. században.⁴⁸ A Prágai András könyvtárából származó példányok életeményeihez is új adatot szolgáltatnak. A kötetekben a következő bejegyzéseket találjuk: „Ornatiss(imum) Juveni D(ominus) Andreae Prágai Affini suo clariss(imi) mittit [P(astoris) Suri] Heidelberga Anno 1614 august(i) 5”. Eszerint Prágai András 1614. augusztus 5-én küldte a köteteket Heidelbergból sógorának, Sári Orvos Mihálynak.⁴⁹ Ez alapján Prágai már évekkel 1616-os beiratkozása előtt Heidelbergben tartózkodott, és ezt az adatot erősíti meg a kötetek kötetstábláiba nyomott „A*P 1614” super ex libris is.

⁴³ Zoványi 1928: 215–216.

⁴⁴ Zoványi 1941: 181.

⁴⁵ Adattár I. 1965: 112–116.

⁴⁶ Raktári jelzete a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában: E 645.

⁴⁷ Raktári jelzete a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában: E 655.

⁴⁸ Manuel de Gois-ról és Arisztotelész-magyarázatáról bővebben lásd: Martins; Carvalho 2020.

⁴⁹ Sári Orvos Mihály neve a bejegyzésben az első kolligátumban még megtalálható, a második kötetben már nem szerepel.

Rimaszombati István

Rimaszombati István életével kapcsolatosan kevés információval rendelkezünk, és azok között is találunk ellentmondásokat, kérdőjeles adatokat. A neve alapján valószínűleg Rimaszombat városában született, a leideni egyetemre való beiratkozásakor rögzített adatok alapján pedig tudjuk feltételezett születési évét. 1643. március 7-én, a bejegyzés szerint huszonnyolc éves korában rögzítették nevét az egyetem anyakönyvébe, ez alapján 1615 körül született.⁵⁰

Herepei János Rimaszombati tanulmányaival kapcsolatosan közölt téves adatokat. A Sárospataki Református Kollégiumba való beiratkozása időpontjának 1642. szeptember 24-ét jelölte meg.⁵¹ Rimaszombati viszont 1642. április 24-én már a franekeri egyetemre matrikulált diákok névsorában szerepel. A Herepei által megjelölt Rimaszombati István sárospataki tanulmányai után Terebesen lett rektor.⁵² Néhány évvel korábban kell keresnünk a megoldást: 1636-ban iratkozott be az a Rimaszombati, aki a matrikulában található utólagos bejegyzés szerint 1639. április 2-án szenior lett, tanulmányai után Olaszliszkára került rektornak.⁵³ Ezután találkozunk újra a nevével 1642-ben, amikor Görgei Tamás és Szepsi Gáspár nevű sárospataki diáktársaival egy napon iratkozott be a franekeri egyetemre.⁵⁴ A négy magyar közül hárman (Stephanus Rijmescombathy; Thomas Görgei, minor; Caspar Siepsij, aki III. Rákóczi Zsigmond diáktársa volt Sárospatakon) I. Rákóczi György támogatásával folytatták külföldi egyetemjárásaikat. A már említett három Rákóczi-alumnus 1643. március 7-én együtt iratkozott be a leideni egyetemre is, és csatlakozott még hozzájuk Huszthi Sándor, Kazai János és Szentpéteri János, akik szintén a Sárospataki Református Kollégium diákjai voltak, és a franekeri egyetemről érkeztek.⁵⁵ Rimaszombati egyetemjárásának idejéből nem maradt fenn disputációja. A következő adat róla, hogy 1646. április 21-én már III. Rákóczi Zsigmond herceg udvari prédikátora, és valószínűleg 1647-ben is tagja a herceg az újjáépített kolozsvári Farkas utcai templom szentelési ünnepélyére utazó kíséretének.⁵⁶ Ebben az időszakban a sátoraljaújhelyi lelkipásztorok névsorában is találkozunk egy Rimaszombati Istvánnal, aki 1646-tól 1651-ig szolgált ott lelkészként.⁵⁷

Herepei életrajzával kapcsolatban még egy adatot említ, amely feltételezhetően ismét egy másik Rimaszombati Istvánnal kapcsolatos. Megállapítása szerint 1680-ban még élt, és egyike volt azoknak, akik az 1673. évi radnóti zsinat végzéseit tárgyaló fejedelmi tanács 1680. február 22-én Fogarason kelt végzéseit aláírták.⁵⁸ Az aláírók Rimaszombati

⁵⁰ ASALB 1875: 338.

⁵¹ Adattár I. 1965: 555.

⁵² Hörcsik 1998: 73.

⁵³ Hörcsik 1998: 66.

⁵⁴ ASAF I. 1969: 123.

⁵⁵ Adattár I. 1965: 555.; ASALB 1875: 338.

⁵⁶ Adattár I. 1965: 556.

⁵⁷ Fejes 1889: 62–64.; Hőgye–Kádár 2000: 138.

⁵⁸ Adattár I. 1965: 556.

István mellett Rozgonyi János, Kiskomáromi F. István és Zemlényi Ferenc voltak.⁵⁹ Kiskomáromi és Zemlényi Teleki Mihály támogatásával folytatták külföldi egyetemjárásaikat. Kiskomáromi 1674-től az akkor Gyulafehérváron működő sárospataki iskola diákja volt, Zemlényi 1668 körül lett a kolozsvári iskola felsőbb hallgatója. A kérdéses Rimaszombati István valószínűleg az 1665-ben vagy 1666-ban a szatmári kollégiumba beiratkozott diák lehet, aki a leideni egyetemen 1684-ben együtt tanult Kiskomáromival és Zemlényivel is. Rozgonyi János a kolozsvári kollégiumban végezte középfokú tanulmányait, 1671-ben szenior is volt, majd az említett három diákhoz hasonlóan németalföldi egyetemeken tanult. Balogh Judit 2019-ben megjelent tanulmányában irányítja rá figyelmünket azokra a folyamatokra, amelyek a fejedelmi tanács összetételének alakulását jellemezték a 17. század második felében. A fejedelmi tanács tagjai közül többen Béli Pál sikertelen összeesküvése következtében kiestek, és olyan személyek kerültek be helyükre, akik a tanács befolyásos tagjának, Teleki Mihálynak a pártfogoltjai, támogatói voltak. Feltételezhetően a négy személy a fejedelem és Teleki Mihály alumnusaiként voltak tagjai a tanácsnak, és ellenjegyezték a fejedelmi tanács szóban forgó végzését.⁶⁰

Szathmári Lázár Miklós

Szathmári Lázár Miklós neve alapján valószínűleg Szatmár városában született, születési évét is csak a leideni egyetemre történt beiratkozása alapján tudjuk megállapítani, ugyanis az anyakönyvben a neve mellett az szerepel, hogy 1635. augusztus 18-án, 28 esztendősen matrikulált, így feltehetően 1607-ben született.⁶¹ Alsóbb iskoláit Szatmáron végezte, majd 1628. július 6-án a Sárospataki Református Kollégiumba iratkozott be. A kollégium anyakönyvében a neve mellett utólagos bejegyzésként rögzítették, hogy később a Szatmári Egyházmegye esperese volt.⁶² A sárospataki diákévei és külföldi egyetemjárása közötti időszakban valószínűleg a szatmári iskola rektora lehetett, ugyanis Szócs János leideni diák 1636. október 1-jén, a leideni egyetemen tartott vitatkozását többek között Szathmári Miklósnak, a szatmári iskola volt igazgatójának is ajánlotta (RMK III 1515). Peregrinációját a leideni egyetemen kezdte, ahová 1635. augusztus 18-án iratkozott be. Itt 1636. május 28-án tartott disputációt *Disputationum Theologicarum Quarto repetitarum VIII. De Deo Patre & Deo Filio* (RMK III 1514) címmel. Külföldi egyetemjárásának következő állomása a franekeri egyetem volt, ahová 1637. február 14-én matrikulált.⁶³

⁵⁹ Zoványi 1889: 364.

⁶⁰ A kérdéses Rimaszombattal, Rozgonyival, Kiskomáromival és Zemlényivel kapcsolatos adatokra lásd: Balogh 2019: 136–137.; Hörcsik 1998: 118.; Szabó–Tonk 1992: 49–50, 58, 135.; Szalai 2018: 124–125.

⁶¹ ASALB 1875: 274.

⁶² Hörcsik 1998: 61.; Szabó–Tonk 1992: 207.

⁶³ ASAF I. 1969: 106.

Debreceni Ember Pál egyháztörténeti munkájában 1638-ban a szatmári református gyülekezet harmadik lelkipásztoraként nevezte meg, akit abban az esztendőben esperessé is megválasztottak.⁶⁴ 1639. június 25-én a Tiszántúli Református Egyházkerület Váradon tartott közssinátán szatmári elsőpappá szentelték.⁶⁵ 1640. december 22-én még biztosan Szatmáron volt lelkész, 1641-ben már Nagyecseden szolgált.⁶⁶ Ezután – a szepsi református egyházközség honlapján található jegyzék szerint – 1642 és 1645 között Szepsiben volt lelkipásztor.⁶⁷ Kazai János utrechti teológiai hallgató 1644. március 30-án tartott vitatkozását mások mellett Szathmári Lázár Miklós szepsi lelkésznek ajánlotta (RMK III 1629). A következő szolgálati helyeinek felsorolásában nem egységesek forrásaink. Zoványi Jenő és az őt forrásként felhasználó Szinnyei József szerint 1645-ben Viskén szolgált, Debreceni Ember Pál és – az ő munkáját forrásként felhasználó – Tóth Ferenc szerint már 1644-ben.⁶⁸ Czébely Lajos viski helytörténész, a viski református egyházközség 16–17. századi történetét ismertető cikkében Szathmári Lázár Miklóst 1645-ben, majd 1648 és 1650 között említi helyi lelkipásztorként. Czébely hibásan 1647-re teszi a szatmárnémeti zsinat időpontját, amelyen Szathmári Lázár mint viski lelkész vett részt. Ez alapján Viskre történő megválasztását már 1647-től számítja.⁶⁹ A zsinatot azonban 1646. június 10-én és az azt követő napokon tartották, viszont 1646. október 22-én Szathmári már biztosan ismét Szatmáron szolgált, ugyanis az iktári Bethlen Pétert Liszkafalváról temetési helyére, Nyírbátorba szállító temetési menet ezen a napon Szathmári Lázár Miklós szatmári lelkipásztor prédikációja után indult el. Október 24-én Lutsinán (Lucsivna) és november 2-án Nyíregyházán is mondott a gróf felett gyászbeszédet. Az elhangzott prédikációk még 1646-ban Váradon nyomtatásban is megjelentek a *Temetési Pompa, Melly [...] Néhai Groff Iktari Bethlen Péternek [...] 1646 esztendőben [...] Liszkafalvárol Nyir-Bátorban, temetésének helyére való meg-indításától fogva [...] celebráltatott* című beszédgyűjteményben (RMNy 2160). Forrásaink alapján 1646. december 23-án és 1647. december 8-án is szatmári lelkészként szolgált.⁷⁰

Zoványi és Szinnyei szerint 1650-ben ismét esperese lett a szatmári egyházmegyének, Debreceni Ember Pál és Tóth Ferenc vele kapcsolatosan ezt az információt nem említi. Annyi bizonyos, hogy Szathmári Lázár Nagyecsedre távozása után Medgyesi Istvánt választották a Szatmári Egyházmegye esperesévé, arra vonatkozó adatot, hogy 1650-től ismét esperes lett volna, Szepsi Korocz András 1654-ben Leidenben (RMK III 1897) és Geszti Pál franekeri diák 1656-ban kiadott disputációjának ajánlásában találunk (RMK III 1961). 1650. június 26-án, a Szatmáron tartott püspökválasztó zsinaton a Tiszántúli Református Egyházmegye püspökévé választották.⁷¹ Ezzel kapcsolatosan

⁶⁴ Debreceni Ember 2009: 436.

⁶⁵ Borovszky 1898: 634.

⁶⁶ MAMÚL X. 2010: 478.; Zoványi 1929: 105.

⁶⁷ A Szepsi Református Egyházközség lelkészeinek névsora 1563-tól: <http://www.refszepsi.sk/index.php?id=15> (letöltés: 2022. 10. 21.)

⁶⁸ Debreceni Ember 2009: 436.; Szinnyei XIII. 1909: 464.; Tóth 1812: 122.; Zoványi 1977: 573.

⁶⁹ Czébely 2017: 52.

⁷⁰ Zoványi 1929: 105.

⁷¹ Tóth 1812: 123.

Zoványi és az őt forrásának használó Szinnyei azt a megállapítást tették, hogy püspökké választották, és emellett tovább viselte az esperesi tisztét is, míg Debreceni Ember Pál ezt nem említi egyháztörténetében. Szatmári lekipásztorsága idején több peregrinus diák is megemlíttette őt disputációja ajánlásában. Decsi Gáspár 1650-ben, a franekeri egyetemen tartott vitatkozását többek között neki mint szatmári lelkésznek (RMK III 1744), Szepsi Láni Mihály 1652-ben Groningenben megvédett disputációját (RMK III 1800) Szathmári Miklós szatmári papnak, tiszáninnyi és tiszántúli szuperintendensnek, Azari Zsigmond 1654-ben Franekerben kiadott munkáját mások mellett Szathmári Lázár Miklós Szatmár város papjának, tiszáninnyi és tiszántúli püspöknek, és a előbbieken már említett Szepsi Korocz András és Geszti Pál műveiket – mások mellett – Szatmári Lázár Miklós tiszántúli szuperintendensnek és szatmári esperesnek ajánlották.

Püspökségének idején keményen fellépett a puritánus eszmék ellen. 1651. május 3-án Piskoltra zsinatot hívott egybe Medgyesi Pál és követői ellen. Az 1655. május 30-án Debrecenben tartott szinóduson Nagyari Benedek és Kovásznai Péter nagyváradai lekipásztorokat megfeddte puritánus eszméik miatt, majd még ugyanebben az esztendőben, június 18-án újra zsinatot hívott egybe, ahol eltávolította őket lelkészi hivatalukból, átadták őket a városi ítélszéknek, és csak I. Rákóczi Györgynek köszönhetően nyerheték vissza szabadságukat.⁷² Szathmári Lázár Miklós negyvenkilenc esztendő korában, 1656. január 11-én hunyt el Szatmáron.⁷³

Técsi Joó István

Técsi Joó István származási neve alapján a máramaros megyei Técső városában született, születési évét is csak feltételezni tudjuk az 1644. november 23-án a leideni egyetemre történt beiratkozása alapján, ekkor életkorát 25 évesnek jegyezték be az anyakönyvbe.⁷⁴ Ez alapján 1619-ben vagy 1620-ban született. Iskoláit Szatmáron kezdte, ahol 1635-ben lépett a hallgatók sorába, ezután tanulmányait Sárospatakon folytatta, ahol 1638. október 23-án matrikulált.⁷⁵ A sárospataki anyakönyv bejegyzése szerint ezután Bodrogkeresztúron lett rektor, ezt követően külföldi peregrinációra indult. 1644. június 21-én iratkozott be a franekeri egyetemre, de már ebben az esztendőben, november 23-án Leidenbe matrikulált az egyetem teológiai karára.⁷⁶ Itt adta ki 1646-ben *Virga Mosis* című (RMK III 1668) értekezését, amelyben a pogányoknak, törököknek, zsidóknak és különböző keresztyén felekezeteknek megértéséről ír. 1646-ban tért

⁷² Tóth 1812: 123–124.

⁷³ MAMŰL X. 2010: 478.; Zoványi 1977: 573.

⁷⁴ ASALB 1875: 355.

⁷⁵ Bura 1994: 28.; Hörcsik 1998: 68.

⁷⁶ ASAF I. 1969: 131.; ASALB 1875: 355.

haza, és Nagyváradon lett rektor.⁷⁷ 1647-ben itt adta ki *Clavis Evangelica Sive Disputatio Biblica* (RMNy 2200) című latin nyelvű munkáját, amely a tanítványaival rendezett vitatkozások gyűjteménye. A következő adatunk róla, hogy Borsai Ferenc 1650-ben az utrechti egyetemen tartott vitatkozásának (RMK III 1757) ajánlásában már váradi lelképásztorként említi meg. Szintén mint váradi lelkésznek ajánlja disputációját Pályi György 1651-ben Franekerben (RMK III 1769), Becskeházi István 1653-ban Leidenben (RMK III 1841) és 1654-ben Utrechtben (RMK III 1903).

Életének további eseményeivel kapcsolatosan nem egyezők forrásaink. Szinnyei József szerint 1654 nyara után további sorsa ismeretlen, Zoványi Jenő és Herepei János megállapítása az, hogy 1654-ben Nagyváradon elhunyt, ugyanis 1655-ben már Nagyari Benedek volt akkor a prédikátor.⁷⁸ Azonban még halálának feltételezett időpontja után is vannak hozzá kapcsolódó adataink. Nagybánya levéltárának egyik irata szerint 1655. július 19-én a református főiskolának könyveket ajándékozott, és a város 5 forintot fizetett a könyvek szállításáért. A kiadatlan irat ismerete nélkül nem tudjuk megállapítani, hogy ez ajándékozás vagy hagyatékozás volt-e.⁷⁹ Nagybányával való kapcsolatához nyújthatnak érdekes adalékot a Técsői Técsi családdal kapcsolatos adatok. Szolnok-Doboka vármegye monográfiája szerint a Técsői Técsi család őseinek, Istvánnak és testvéreinek, Györgynek és Annának 1649. február 4-én III. Ferdinánd nemességet adományozott, amelyet Szathmár vármegyében, Batizon 1652. július 9-én kihirdettek. A család Nagybányán lakott, hová Istvánt papnak választották meg, de azt nem fogadta el.⁸⁰ A nagybányai iskolának könyvet adományozó és a Nagybányára lelkésznek megválasztani kívánt István feltételezhetően ugyanaz a személy, Técsi Joó István, aki ezen adatok fényében lehet, hogy még élt a korábban már közölt 1654-es esztendő után is.

Ürményi Patai Mátyás

Ürményi Patai Mátyás életrajzát forrásaink alapján nem tudjuk tökéletesen összeállítani. Neve alapján csak valószínűsíthetjük, hogy születési helye a felvidéki Ürmény település lehetett, és születési évéről sincsenek adataink. 1642-től a Sárospataki Református Kollégium felsőbb osztályokba beiratkozott hallgatója volt. A kollégium anyakönyve szerint ezután Szatmáron lett tanító, majd külföldi egyetemjárásra indult.⁸¹ Először 1646-ban volt rektor Szatmáron, majd egy évvel később, 1647. augusztus 16-án a franekeri egyetemre iratkozott be.⁸² 1648-ban Johannes Coccejus elnöklete alatt tartott vitatkozást,

⁷⁷ Csernák 1934: 190.

⁷⁸ Adattár II. 1966: 65.; Szinnyei XIII. 1909: 1363.; Zoványi 1977: 625.

⁷⁹ Thurzó 1905: 109.

⁸⁰ Kádár 1901: 12–13.

⁸¹ Hörcsik 1998: 72.

⁸² ASAF I. 1969: 141.

amely a *Collationes de foedere et testamento Dei* című disputációgyűjteményben jelent meg még abban az esztendőben. Johannes Cloppenburg professzor a hallgatóit 1646-tól vitatkozássorozatban a szociniánus Valentinus Smalcius teológiájának cáfolatával disputáltatta. 1649-ben *Anti-Smalcius* címen egy negyven disputációt tartalmazó gyűjteményt adott ki, amely Smalcius *de munere Christi prophético* című munkája első tizenkét fejezetének cáfolatát tartalmazta, ennek huszonnegyedik előadása volt Ürményi. A gyűjtemény újabb kiadása, kibővítve az *Anti-Smalcius* második részével 1652-ben jelent meg (RMK III 6317), ebben a huszonnegyedik disputáció Ürményi, Smalcius munkája nyolcadik fejezetének cáfolata, *De promisso Spiritus Sancti* címmel.⁸³ 1648-ban két egyetem hallgatói névsorában is megtaláljuk a nevét. Valószínűleg először 1648. április 18-án a groningeni egyetem hallgatóinak sorába lépett be.⁸⁴ E feltételezést az bizonyíthatja, hogy a tőle néhány hónappal később – 1647. november 8-án – Franekerbe beiratkozott Érsekújvári Mihállyal egyszerre matriculált Groningenben, valószínűleg együtt érkeztek ide a frízöldi városból. Még ebben az évben az utrechti egyetem anyakönyvében is szerepel Ürményi neve.⁸⁵ A következő esztendőben már ismét a szatmári kollégium rektora lett. Hosszú ideig nincs adat további működéséről. Már a Szathmári Lázár Miklós életrajzi adatait ismertető fejezetben említést tettem arról, hogy 1655. május 30-án, a debreceni zsinaton a puritánus elveket valló Nagyari Benedeket és Kovásznai Pétert felfüggesztették lelkészi állásukból. A Tiszántúli Református Egyházkerület 1656. június 18-án tartott szatmári közssinátán az akkori nagybányai lelkipásztor, Ürményi Mátyás vádjai alapján ítélték el őket, és adták át őket a városi ítélőszéknek, és csak I. Rákóczi Györgynek köszönhetően nyerhették vissza szabadságukat.⁸⁶ Halálának pontos idejéről nincsenek adataink, de valószínűleg valamikor 1661 előtt hunyt el, ugyanis Matthias Hafenreffer *Templum Ezechielis* című műve 1613-as tübingeni kiadásának a Sárospataki Református Kollégium könyvtárában őrzött példányában⁸⁷ található bejegyzések szerint „A(nno) 1661 die 11. Jan(uarius) Ürmenii Matt.ne Asszonyom attá ez konyvet ajandekon Vásarhelyi Istvannak Nagy Bányán”, továbbá „Ex libris Stephani Matko K.Wasarh(elyi) 1661 Rivulini. Ex donatione Conjugis quondae R(evere)ndi D(oni) Matthiae Örményi”. A későbbi adományozásról szóló sorok mellett a könyv beszerzéséről is találunk megjegyzést a kötetben, amely szerint azt Ürményi 1648-ban két tallérért vásárolta („Ürmenyi Patt. Matth. Tall 2. 1648”).

⁸³ Postma–van Sluis 1995: 118–120, 165, 167–170.

⁸⁴ ASAG 1915: 57.

⁸⁵ ASAR 1886: 19.

⁸⁶ Adattár II. 1966: 143–144.

⁸⁷ Raktári jelzete a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában: B 38.

Összefoglalás

Tanulmányomban egy kutatás kezdeti fázisában felmerült néhány kérdésre kívántam a figyelmet ráirányítani. A szakirodalom listájából is látható, hogy forrásaink többsége a 19–20. században íródott, és ezek továbbgondolása – kevés kivétellel – azóta sem történt meg. A reformáció korának forrásadottságai nem könnyítik meg a kutató dolgát, amikor életrajzi adatok összegyűjtésére vagy egy lelkészi életpálya feltérképezésére vállalkozik. A bemutatott nyolc lelkipásztor életrajza jól mutatja ezeket a nehézségeket.

Czeglédy Ferenc életrajzában még mindig kérdéses elemként vetődik fel esperessé választásának időpontja és ezzel összefüggésben nagyecsed-i lelkészségének pontos ideje. Emellett Sátoraljaújhelyben végzett lelkipásztori szolgálatára sem találunk bizonyítékot, mint ahogy a sárospataki és királyhelmeci szolgálat közötti két esztendő eseményei is ismeretlenek számunkra. Debreczeni István életrajzi adatainak hiányossága is bizonytalanságban tartja a történéseket. A több, azonos nevű személy közül ki lehetett az a Debreczeni István, akinek könyve a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában megtalálható? Pécsváradi B. Péter kapcsán ma már külföldi egyetemi matrikulák áttekintése alapján jól megállapítható, hogy milyen sorrendben látogatta meg a felsőfokú intézményeket peregrinációja során. Prágai András életrajzához több fontos adatot a könyvtárából származó kötet alapján tudhattunk meg. Rimaszombati István korábban ismertetett életrajzával kapcsolatban pontosítással élhetünk, ha Balogh Judit 2019-ben megjelent tanulmányát alapul vesszük. Szathmári Lázár Miklós Viskről a nagyváradi lelkipásztorságra való távozásának idejével kapcsolatban vannak még mindig kérdőjelek. Técsi Joó István és Ürményi Patai Mátyás halálának pontos ideje még mindig bizonytalanságban tartja életpályáik kutatóját.

Felhasznált források

Interneten elérhető források

- Carvalho, Mário Santiago de 2020: Manuel de Góis. In: Carvalho, Mário Santiago de – Guidi, Simone (szerk.): Conimbricenses.org Encyclopedia. <http://www.conimbricenses.org/encyclopedia/gois-manuel-de> (letöltés: 2022. 10. 21.)
- Martins, António Manuel: Introductory Note to the Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Iesu. In: Carvalho, Mário Santiago de – Guidi, Simone (szerk.): Digital Encyclopedia Conimbricenses.org, Instituto de Estudos Filosóficos. <http://www.conimbricenses.org/conimbricenses-introductory-note-commentarii-collegii-conimbricensissocietatis-iesu/> (letöltés: 2022. 10. 21.)
- A Szepsi Református Egyházközség lelkészeinek névsora 1563-tól: <http://www.refszepsi.sk/index.php?id=15> (letöltés: 2022. 10. 21.)

Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei

Szombathy János 1793: *Series et biographia pastorum ecclesiae reformatae S. Patakiensis, quorum memoria hodie in superest*. Kézirattára, Kt. 42., 25–89.

Felhasznált szakirodalom

- Adattár I. 1965: Keserű Bálint (szerk.): Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei. József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézet – MTA Irodalomtörténeti Intézet, Budapest–Szeged. (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 1.)
- Adattár II. 1966: Keserű Bálint (szerk.): Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei. József Attila Tudományegyetem I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék – MTA Irodalomtörténeti Intézet, Budapest–Szeged. (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 2.)
- ASAF I. 1969: Fockema, Andreae S. T. – Meijer, Th. J. (szerk.): *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844), I, Naamlijst der studenten*. T. Wever, Franeker.
- ASAG 1915: *Album studiosorum Academiae Groninganae [1614–1914]*, uitgegeven doort het historisch genootschap te Groningen. J. B. Wolters' U.M., [Groningen].
- ASALB 1875: *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV–MDCCCLXXV, accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*. Martinus Nijhoff. [Hága].
- ASAR 1886: *Album studiosorum Academiae rheno-traiectinae MDCXXXVI–MDCCCLXXXVI. accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*. J. L. Beijers et J. van Boekhoven, [Utrecht].
- Balogh Judit 2019: Béli Pál kapcsolatrendszere az erdélyi elitben. In: Papp Klára – Püski Levente – Novák Ádám (szerk.): *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen. 123–141. (*Speculum Historiae Debreceniense* = *A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai*, 26.)
- Bod Péter 1763: *De reformationis hungaricae ministris dissertatio*. In: *Scrinium Antiquarium, sive Miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia*. Tom. VII., Pars II. Groningae–Bremae. 346–374.
- Borovszky Samu 1898: Tiszántúli ev. ref. papok 1597–1679. *Történelmi Tár*, 3. sorozat. 21. kötet. 621–652.
- Bura László (közread.) 1994: Szatmári diákok 1610–1852. [József Attila Tudományegyetem], Szeged. (*Fontes Rerum Scholasticarum*, V.)
- Czébely Lajos 2017: Adalékok a viski református egyházközség 1–17. századi történetéhez. *Együtt*, 19. évf. 2. sz. 45–57.

- Csernák Béla 1934: A református egyház Nagyváradon 1557–1660. Nagyvárad Református Egyház, Nagyvárad.
- Debreceni Ember Pál 2009: A magyarországi és erdélyi református egyház története. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2009.
- Esze Tamás 1973: Sztárai Gyulán. In: Könyv és Könyvtár, 9. évf. 89–180.
- Fegyverneki L. Izsák 1586: *Enchiridion Locorum communium theologicorum*. Basileae.
- Fejes István 1889: A Sátoralja-ujhelyi ev. ref. egyház története 1522–1889-ig. [s.n.], Sátoraljaújhely.
- Gömöri György 2005: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. ELTE Levéltára, Budapest. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14.)
- Harsányi István 1926: Miskolci Csulyak István élete és munkái 1575–1645. *Theológiai Szemle*, I. évf. 7–8. sz. 562–586.
- Hőgye István – Kádár Ferenc 2000: A hegyen épült város. A Sátoraljaújhelyi Református Egyházközség története. Református Jövőért Alapítvány, Sátoraljaújhely.
- Hörcsik Richárd 1998: A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak.
- Iratosi T. János 1637: Az ember eletenek boldogul való igazgatásának modgyáról. Lőcse.
- Iványi Béla 1988: Gönc szabadalmi mezőváros története. [Hasonmás kiad.], Gönc Községi Közös Tanács VB, Miskolc.
- Kádár József 1901: Szolnok-Dobokavármegye monographiája. V. kötet. A vármegye községeinek részletes története. Szolnok-Dobokavármegye közönsége, Dész.
- Kecskeméti C. János 1619: *Fides Iesu et Iesuitarum*. Az az az mi vrvnk Iesvs tvdomanyanak az iesuitak tudomanyaval valo öszve vetése. [Bártfa].
- Kiss Áron (összeszedte, ford. és jegyz. kísérte) 1881: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Magyarországi Protestansegylet, Budapest. (A Magyarországi Protestansegylet kiadványai, 19.; Protestáns theologiai könyvtár, 16.)
- MAMŰL IX. 2009: Kőszeghy Péter (szerk.): Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor IX. Pálffy – rénes forint. Budapest.
- MAMŰL X. 2010: Kőszeghy Péter (szerk.): Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor X. reneszánsz – Szeben nyomdászata. Budapest.
- MHSH 1908: Zedler, Gottfried – Sommer, Hans (hrsg.): *Die Matrikel der Hohen Schule und des Paedagogiums zu Herborn*. J. F. Bergmann, Wiesbaden.
- MUH II. 1886: Toepke, Gustav (bearb., hrsg.): *Die Matrikel der Universitat Heidelberg von 1386 bis 1662, Zweiter Theil, von 1554 bis 1662*. Heidelberg.
- Postma Ferenc – van Sluis, Jacob 1995: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Fryske Akademy, Leeuwarden. (Minsken en boeken, 23.; Fryske Akademy, 760.)
- Schrauf Károly 1893: A krakkói Magyar Tanulók-háza lakóinak jegyzéke (Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis) 1493–1558. MTA Irodalomtört. Bizottsága, Budapest. (Magyarországi tanulók külföldön, III.)

- Szabó András 1987: 16. századi tanárok könyvei Sárospatakon. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103. évf. 4. sz. 306–312.
- Szabó András 2017: Coetus Ungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613. Balassi, Budapest. (Humanizmus és reformáció, 37.)
- Szabó Géza 1941: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. Akademischer Verlag, Halle. (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donaauraum, Band 2).
- Szabó Miklós – Tonk Sándor 1992: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. József Attila Tudományegyetem, Szeged. (Fontes Rerum Scholasticarum, IV.)
- Szalai Ágnes 2018: A neveléspártoló Teleki Mihály. In: Tötös Áron (szerk.): Fejezetek Erdély történetéről. Erdélyi Múzeum-Egyesület – RODOSZ, Nagyvárad. 109–128. (Studia Historica Transylvaniensia, 1.)
- Szenczi Molnár Albert 1617: Postilla Scultetica. Az egész esztendő által valo vasarnapokra es fő innepekre rendeltetett euangeliumi textusoknak magyarázattya. Oppenheim.
- Szinnyei XIII. 1909: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIII. kötet. Steiner – Tély. Budapest.
- Szombathy János 1865: A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. Ref. Főiskolai Ny., Sárospatak.
- Thury Etele (szerk.) 1908: Iskolatörténeti adattár, Második kötet. Főisk. ny., Pápa.
- Thurzó Ferenc 1905: A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755. [s.n.], Nagybánya. (Művelődéstörténeti értekezések, 13.)
- Tóth Ferenc 1812: A' helvétziai vallástételt követő túl a' tiszai superintendenciában élt református püspökök élete, e' jelen való időkhig lehozva. [s.n.], Győr.
- Tóth Sámuel 1894: Adalékok a Tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 3. évf. 5. szám. 63–66.
- Zoványi Jenő 1889: A radnóthi zsinat végzései. *Protestáns Közlöny. Az erdélyi egyházkerület hivatalos közlönye*. XIX. évf. 39. sz. 362–364.
- Zoványi Jenő 1918: Czeglédi Ferencz életrajzi adatairól. *Századok*, 52. évf. 1–2. sz. 208–216.
- Zoványi Jenő 1928: Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, XII. évf. 186–219. (A magyar protestáns irodalmi társaság kiadványai, 31.)
- Zoványi Jenő 1929: Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, XIII. évf. 5–141. (A magyar protestáns irodalmi társaság kiadványai, 32.)
- Zoványi Jenő 1941: Adatok Prágai András életéhez és működéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 51. évf. 2. füzet. 180–182.
- Zoványi Jenő 1955: A marburgi egyetem magyarországi hallgatói 1859-ig. In: *Irodalomtörténet*, 43. évf. 3. sz. 344–349.
- Zoványi Jenő 1977: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának sajtóosztálya, Budapest.

RESTÁS ATTILA

Kemény János erdélyi fejedelemségének historiográfiája

A neoabszolutizmus korától a dualizmusig

Amikor Szegedy-Maszák Mihály áttekintette Kemény Zsigmond értekező prózáját, arra hívta föl a figyelmet, hogy hogyan tekintettek a történelemre a 19. század közepének–második felének irodalommal, politikával, publicisztikával vagy tudománnyal foglalkozó nemzedékei: „a történetírás és fikció két olyan ideáltípus, mely között nagyon sok átmenet létezhet” – írja Kemény Zsigmond, aki „bölcselet és leírás, célelv és teljes kétely, politikai elfogultság és tárgyilagosság kényes egyensúlyát vélte a történetírás lényegének”.¹ A leverte 1848–49-es szabadságharc után a Keményhez hasonlóan a reformkorban már komoly teljesítményt felmutató, a szabadságharcban részt vevő, majd a bukás következményeiben osztozó nemzedék tagjai – függetlenül attól, hogy Magyarországon maradt, vagy az emigrációt választotta – „a nemzet történeti tudatát próbálták ébren tartani a válságos helyzetekben”.² Ebből a szempontból lehet értékelni az önkényuralom korának két jelentős történetírói teljesítményét, melynek szerzői kezdetben külföldön, jelentős forrásoktól elvágva dolgoztak, majd hazatérve – bekapcsolódva a hazai kutatás fokozatosan kiépülő intézményrendszerébe – alapvetően járultak hozzá a magyar történetírás továbbfejlődéséhez a 19. század második felében.³ A dualizmus korának történészei is saját koruk problémáit vetítették vissza a vizsgált korszakukba, s alapvetően Magyarország közjogi viszonyai, a politikátörténet s az ország diplomáciai kapcsolatai álltak a vizsgálat középpontjában, bár a művelődés jelenségei is helyet kaptak az összefoglalásokban. A fordulatot Szekfű Gyula munkásságában is megfigyelhetjük: a fiatal bécsi történész *A magyar állam életrajzában* (1918) még a polgári Magyarország előzményeként írta le a kora újkor jelenségeit, később azonban szakított a korábbi nézetekkel. Kemény János erdélyi fejedelemségének historiográfiai bemutatásával egyrészt azt vizsgálom, hogy hogyan, milyen források felhasználásával, milyen forráskritikai módszerek alkalmazásával alakult ki a múltról szóló ismeretanyag, végső soron a régi historikusok mely megállapításai tekinthetők helyesnek, s melyek tévesnek a történettudomány mai állása szerint. Másrészt viszont azt is igyekszem föltárni, hogy a megvizsgált közel egy évszázad alatt a különböző múltértelmezések mögött milyen normák, eszmék, politikai vagy konfesszionális elfogultságok

¹ Szegedy-Maszák 1989: 341.

² Uo. 325.

³ Gunst 1995: 142.

és társadalmi érdekek álltak, amelyek meghatározták az interpretációk lehetőségét. Így azt is be lehet mutatni, hogy „hogyan építkeztek egymásra, miként alakultak, keveredtek, módosultak vagy fejlődtek”⁴ állásfoglalásaik a 19. század közepétől a 20. század elejéig néhány kérdésben a közelmúlt történetírásáig.

Szalay László és Horváth Mihály

A kiegyezést megelőző korszak egyik vezető történetírója volt Szalay László (1813–1864), aki hat kötetben írta meg *Magyarország történetét* (a kötetek többsége még külföldön jelent meg, míg az Erdélyi Fejedelemség válságos éveit tárgyaló ötödik kötet már Pesten). Gunst Péter egyrészt azt emeli ki fő érdeméül, hogy nagy hangsúlyt fektetett a diplomácia bemutatására,⁵ másrészt azt, hogy „előadása középpontjába az ország belső viszonyainak, ahogyan akkoriban mondták, az ősi alkotmánynak a bemutatását állította”.⁶ Ez a törekvést állítja párhuzamba Gunst a Deák Ferenc-i állásponttal: „Úgy vélte, a jogfolytonosság elvének felmutatása a legjobb eszköz az ország jövőjének biztosításához.”⁷ Mindezek a szempontok meghatározóak az 1657–1662 közötti események bemutatásában is. Kemény fejedelemségét több mint tíz oldalon keresztül tárgyalja. Részletesen leírja Szalay Erdély és az Oszmán Birodalom viszonyát, ahogyan azt is érzékelteti, hogy a török foglалás ellenében a magyarországi elit és az erdélyiek egyaránt igénylik a trónra lépő I. Lipót beavatkozását. Érzékelteti Szalay a bécsi döntéshozók megosztottságát („Leopold belső tanácsának egyik része hovatovább nagyobb hajlandóságot mutatott Rákóczinak tettleges segédet nyújtani vetélytársa [Barcsay] ellen, és ez úton újból nagyobb befolyást szerezni a koronának Erdélyben.”), ugyanakkor a Habsburg Birodalom külpolitikájának a prioritásait is az előbbivel ellentétes magyarázatként közli („Leopold hadai feles számmal még Dán- és Svédországokban voltak elfoglalva, visszahívásuk e pillanatban még idétlennek látszott; s ha az állandó hadak magva nem hívatik vissza, szükségesnek mutatkozott, kímélni a portát, hogy szerencsétlen hadviselés esetében, Ausztriáig vagy éppen Bécsig ne nyomuljon elé a török”).⁸ Tényleges katonai beavatkozásra – Rákóczi halála után – akkor került sor, amikor „az olivai béke már meg volt kötve, mely a lengyel-dán-svéd háborúnak véget vetett. Souches tábornok júniusban tízezer emberrel a felső Tiszához küldetett, s hivatkozással a Rákóczival kötött szerződésre, Szatmárnak Károlyi Ádámot, Kállónak Károlyi Lászlót rendelte kapitányul.”⁹

⁴ Tóth 2016: 10.

⁵ „Különösen a 16–17. századi magyar történetre érvényes ez, itt olykor mesteri diplomáciatörténeti elemzéseket nyújt.” Gunst 1995: 144.

⁶ Uo. 143.

⁷ Uo. 144.

⁸ Szalay 1857: 37.

⁹ Uo. 43.

Miután 1661. január 1-jén a szászrégeni országgyűlés a letett Barcsay helyett fejedelmé választja Kemény Jánost, Szalay idézi Keménynek azt a rendelkezéshez intézett figyelmeztetését, hogy „elkerülhetetlenül szükséges leszen, Leopolddal szövetkeznie, mert feltett szándéka a portának, Erdélyből beglerbégséget alkotni”.¹⁰ Az események előadásában azért lesz ennek a mozzanatnak kitüntetett szerepe, mert a hír megcáfolása Kemény bukásában is szerepet játszik: 1661. szeptember 14-én a török fejedelmé választotta Apafi Mihályt, akit néhány nappal később a fejedelmi jelvényekkel is feldíszítettek, s így elmúlt annak a veszélye, hogy Erdély – önálló uralkodó híján – oszmán tartománnyá süllyedjen, s élére pasát nevezzenek ki. Szalay – Szalárdira hivatkozva – közli is azt a véleményt, hogy Montecuccoli azért nem vállalta a törökkel való nyílt összecsapást, mert „titkon oly ordinanciája volt a generálnak: ha az török Erdélyben magyar fejedelmet választat, meg ne harcoljon; hanem ha occupálni akarná Erdélyt, aperto marte opponálja magát a töröknek”.¹¹ Ezért történt az, hogy Kemény és vele együtt a német sereg kivonult Erdélyből (csak Szamosújvárbán, Betlenben, Kővárban és Kolozsváron hagytak német őrséget), s „a fejedelem hadai Erdőszádnál és Kővár táján, a császáriak Aranyosmeggyesen alól Borhídnál ütöttek táborn”.¹²

Szalay is olyan történetíró, aki a következmények ismeretében, a saját jelene távlatából ítéli meg az eseményeket. Így írhatta Kemény ismételt bevonulásáról, hogy [1661.] „october 21-én fizetett hadaival és néhány ezer némettel bement Erdélybe. Későn.”¹³ A fejedelemnek az a terve is kudarcba fulladt, hogy Segesvár mellett, a nagyszőlősi ütközetben győzze le a töröktől támogatott Apafit, s 1662. január 23-án holtan maradt a csatatéren. Ugyancsak a fejedelemség történetének a teljes ismeretében fogalmazza meg – összefoglaló jelleggel – Kemény megválasztásáról, hogy „s most Erdélynek ismét választott fejedelme volt, nem olyas, kit reá tukmált a porta; de a korszak már távol vala, midőn elég erővel bírt az önállóság ezen árnyéklátának érvényesítésére”.¹⁴ Míg az előbbi esetben előre, az utóbbiban visszatekintett, s a fejedelemség hanyatlásának és virágkorának lehetőségeivel hasonlította össze Kemény helyzetét.

A másik történetíró, aki ugyancsak emigrációban kezdett bele – jelentős kortörténeti vállalkozások mellett – *Magyarország történelmébe*, Horváth Mihály (1809–1878) volt, az egykori csanádi püspök és a Szemere-kormány vallás- és közoktatási minisztere, utóbb Rudolf trónörökös történelemtanára. Összefoglalóját 1860–1863 között még Hatvani Mihály álneven Magyarországon négy kötetben adta ki, amit a kiegyezést követően – hazatérte után – hatkötetesre bővített.¹⁵ Az átdolgozás és bővítés egyik oka az volt,

¹⁰ Uo. 51.

¹¹ Uo. 60 (90. lábjegyzet) – Jellemző Szalay árnyalt elemzésére, hogy a főszövegben megadja Montecuccoli indokait is, hogy miért vonul ki Erdélyből: „A táborában kitört pestis; a korán beállott őszi esőzések; az eleség hiánya; [...] végre azon körülmény, hogy a szász városok, melyek állítólag esengve várják a német had megérkezését, máris kaput tartak a török előtt: tanácsosnak láttatik Montecuccolival, elhalsztani a hadviselést.”

¹² Uo. 60–61.

¹³ Uo. 61.

¹⁴ Uo. 53.

¹⁵ Horváth 1872.

hogy munkájába már beépíthette – mások mellett – Teleki József gróf *A Hunyadiak kora Magyarországon* című sorozatának vagy Szalay több művének az eredményeit.¹⁶ Az egyik legújabb historiográfiai összefoglalás szerint történeti szintézisének a „vezérfonala a Habsburgokkal szembeni alkotmányos önállóság, egyáltalán az alkotmányos intézményrendszer története volt”.¹⁷

Erdély történetét a magyar királyok uralkodásának rendjében beszéli el, az 1657–1662 közötti eseményeket az V. könyv harmadik fejezetében (*I. Leopold országlata a vasvári békekötésig*), ebben mintegy 5 oldal terjedelemben tárgyalja Kemény fejedelemségét. Az előzmények között részletesen beszámol II. Rákóczi György lengyelországi hadjárataról s annak katonai és politikai következményeiről, valamint Rákóczi azon törekvéseiről, hogy a török ellenében is megőrizze, illetve visszaszerezze hatalmát. Miközben az erdélyi hadsereg elpusztult vagy tatár fogságba esett, az 1657. augusztusi szamosújvári országgyűlés a hazatérő Rákóczit tette felelőssé a kudarcért, a török pedig a letételét követelte. Majd 1657. november 2-án a gyulafehérvári országgyűlésen „a beteges, szelíd Rhédey Ferencet, a csak nyolc szavazatot nyert Barcsay Ákos ellenében, oly feltétel alatt emelték a fejedelmi székre, hogy arról ismét lelépni tartozzék, ha a Konstantinápolyba s Budára küldött követeknek még sikerülne a török haragját Rákóczi irányában megengesztelniök”.¹⁸ Rákóczi tehát nem törődött bele az eltávolításába, s Horváth azt a rendekhez írott, 1658. január 26-án kelt levelét idézi, melyben „keserű szemrehányásokat tesz a rendeknek, hogy ők szegték meg a Rhédey megválasztásakor vele kötött szerződésüket, mely szerint színleg lemondott is a fejedelemségről, a rendek akkor azt ígérték, hogy iránta hívek maradnak, és sem a színleg választott fejedelem nekik, sem ők ennek magokat nem fogják hittel kötelezni”.¹⁹ Rhédey azonban lemondott, Rákóczi újból elfoglalhatta trónját, miközben a Moldva felől betörő tatár sereg nemcsak a Székelyföldet és a Barcaságot pusztította, de Gyulafehérvárt is teljesen felégette. A töröknek tehát ismét új fejedelemről kellett gondoskodni: Barcsay Ákosra esett a választásuk, akinek ugyan „nem vala nagy kedve a fejedelemségre; de nehogy a már is annyit szenvedett hazát még több nyomor érje, kénytelen lőn követtársaival együtt hódolni az alkudozni nem hajlandó ellenségnek”.²⁰ Közben beszámol Horváth azokról a diplomáciai akciókról, melynek során Rákóczi igyekszik kapcsolatba lépni a frankfurti császárválasztó birodalmi gyűlésen tartózkodó Lipóttal és a magyarországi egyházi-rendi főméltóságokkal (Lippay György érsek, Wesselényi Ferenc nádor): bár Lipót nem akarja felrúgni a törökkel kötött békét, azt meghagyja a nádornak, hogy „ha nem gátolja is fegyverkezésben a felvidéki nemességet, azt mindazonáltal ne engedje meg, hogy határaikat túllépven, Rákóczihoz csatlakozzanak”. S olvashatjuk Horváthnál azt a már Szalay által is leírt adatot, hogy a magyarországi vármegyék védelmére Rákóczi német őrséget fogad be szatmári és kállói váraiba.²¹

¹⁶ Gunst 1995: 145.

¹⁷ Erős 2015: 131.

¹⁸ Horváth 1872: 479.

¹⁹ Uo. 480.

²⁰ Uo. 488.

²¹ Uo. 489–490.

Ezen körülmények hatására azonban Rákóczi ismét elérte, hogy „Barcsay csak oly feltétellel ültetessék a fejedelmi székbe, miszerint azt, ha a törököt megengesztelnie sikerülend, neki ismét átengedje. Törekvése sikerült: a rendek [1658] október elején Segervárott tartott gyűlésükben nem ellenzik, hogy méltóságát annak idejében visszavehesse. [...] És midőn Barcsay okt. 10-én fejedelmi esküjét letette, a rendek neki ama feltétel alatt fogadtak hűséget, hogy alkalmilag ismét visszatérhessenek Rákóczi hűségére.”²²

Rákóczi pedig később is mindent elkövetett fejedelemségének visszaszerzésére. 1659. augusztus közepén „újabb nyilatkozatot írt Erdély rendeihez” ez ügyben, azonban Barcsay tanácsosai visszautasították ajánlatát.²³ Ilyen előzmények után történt, hogy Barcsay hajlandónak mutatkozott lemondani a krími fogságból éppen hazatérő Kemény János javára, s őt „a fejedelemséggel nyomban meg is kínálta”.²⁴ Ezek után Rákóczi Keményt is hasonló ajánlattal kereste meg, mint annak előtte Rhédeyt és Barcsayt: „kívánta tőle, viselné ő a fejedelemség címét, míg majd a Portát megengesztelhetik, úgy mindazáltal, hogy őt és családját minden erdélyi javainak birtokában hagyja, s az ország fontosabb ügyeiben az ő megegyeztével s akarata szerint intézkedjék; szóval: hogy a fejedelemség terhet Kemény viselje, gyümölcseit pedig ő maga szedje.”²⁵ Mivel Rákóczi, Barcsay és Kemény között nem jött létre megegyezés – bár Kemény vállalta a közvetítést a két rivális fejedelem között – a hatalom kérdésében, Barcsay a temesvári pasa oltalmába helyezte magát, Kemény pedig visszavonult a politikai élettől, elhagyta Erdélyt, s menyasszonya, Lónyay Anna aranyosmeggyesi birtokán időzött. Rákóczit a marosvásárhelyi országgyűlés 1659. szeptember 29-én harmadszorra is fejedelemmé választotta. Barcsay Szebenbe zárkózott,²⁶ ami körül az ostromzárat csak 1660. május 13-án oldották fel a budai pasa közeledésének hírére. II. Rákóczi György pedig 1660. május 22-én Gyalu és Fenes közt vívott csatát követően „Nagyváradra vitetett, hol aztán június 6-án bevégezte nagyravágyása miatt hazájára oly vészterhessé lett életét”.²⁷

Horváth Mihály mintha hőségében írná meg Erdély végzetes történetét: főszereplői állandó eposzi jelzőket kapnak: Rákóczi a „nagyravágyó”,²⁸ míg a vele szemben állók közül Rhédey a „jámbor”,²⁹ Barcsay a „félénk, lágyszívú”.³⁰ Ez az előadásmód a történel-

²² Uo. 490.

²³ „Vérének melletünk való kiontását ajánlja érettünk Nagyságod... Azt siratjuk mi mostan is, hogy vérrrel kezdé Nagyságod tartani ezt a hazát... És noha Nagyságod láttatik becsületére felette vigyázni, mindazáltal ... ország hadaival kétszer odahagyta a becsületet, s életét megtartotta hol szaladással, hol jól idején való elköltözéssel.” Uo. 493.

²⁴ Uo. 493.

²⁵ Uo. 494.

²⁶ Rákóczi a Szebenbe menekült vetélytársát kezdte ostromolni, ahol „a bosszús Barcsay víg poharazással üzé el az egész télen s tavaszon tartott ostromzárlat unalmait; mi közben az urak ezüst marháját is lefoglalta s tallérokká verette, melyek arcképét, címerét s e köriratot viselik magukon: *Serva nos Domine, quia perimus.*” Uo. 497.

²⁷ Uo. 498.

²⁸ Uo. 473, 476, 481, 489, 498.

²⁹ Uo. 481.

³⁰ Uo. 503.

met alakító szereplők esetében statikus személyiséget feltételez, és nem számol jellemük változásával vagy azzal, hogy döntéseiket hogyan alakítják a bekövetkező események.

Ugyanezek a megfontolások érvényesek Kemény János alakjának a megformálásában is. Kemény a történetben mint a lengyelországi hadjárat egyik parancsnoka tűnik fel, aki seregével tatár fogságba esik,³¹ majd az 1658. április 9-re összehívott országgyűlés eseményeiben említi őt Horváth Mihály, amikor Rákóczi a lemondásán gondolkodik, s „a Krímben raboskodó Kemény Jánostól egy levelet hoztak Rákóczihoz, melyben ez a tatárok nagy készületeiről értesítettén, szóbeli üzenettel is bővebben kérést és intetést, vonulna vissza, s ne tenné ki hazáját a róla különben el nem hárítható veszélynek”.³² A következő megjelenését, amikor rabságból való kiszabadulása után mind Barcsay, mind Rákóczi felkínálja neki a fejedelemséget,³³ már említettük.

Rákóczi halála, majd Várad elfoglalása (1660) s a Barcsay fivérek „zsarnokoskodása” vezettek el oda, hogy „most Kemény Jánost hívták meg a fejedelemségre, ki a múlt évi vásárhelyi gyűlés után Lónyay Annával, Wesselényi nádor öccsének özvegyével házasságra kelvén, Aranyosmedgyesen él vala. Kemény, miután a király segélye iránt a nádortól és Lippay primástól biztatást vőn, hajlott a felhívásra; és miután a Csákyakkal összeszövetkezett s Rákóczi hadának szétoszlott maradványait összeszedte, novemb. 20-án Erdély rendeihez egy manifestumot bocsátott ki, melyben elpanaszolván a személyén ejtett sérelmeket s ecsetelvén a haza zilált állapotát, tudokra adja, hogy fegyveresen jő az országba, annak nem romlását, hanem fennmaradását kívánván.”³⁴ E kiáltvány-nal szembesíti Horváth Barcsay válaszát: „Félünk, Csáky confoedaratusai Kgyldet is odahagyják, mint a szegény fejedelmet (Rákóczit) vízre vitték, de szomjan hagyták.”³⁵

Ezt követően Horváth Mihály elbeszélése nem tér el Szalayétól: Barcsay lemondása után Kemény Jánost 1661. január 1-jén Erdély fejedelmévé választotta a szászrégeni országgyűlés, melyen előadta, hogy „Erdély immár csak a magyar király pártfogása alatt remélheti fennmaradását”, s Wesselényi nádor és Lippay érsek levelei által „a király hatalmas védelme [is] ígérteték vala”.³⁶ Várad elvesztése után a hozzá tartozó vármegyei területek török hódoltatása is folytatódott: „Mind ez oda mutatott, hogy a török Erdélyből lassankint egy új beglerbégséget szándékozik alakítani. A rendek tehát felhatalmazták a fejedelmet, hogy a szászrégeni gyűlés után Bécsbe küldött követe, Bánffy Dénes által újra Leopold pártfogásához folyamodjék.”³⁷ Montecuccoli ugyan elérte Erdély határát, majd Majténynál egyesült Kemény csapataival, és elérték Kolozsvárt, onnan azonban újra elhagyta Erdélyt, mert értesült Apafi fejedelemmé választásáról. Horváth is Szalárdira hivatkozik: a császári vezérnek „oly utasítása volt, hogy ha a török Erdélyben magyar fejedelmet választ, vele meg ne harcoljon, s csak ha

³¹ Uo. 478.

³² Uo. 485.

³³ Uo. 493–494.

³⁴ Uo. 501.

³⁵ Uo. 502.

³⁶ Uo. 504.

³⁷ Uo. 505.

a tartományt elfoglalni akarná, álljon neki ellent”.³⁸ Ezzel megpecsételődött Kemény János sorsa, aki a nagyszőlősi ütközetben életét vesztette.³⁹

Szalay László és Horváth Mihály történetfelfogását nemcsak az határozta meg nagymértékben, hogy mindketten közjogi szemlélettel foglalkoztak Erdély történetével, azaz nagy hangsúlyt fektettek Erdély és az oszmán Porta, illetve a Magyar Királyság politikai kapcsolatára, a diplomáciai alkudozások dokumentumainak részletes bemutatására, valamint az állami intézmények, mint az erdélyi országgyűlések működésének leírására, hanem az is, hogy – a kor szokásainak megfelelően – gyakran terjengősen idéztek a fontosnak tartott iratokból is. Emellett fontos számba venni, hogy milyen forrásokra terjedt ki a figyelmük, melyek adatait építették be történeti elbeszélésükbe.

Támaszkodtak az akkor már nyomtatásban is elérhető korabeli erdélyi történetírók műveire (Szalárdi János, Joannes Bethlen, Cserei Mihály), kortársak naplóira és memoriálékra (Johann Lutsch, Nagy Szabó Ferenc, Linczigh János), a 18. századi jezsuita történetírókra (Katona István, Kazy Ferenc), I. Lipót életrajzíróira (Galeazzo Gualdo Priorato, Franz Wagner), az ekkor már megindult Magyar Történelmi Tár forrásközléseire (Rhédey László naplója), kivételesen kéziratgyűjteményekre („Latour-Thurmburg úr”, Jászay Pál), valamint nehezen azonosítható egyéb levéltári forrásokra („kancelláriai kézirat”) és néhány 19. századi történetíró nyomtatott munkáira (Szirmay Antal, Nagyajtai Kovács István, Bethlen Imre, Teleki József, valamint Horváth már Szalay műveire is).

Mind Szalay, mind Horváth szintézisének még egy jellemzőjét ki kell emelni: az évkönyv (*Annales*) jellegét; az eseményeket mindketten szigorúan időrendben adják elő, ami alig teszi lehetővé az előre és visszatekintést, a leírtak értelmezését, a történesek okainak megmagyarázását. Olvasóbarát megoldásként az aktuális év laponként a margón olvasható.

Kőváry László, Szilágyi Sándor és Salamon Ferenc

A történeti összefoglalókat az emigrációban megkezdő historikusok után három olyan történetíró munkáit tekintem át, akik a szabadságharc leverése után itthon maradtak. Bár reformkori közéleti aktivitásuk és előtanulmányaik szerényebbek, mint Szalaynak és Horváthnak, több lehetőségük volt a hazai forrásokhoz hozzáférni, s ez történetírásukban is érzékelhető.

Kőváry László (1819–1907) hat kötetben foglalta össze *Erdély történelmét* 1859–1866 között. Az V. kötetet is, melyben az I. Rákóczi György és a II. Apafi Mihály kora között megtörtént eseményeket adja elő, rövid bevezetéssel kezdi (*Még egy pár szó a fejedelmikor jellemzéséhez*), melyben mintegy történetírói elveit ismerteti.⁴⁰ Az Erdélyi Fejedelemség

³⁸ Uo. 507.

³⁹ Uo. 508.

⁴⁰ Kőváry 1863: 5–8.

történetét vázlatosan áttekintve állapíthatja meg, hogy „még elég tekintélyes kis ország arra, hogy a Magyar-királyság alkotmányos életének folytatója s fenntartója legyen”, s „mindenik fejedelem uralkodása mint egy-egy nagy jelenet szövődik Erdély történelme tragicus folyamába”.⁴¹ Míg Szalay és Horváth alig tértek ki összefoglalásaikban az ország belpolitikai helyzetére, Kőváry megállapítja, hogy „mi a belpolitikát illeti, az folyvást a régi [...] a vallásos és polgári szabadság folyvást teljes virágzásnak örvendett”. Fontos szempont, hogy „a vallásbeli türelem páratlan, mert mint másutt, itt a vallás miatt vér nem omlott”. Emellett pedig „az alkotmányos szabadság a legszabadabb köztársasági formákkal vetekedett. [...] Ily alkotmány alatt annyi volt, mint respublicában élni.”⁴² Fontos szempontként emeli ki Kőváry, hogy „a nemzeti fejdelmek e program ellen [egyszer Magyarországgal végezni: s aztán Erdélyre rontani a fejdelemséget] küzdöttek”. Kőváry szerint: „Mit tett e kis ország a vallás és alkotmányos szabadság őseinktől örökölt reliquiái fenntartására, előttünk áll; mit tettek az egyes fejdelmek, koruk e legnagyobb magyarjai, tetteik beszélnek.”⁴³

A lengyelországi hadjárat következményeit, az erdélyi sereg és Kemény János tatár fogságba esését, Rákóczi megrendült helyzetét és Rhédey Ferenc fejedelemmé választását, majd lemondását, Kemény tatár fogságból írt levelének az ismertetését, melyben tájékoztatta a rendeket, hogy a tatárok Erdélyre készülődnek, az előzőekhez hasonlóan – jórészt ugyanazokra a forrásokra alapozva – adja elő. Szintén hasonló a Rákóczi és I. Lipót közti tárgyalások leírása: a különbség csak annyi, hogy Kővárynál már itt megjelenik a Habsburg-politika kulcsa: „a portán lévő ausztriai követ, Reniger Simon azt az utasítást kapta, hogy a dolgok ily fordulatában gondja legyen, nehogy Erdély, fél Magyarország mintájára basasággá alakíttassék.”⁴⁴ Az 1658. évi nagy pusztítást (köztük Gyulafehérvárét is) nagy részletességgel írja le. Rákóczi Váradra húzódott, a török által fejedelemmé tett Barcsay pedig Belső-Erdélyben maradt. Barcsay megválasztásával kapcsolatban a jogszerűségre figyelemmel lévő Kőváry azt jegyzi meg: „hogy a porta alkotmánytapodása ellen óvásukat kijelentsék, s azt ellensúlyozzák, kijelenték, hogy csak azért fogadják el, nehogy basát tegyenek Erdélybe.”⁴⁵

Új információ az előzőekhez képest, hogy Rákóczi a bécsi udvarral párhuzamosan Rhédey Ferencsel is „szoros levelezésben állott” – e tekintetben Kőváry Teleki József grófnak a kéziratgyűjteményét is hasznosítja –, s őt „szólítja fel, hogy vegye ismét fel a fejdelemséget, majd Kemény Jánosra gondolt, ki a tatárabságból hazatérő útjában az oláhországi vajdánál mulatott”.⁴⁶ A marosvásárhelyi gyűlés azonban ismét Rákóczit választotta meg – immár harmadszorra. Kemény János ezután húzódott Aranyosmeggyesre.

⁴¹ Uo. 5.

⁴² Uo. 7.

⁴³ Uo. 8.

⁴⁴ Uo. 69.

⁴⁵ Uo. 77.

⁴⁶ Uo. 81.

Szintén új adat, hogy Rákóczi halála után Barcsay helytartói (Barcsay Gáspár és Lázár György) a „főbbeket ismét összehítták, s határozatba ment, hogy Bánffy Dénes menjen ki Aranyosmeggyesre Kemény Jánoshoz, kérje fel, hogy sógora [helyesen: feleségének volt sógora – R. A.], a nádor útján I. Leopoldtól segélyt eszközöljön”.⁴⁷

Ugyancsak újdonság az eddigiekhez képest, hogy Kőváry részletesen mutatja be a Barcsayval szemben álló székelység helyzetét, s elsőként említi – új forrásra hivatkozva – Kászoni Márton pater szerepét, akit a csíkiak Barcsay Gáspárhoz küldtek.⁴⁸

A Kemény szerepére vonatkozó ismereteket Kőváry szétszórva közli a Rákócziakról, Rhédeyről, Barcsayról szóló fejezetekben, majd 1661. január 1-jétől Apafi megválasztásáig önálló fejezetet kezd *Kemény János, fejdelem* címmel,⁴⁹ végül Kemény halálát már Apafi fejdelem uralkodásának részeként beszéli el.

Kőváry ezt a fejezetet – „minthogy Kemény János fellépése minden eddigi fejedelmink fellépésétől elüt” – önálló bevezetővel is ellátja: „Eddigi fejedelmek a Zápolyák által megalapított politikát követték, mely Erdélyt a török souzerainitása alá helyezé. Kemény János egészen ellenkezőleg a magyar királyságot viselő császári ortalomba kívánta áttenni. Vajjon eljött volt-e már ideje? vajjon a közvélemény meg volt-e nyerve az új politikának? vajjon a török kormány elég gyenge, s a császári kormány elég erős volt-e, hogy Kemény megkísértse – erre fog fejedelemkedésének története feleletet adni. Hogy nem volt akkora államférfi, mint hadvezér, azt folyvást fogjuk tapasztalni.”⁵⁰ Újszerűnek látszik Kőváry időfelfogása („eljött volt-e már ideje?”) – mintha valami, az eseményektől független idő alakítaná a történelmet – s a „közvélemény” szerepének a fölvetése is. Kőváry „államcsíny”-ként értelmezi Kemény föllépését, hiszen míg a szászrégeni országgyűlés azzal a feltétellel választotta meg, hogy „a portától semmi időben el nem szakad”, pár nappal később „a nádor és az esztergami érsek leveleit olvastatá, melyek Erdélyt felszólíták, hogy miként Báthori Zsigmond alatt, magokat császári ortalom alá bocsássák; hogy jobban indokolja, a budai basától is mutatott fel egy levelet, mely Erdélytől Bihart, Krasznát és Középszolnokot Váradhoz kívánta csatoltatni engedni.”⁵¹ Ezek után küldik Bécsbe Bánffy Dénest és pater Kászoni Mártont.⁵² Válasszal áprilisban, másodjára júniusban tértek vissza – Bánffy „gyémántos arany-keresztel”,⁵³ amint Kőváry megjegyzi –, de katonai segítséget nem hoztak; végre 1661. augusztus 30-án egyesült Kemény meggyengült serege Montecuccoliéval Majténynál,⁵⁴ ahogy Horváth Mihálynál is olvasható. Megint újszerű szempont Kővárynál a híráramlás történelmet alakító szerepének a felismerése: bár Apafit 1661. szeptember 5-én fejedelemmé választották, „Kemény mit sem tudván Apafiról, két havi bújdósás után álmai valósulásánál

⁴⁷ Uo. 99.

⁴⁸ Uo. 101.

⁴⁹ Uo. 104–116.

⁵⁰ Uo. 105.

⁵¹ Uo. 106.

⁵² Uo. 107.

⁵³ Uo. 112.

⁵⁴ Uo. 113.

látta magát”,⁵⁵ amikor szeptember közepén Kolozsvár alá érték, s „Montecucculi 56,000 ember, 54 úgúy élén kijelenté, hogy ő flge sergét, melytől a keresztény világ ügye függ, ily körülmények közt nem kockáztathatja”.⁵⁶ Kemény tehát – külső támogató híján – ismét kivonult Erdélyből, amit a török így szabadon végigrabolt, s támogatóira, bázisára nézve Kőváry azt a megállapítást teszi: „Kemény mellett senki se állt többé síkon, pártja még csak a várfalak közt tartá fenn magát”, majd az Apafi által Kisselykre hirdetett országgyűlés Keményt a hatalmától is megfosztotta november 20-án.⁵⁷

Széles látókörrrel festi meg Kőváry Erdély s benne Apafi lehetőségeit, azokat a tényezőket, amelyeken a hatalma alapulhat: „három év óta török, tatár és némettől dúlt, kipusztított haza, szétszórt nemesség, fegyverrel meghajtott székelység, üres fejedelmi pénztár, s pártoskodásban szétilált fegyveres erő volt az, mivel egyelőre rendelkezhetett; vagyis egy szétmállani indult országot kapott, melyet már csak a beavatkozni akaró szomszéd hatalmak egymástóli féltékenysége tart még fenn, melynek szervezésére oly talentum kívántatott volna, mely Erdélyt, mint egy második Svájcot semleges helyzetben tarthatta volna.”⁵⁸ A továbbiakra már csak a nagyszőlősi ütközet igen hosszadalmas leírása maradt.

A következő összefoglaló Szilágyi Sándoré (1827–1899),⁵⁹ akit már ebben az időben is felkészült történetbúvárnak tartottak; 1853-tól 14 évig a nagykőrösi református gimnázium tanára, aki a fővárosba költözve mindinkább bekapcsolódik a történeti kutatásokba, sőt azoknak egyik központi szervezője lesz; 1875-ben Thaly Kálmántól veszi át a *Századok* szerkesztését, és a Magyar Történelmi Társulat titkárának választották, 1878-ban újraindítja a Történelmi Tár című forrásközlő folyóiratot, és a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatójának nevezik ki; az 1880–90-es években a kutatások meghatározó alakja.

1860-ban jelentős tanulmányt publikált Kemény János fejedelemségéről a Budapesti Szemlében,⁶⁰ a Magyar Történelmi Tárban s egyéb folyóiratokban fontos forráskiadványokat tett közzé.⁶¹ Mintegy összegzésül jelentette meg az Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE) című sorozat 12 kötetét, amelyeket bevezetővel is ellátott. Elszórtan megjelenő forrásközlései mellett forráskiadvány-sorozatok is fűződnek Szilágyi nevéhez. Ezek a forráskiadások jelzik a dualizmus kori hazai történeti kutatások főbb csomópontjait.⁶²

Az 1860-ban megjelent cikk nem más, mint előtanulmány Szilágyi *Erdélyország története* című, 1866-ban megjelent művéhez. E történeti szintézisében Szilágyi ragaszkodik

⁵⁵ Uo. 114.

⁵⁶ Uo. 115.

⁵⁷ Uo. 116.

⁵⁸ Uo. 118.

⁵⁹ Szilágyi 1866.

⁶⁰ Szilágyi 1860a: 21–70.

⁶¹ Szilágyi 1860b, Szilágyi 1875a, Szilágyi 1880, Szilágyi 1882a, Szilágyi 1886.

⁶² A német mintát követő *Monumenta Hungariae Historica*-sorozatában az erdélyi történelem egyéb forrásaival is foglalkozott (Szilágyi 1868), a Rákócziak korát érintő kötetekben pedig Kemény Jánosra vonatkozó forrásokat is kiadott (Szilágyi 1873, Szilágyi 1874, Szilágyi 1875b, Szilágyi 1882b), valamint vannak sorozaton kívüli kötetek is (Szilágyi 1885, Szilágyi 1890–1891).

az események időrendben való előadásához; a főbb dátumokat az országgyűlések, követ-ségek, csaták és várvívások időpontja adja. A föltárt forrásokból hosszadalmasan idéz, de azokat nem értelmezi. Az események fordulópontjait azonban fölismeri, az okokat és következményeket összefoglalja, néhol a főhős motivációit is közli.

Az egyik ilyen fordulópont Kemény fellépése Barcsay ellenében. Az 1660. október 20-án megnyílt segessvári országgyűlésen történt, hogy „néhány főúr azon hírt terjeszté el, hogy Kemény János sereggel Erdély felé közeledik. Barcsay kezdetben koholtnak hitte s a terjesztőket hazaárulóknak szidalmazta, míg testvére Gáspár buzgalmában tovább ment, ő azoknak fülét, orrát levágatá. [...] A csiki fölkelők már a mozgalom kezdetén rávetették [ti. Keményre] szemeiket s meghódolás után is folytonosan bejövételét sürgeték: Rákóczinak szétvert hadai mellé állottak és vezérlete alatt akartak erdélyre menni. Az elesett fejedelemnek bujdosó párthívei hasonlóan ráfüggeszték szemeiket, kivált, miután Barcsay az egyszer nekik megadott kegyelmet újlag visszavonta. E szerencsétlenek Kemény szárnyai alatt reméltek hazájokba visszatérhetni, mert összeköttetése a nádorral Wesselényi Ferencsel kilátást nyújta német udvar pártfogására, mert a portát a Keményt kegyelő tatár cham útján megnyerhetni hitték s mert Barcsay eszélytelenségével honn a kedélyeket végképp elidegeníté.”⁶³ Ezt követően idéz Szilágyi hosszán, mintegy másfél oldal terjedelemben Kemény november 20-i manifestumából. Szilágyi szöveghelye olyan alaposan szedte össze Kemény támogatói körét, hogy R. Várkonyi Ágnes is ezt vette át, s építette be a maga szintézisébe.⁶⁴ A másik fordulópont: a nagyszőlősi csata: miért vállalta Kemény az összecsapást számottevő német segítség nélkül? Miután látszott, hogy a török s Apafi egyesült csapatai túlerőben vannak, tanácsadói „egyező véleménye odáig ment ki, hogy miután az egyesülést az ellenség létre hozta, haladéktalanul Magyarországra kellene futni. Csak Kemény ellenzette, mert a megszaladás színét kerülni akarta, habár Segesvár bevehetésének lehetetlenségéről is meggyőződött. Aznap maradni akart, másnap Berethalomnak indulandó volt, oly céllal, hogy Apafi ebesfalvi kastélyát felprédálja.”⁶⁵ Évekkel később megjelent szintézisében azonban Szilágyi az ezekhez hasonló indoklásokat elhagyja, s szinte csak az események időrendi vázát közli.

Szilágyi Sándor *Erdélyország története* című munkája lábjegyzetek nélkül jelent meg, így kevésbé hat tudományos munkának, mint eddig bemutatott kortársaié, azonban a fenti kiadványok jelzik, hogy megbízható forrásismeret állt mögötte, bár Szilágyi elbeszélői stílusa kevés teret enged az értelmezésnek; önálló értékrendszere és álláspontja alig érzékelhető, elemzései nem objektívek, túlságosan azonosul aktuális forrásaival, ezért „nézőpontja a források értékítéleteit követve szinte oldalról oldalra változik”.⁶⁶

A lengyelországi hadjáratot követő eseményeket – hogy csak a Keményt is érintőeknél maradjunk – szűkszavúan foglalja össze: az 1658. április 9-re összehívott, majd május 24-re elnapolt gyulafehérvári országgyűlésen „legelőbb Bánffy Dénes számolt be a maga

⁶³ Uo. 30–31.

⁶⁴ Vö. R. Várkonyi 1984: 19.

⁶⁵ Szilágyi 1860a: 68.

⁶⁶ Szabó 2012: 1106 (108. lábjegyzet).

követségével: »felolvasák ő felsége levelét, mely nagyon docte et artificiose volt ugyan írva, de semmi bizonyost nem tartalmazott.«⁶⁷ Aztán „a rabságból hazabocsátott Sélyei István pap s Szigethi Péter a Kemény inasa tettek jelentést: a khán már felkészült és Kemény Istenre kéri az országot, hogy a portától el ne álljon.”⁶⁷

Szilágyi szerint Barcsay fejedelemmé tételéig „Kemény Jánosnak volt reménye, hogy elnyerheti a kornytát, s e célból a tatár khán fia fejedelmi öltönyben Tergovist alá hozá, honnan ő sept. 1-éről Szigethi Pétert azon utasítással, hogy megválasztása mellett működjék, ez országba küldé”.⁶⁸ Szilágyi a történelmi személyiségek meghatározó szerepét tartja a történelem fő alakító tényezőjének. Rákóczit ő is nagyravágónak tartja,⁶⁹ mint Horváth Mihály, s Erdély vesztét két fejedelmének személyes alkalmatlanságával magyarázza: „S mind az, mitől az ország ez napon [Barcsay megválasztása] megfosztatott, két emberének bűne miatt veszté el. Ezek számára a történet lapján semmi mentség. Hol volt Rákóczi a veszély percében? Megszaladt, bujdokolt egyik várából a másikba. És mit tett Barcsay? olyas valamit, mi közel jár a hazaáruláshoz s legjobb esetben esküszegés.”⁷⁰

Mindezek nem azt jelentik, hogy Szilágyinak ne volna érzéke a közjogi szabályok, a törvényes rend, a szabadságok rendszere iránt. Ezért emelhetette ki Barcsay megválasztása idején a rendek leveléből, hogy: „»Nem tagadhatjuk – írák – mind magunknak, mind boldogtalan maradékinknak nem kicsiny szomorúságunkra lenni, hogy nagyságod fejedelmi méltóságos tisztiben való beállítása« nem az eddig megtartottszabad választás szerint, hanem a török parancsára történt. De hálát adnak Istennek, hogy őfelsége keresztény ember, s nem basa, egyszersmind köszönik, hogy ’nem nézván, mi úton-módon lépett fejedelmi tisztiben’ (azaz dacára annak, hogy kineveztetett) elfogadta a conditiókat.”⁷¹ Azt a tényt viszont csak közli, s nem értelmezi vagy indokolja, hogy „ez időben Kemény János elhagyta az országot s magyarországi uradalmaiba vonta meg magát, hol Lónyay Annával házasságra lépett”.⁷²

Az eseményekben Rákóczi halála, majd Várad elfoglalása hozott újabb fordulópontot: a Barcsaytól elfordulók s a Rákóczi-pártiak „még Várad ostroma alatt Bánffy Dénest, Kemény Jánoshoz küldték, ki a nádor testvéreinek özvegyét vevén nőül, ezzel közelebbi viszonyra lépett”. Közben „a Rákóczihoz ragaszkodó székelyek, jelesül a csíkiak s háromszékiek már nyílt lázadásban voltak, a fogságból nemrég menekült Lázár István vezérlete alatt. Ezek is Keményre gondoltak, s sept. 18-án tartott maksai gyűlésükből tőle kértek a teendők iránt utasítást.”⁷³ Szilágyi megindokolja, hogy Kemény miért fogadta el a felkérést: „Semmi kétség, hogy Kemény mind ezt tekintetbe vette, sőt éppen ezekre számított, midőn a Bánffy Dénes s a székelység hívásának engedve, mint a magyar király véence,

⁶⁷ Szilágyi 1866: 271.

⁶⁸ Uo. 275.

⁶⁹ Uo. 268, 270.

⁷⁰ Uo. 276.

⁷¹ Uo. 277–278.

⁷² Uo. 282.

⁷³ Uo. 290. – Ugyanitt említi Szilágyi pater Kászonit is.

a nádor barátja” útnak indult Erdély felé.⁷⁴ Mintha Szilágyi Sándor Kőváry már idézett kérdésére felelne:⁷⁵ a szászrégeni gyűlésben mondott beszédében elhangzottak „mutatták, hogy a személyváltozással más alakulásokat is várhatnak. De erre az ország meg volt érve s Keménynek, a nádor barátjának személye a magyarországi és németbirodalmi segílyt képviselte.”⁷⁶ Diplomáciai alkudozások során megszületett a bécsi haditerv: „egy kis csapatot, mintegy ezer embert Keménynek segílyül küldenek, mialatt két hadtestet állítanak ki, egy, mely mint repülő csapat (camp volant) gróf Starhemberg parancsnoksága alatt a Tiszához vonuljon s Keménnyel lépjen összeköttetésbe, a másik a főserég álljon meg a Dunánál. Az egész felett a főparancsnokság Montecuculi Rajmundra bízott.”⁷⁷ Az események már ismertetett menete szerint Montecuccoli 1661. augusztus 30-án egyesült Kemény hadaival, s megindultak Kolozsvár irányába, ahol értesültek Apafi megválasztásáról. Szilágyi Montecuccoli emlékiratait idézve hosszasan leírja, hogy miért nem vállalja a törökkel való ütközetet (a kortárs történetírók közül, bár ismerik az emlékiratokat, s arra hivatkoznak is, a generális érveit csak Szalay közli: „kimaradt az ígért magyar segítség, rossz volt az élelmezés, útjában mindenütt csak üres tárházakat talált, táborában kiütött a ragály, a kulcsos városok egy nevezetes része elveszett, s mi ennél rosszabb, a lakosság irántok ellenszenvvel viseltetik – még a szászok is nyíltan ellenők nyilatkoztak.”).⁷⁸ A nagyszőlősi csatáig nem sok említésre méltót talál Szilágyi.

Szilágyi az első a bemutatott történetírók közül, aki megemlíti „Portia a miniszterelnök” nevét,⁷⁹ mint aki „minden áron fenn akarta tartani a békét”,⁸⁰ Kőváryhoz hasonlóan pedig Rhédey Ferenc lemondása utáni levelezéséből is idéz, amelyek abban az időben az Erdélyi Múzeum-Egyesület őrizetében voltak.⁸¹

Salamon Ferenc (1825–1892) történeti összefoglalójában csak egy rövid bekezdést szánt Kemény Jánosnak, s az erdélyi eseményeket a bécsi politika szemszögéből ítélte meg: „Nemsokára a császári hadak eme fővezére személyesen megy Erdélybe a pasák és a török párt ellen. A pillanat kedvez volt. Ha valaha, most érkezett volt el ideje, hogy Erdélyben úgynevezett német párt támadjon. A tatárpusztítás s Erdély fejedelmválasztási jogának otromba és megalázó megsemmisítése szükségkép legmagasabbra fokozta a gyűlölséget a török ellen, s ha van erélyes hatalom, mely megtorolja a szenvedéseket s biztosítja

⁷⁴ Uo. 291.

⁷⁵ „Kemény János egészen ellenkezőleg a magyar királyságot viselő császári oltalomba kívánta áttenni. Vajjon eljött volt-e már ideje? Vajjon a közvélemény meg volt-e nyerve az új politikának?” Kőváry 1863: 105

⁷⁶ Szilágyi 1866: 292.

⁷⁷ Uo. 297.

⁷⁸ Uo. 300. – Bár leírja azt is, hogy Bécs célja nem az, hogy a fejedelmi szék Keménynek biztosítsák, „hanem átálán, hogy Erdélynek fejedelem választási joga fenntartassék”. Uo. 301.

⁷⁹ Portia herceg levéltárát használta is Szilágyi, amikor onnan közölte Keménynek az 1661. február 28-án Csáky Istvánhoz írt levelét. Mindez arra utal, hogy Csáky közvetített a fejedelem és a bécsi udvar felé. Az pedig, hogy a levél latinul íródott, világossá teszi, hogy eredetileg is Bécsbe szánták. Kemény János levele Csáky Istvánhoz, 1661. február 26; Jelentés az erdélyi ügyekről, 1661. február 26. EOE XII: 488–490, 491–494.

⁸⁰ Szilágyi 1866: 295.

⁸¹ Uo. 281

az országot a török zsarnokság ellen, nincs benne kétség, e hatalomhoz szegődik az ország. Azonban a híres Montecuculi merőben hasztalan sétát tesz Erdélyben s ismét sorsára bízva az országot, feláldozván a vele szövetségben volt fejedelmet, Kemény Jánost. A sikertelenséghez véve még az akkori zsoldosok rakoncátlanságait, ez a hadjárat csak arról győzte meg Erdélyt, hogy más út nincs a menekvésre, mint elővenni a hagyományos politikát: simulni a körülményekhez s ha áldozatokkal is újra a gyűlölt törökhöz csatlakozni.”⁸²

A 19. század második felében mind az 1848–49. évi szabadságharc és annak leverése, mind a kiegyezés fölerősítette az újkorra (kora újkorra) irányuló kutatásokat, amelyek „a polgári nemzetek állami fejlődéséhez kötődtek”, ezt a korszakot pedig „jelenük valamiféle előtörténeteként” tudták megjeleníteni.⁸³ Mind a Habsburg Monarchián belül Magyarország különállását hangsúlyozó, mind a függetlenségi politikai álláspont megtalálta a visszaigazolását a történettudományban (és viszont). Az önálló középkori Magyar Királyság hagyományait Erdély nemzeti fejedelmei vitték tovább, történetük elbeszélése során pedig mind az állami lét (az önálló fejedelemség sajátos állami intézményei), mind az Erdélyből kiinduló függetlenségi küzdelmek hangsúlyt kaphattak. A 17. század második felének eseményei pedig már a fejedelemség meggyengülését, majd megszűnését jelentették, amire a vizsgált történétírók is reagáltak – igaz, eltérő módon – szintéziseikben. A legújabb historiográfiai kutatások ugyancsak a politika- és államtörténeti tematikának a meghatározó voltát regisztrálják a 19. század második felében.⁸⁴

Acsády Ignác, Persián Kálmán és Szekfű Gyula

A millenniumi ünnepségsorozat részeként megjelenő tízkötetes ún. „millenniumi” összefoglalás egyrészt a fenti történelemfelfogás jegyében készült, másrészt szintetizálta az addig feltárt történeti anyagot. A vonatkozó kötetet Acsády Ignác (1845–1906) írta.⁸⁵ A kötetet bevezető *Előszó* azonban olyan módon adja meg a kötet témáját, hogy lehetetlen nem gondolni a vizsgált korszak és a millenniumi kor egybevetésére: így „a korona és a nemzet, a királyi hatalom és a magyarság egymáshoz való viszonyának” elmérgesedése a szabadságharcot követő megtorlással,⁸⁶ míg a szatmári béke a kiegyezéssel állítha-

⁸² Salamon 1885: 434.

⁸³ Glatz 1989: 197.

⁸⁴ Gyáni 2002: 16.

⁸⁵ Acsády 1898.

⁸⁶ „Az az ötvennégy esztendő, melyen át I. Lipót és I. József ültek Szent István trónusán, nemzeti történetünk hőskölteményének egyik legemlékezetesebb szakasza. [...] Csakhogy az örök emlékezetű eseményt véres vajúadások, romboló belmozgalmak előzték meg, kísérték és követték. E mozgalmak Lipót trónra léptével kezdődtek s csak fia, József halálával szűntek meg s végletekig elmérgesítették a korona és a nemzet, a királyi hatalom és a magyarság egymáshoz való viszonyát. Lipót trónra léptének már első évében megdőlt az a hatalmi egyensúly, melyet a bécsi béke a magyar államterületen alkotott s mely félszázadon át biztosította a magyarság legfőbb nemzeti érdekeit a császári és a török udvar túlkapásai ellen.” Acsády 1898: 5–6.

tó párhuzamba, mely „a királyi hatalom s a magyarság kibékülését” eredményezte.⁸⁷ Az Erdélyi Fejedelemség történeti szerepének a hangsúlyozását a szerző a mű elején is megfogalmazza, nézetében összekapcsolódik az államközpontúság a függetlenségi szemlélettel: „De [az Erdélyi Fejedelemség] már ez időben is elég erős volt arra, hogy történelmi hivatását az egész magyar nemzet javára háborítatlanul teljesítse. Erdély tartotta fenn az egyensúlyt a magyar állam területén, ereje, tekintélye állta útját annak, hogy a porta teljesen meghódoltassa, a bécsi udvar meg ősi intézményeitől, melyek nemzeti lételét és lelkiismereti szabadságát biztosították, megfossza az országot.”⁸⁸

Acsády az eddig ismertetett történeti anyagot beépíti szintézisébe, azonban néhány új témát és szempontot is fölvet, ami az időközben bővülő forrásismeretnek köszönhető. Ő veti fel a vallási szempontokat: az I. Lipótnál diplomáciai kapcsolatokat kereső „Rákóczi [1658] februárban Sámbar jezsuitát küldte Lippay György érsekhez s kijelentette, hogy, ha a király támogatja, ő meg a katolikus egyháznak ad kedvezményeket”.⁸⁹ Majd Barcsayval kapcsolatosan is fölmerülnek a katolikusoknak adandó engedmények, de Kemény is azért várja el a királytól a támogatást, mert „ha őt bukni hagyja, Erdély vagy a töröké, vagy olyané lesz, »ki alatt nem miséznek a paterek benn Erdélyben, csak úgy is, mint eddig«.”⁹⁰

De ismerteti Acsády a bécsi politika irányítóit is: míg elődei csak Portia herceget említik, addig ő Annibale Gonzaga herceg (az Udvari Haditanács alelnöke) és Wenzel Eusebius Lobkowitz herceg (az Udvari Haditanács elnöke) szerepét is értékeli.⁹¹ A jobb forrásadottságok miatt pedig Kemény János motivációit is jobban képes megvilágítani: míg elődei csak 1660. november 20-i manifestumától tudják adatolni újbóli politikai aktivitását, Acsády úgy tudja, hogy már szeptemberben is kész volt bemenni Erdélybe.⁹²

Acsády munkájában nyoma sincsen ismeretelméleti kételynek: úgy véli, hogy az egyre bővülő adatai segítségével a múlt mindinkább megismerhető, s a források közvetlenül kirajzolják a múlt képét.⁹³ A millenniumi *A magyar nemzet története* című összefoglalót értékelve Dénes Iván Zoltán tesz egy említést – anélkül, hogy ötletét kifejtene – az angol Herbert Butterfield *The whig Interpretation of History* (1931) című könyvére.⁹⁴ *A történelem whig értelmezése* ebben a kontextban azt jelentené, hogy a „whig történelemképben

⁸⁷ „A tömegek hősi tusája nem maradt meddő s vérükből sarjadt ki az új Magyarország, melynek alapját a királyi hatalom s a magyarság kibékülése, a szatmári pacificatio rakta le.” Uo. 7.

⁸⁸ Uo. 27–28.

⁸⁹ Uo. 65.

⁹⁰ Uo. 113.

⁹¹ Uo. 67–68, 103. – Lobkowitz szerepét az MTA annyira fontosnak tartotta, hogy levéltárának magyarországi anyagáról másolatokat is készített: Dvorzsák 1879: 260; Óváry 1901: 161–184; Lukinich 1935: 52–53.

⁹² Uo. 109.

⁹³ „[Ezen időszak] eseményeit töménytelen kútfő és irodalmi segélyforrás helyezi új megvilágításba. ez idők számos kiváló, sőt másod-, harmadrendű szereplője is értékes naplót, emlékiratot s más följegyzéseket hagyott reánk. Leveleik és okirataik meg éppen töménytelen számmal maradtak fenn s a sok becses kútfő segélyével valósággal bepillantathatunk a rég sírban porladó nemzedékek lelki világába, az események legrejtettebb titkaiba.” Uo. 7.

⁹⁴ Dénes 2015: 192.

a múltbéli történesek túlzottan is problémátlanul kapcsolódnak össze a jelenkor szellemi és politikai törésvonalaival”, vagyis Butterfield azt az angol politikatörténeti nézőpontot kritizálta, amelyben „a Magna Chartától a jelenkorig ívelő vezérfonalra igyekezett felfűzni minden történeti eseményt”.⁹⁵ A vizsgált 19. századi történetírók is egy olyan narratívát alkottak, melyben saját koruk szabadelvűségének fogalmain keresztül mutatták be a kora újkori erdélyi politikát.⁹⁶

A következő életrajzi munka – kismonográfia – Persián Kálmánnak (1878–1914), a kolozsvári egyetemi könyvtár tisztviselőjének a – mindössze 54 oldalas – doktori értekezése volt, mely a forrásokban már támaszkodni tudott az EOE megjelent köteteire és az egyéb kiadásokra,⁹⁷ emellett pedig az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a kolozsvári egyetem részére használatra átengedett gazdag levéltári és kézirati gyűjteményére (a legfontosabb ezek közül a Lónyay Annával a Wesselényi-lt.-ba került Kemény-levelezések, amelyek egy része máig kiadatlan). Persián történetiszemléletét mutatja, hogy egyrészt hisz a kutató elfogulatlan objektivitásában („saját egyéniségétől s kedvenc eszméitől menten, tisztán, híven és világosan akar rajzolni; amellett azzal a nehéz feladattal is meg kell küzdenie, hogy a jelen korszelleme el ne ragadja, bele ne sodorja abba a végzetes hibába, hogy saját korának nagyító vagy kicsinyítő üvegén keresztül bírálja meg a multakat”),⁹⁸ ugyanakkor elfogadja a 19. századi történetírók azon vélekedését, hogy témája azért tarthat számot az érdeklődésre, mert „Erdély szabadságának és a nemzeti fejedelemség”-nek a végnapjait tárgyalja.⁹⁹

A bemutatott történetírók közül Persián mutatja be legrészletesebben, legadatoltabban azt, hogy 1660. november 20-i kiáltványát megelőzően Kemény milyen előkészületeket tett a fejedelemség elnyerésére: 4 oldalon összesen 17 dokumentumra hivatkozik a lábjegyzetekben. Hasonló alapossággal jár el munkája további részeiben is – sajátosan vegyítve a dualista kor szemléletét a rankei elvekkel („ami valóban történt”).¹⁰⁰

A 20. század első felében lépett fel Szekfű Gyula (1883–1955), aki már a dualizmus utolsó éveiben is figyelmet váltott ki könyveivel (*A száműzött Rákóczi*, 1913; *A magyar állam életrajza*, 1918), történetiszemléletében – Romsics Ignác szerint – mégis a 17. század foglalta el a centrális helyet.¹⁰¹ A dualizmus utolsó évében megjelent könyvében még „a magyarság folyamatos állami önállóságának kimutatását” tartja feladatának; ez a gondolat 1867-ben nyert tetetőzést.¹⁰² A Báthoryak, Bethlen Gábor és a két Rákóczi György alatt „Erdély nemzeti és állami fejlődése – Szekfű akkori véleménye szerint – folyton emelkedő

⁹⁵ Trencsényi 2007: 14.

⁹⁶ Vö. a nemzetállami szemlélet visszavetítésének buktatóival: Pálffy 2010: 13–15.

⁹⁷ Persián 1907.

⁹⁸ Uo. 1–2.

⁹⁹ „Kemény e választással pályájának delelőpontjára jutott. Ugyanakkor Erdély szabadságának és a nemzeti fejedelemségének napnyugtához érkezett.” Uo. 16.

¹⁰⁰ „A történelemre azt a hivatalt szokás kiróni, hogy ítélkezzék a múlt felett és szolgáljon tanulságokkal az elkövetkező esztendőkre, a jelen kísérlet nem vállalkozik ilyen komoly feladatokra: mindössze azt kívánja ábrázolni, ami valójában történt.” Rankétól idézi: Koselleck 2003: 61.

¹⁰¹ Romsics 2011: 297.

¹⁰² Glatz 1988: 259.

vonlat mutat, a kis ország önálló államegyéniséggé nőtt”.¹⁰³ Szekfű az erdélyi fejedelemség egyik különös sajátosságaként értékeli, hogy „tulajdonképpen súlypontja Erdély határain kívül volt. Erdélynek állami létet és súlyt hosszabb időre csak a Felső-Tisza síksága és Felső-Magyarország kölcsönzött. Leghatalmasabb fejedelmei kivétel nélkül az Erdélyen kívül eső területekről származtak.” Várad török kézbe jutása ettől a területtől fosztotta meg Erdélyt, mely „már csak mint árnyék tengődött egész bukásáig”.¹⁰⁴ 1929-ben Bethlen Gábor fejedelemről publikált életrajzi monográfiát. Ebben azonban már „markánsan szemben állt azzal a 19. századból átörökölt [...] felfogással, mely Bethlent alkotmányos keretek között uralkodó, s a nemzeti és vallásszabadságért hadra kelő kegyes fejedelemként, magát Erdélyt pedig a modern, demokratikus Magyarország bölcsőjeként láttatták”.¹⁰⁵

A Hóman Bálint és Szekfű Gyula által közösen jegyzett *Magyar történet*, melyben Szekfű a Hunyadi Mátyástól terjedő korszakokat dolgozta fel, első kiadásban 1928 és 1934 között jelent meg hét kötetben, majd 1935–36-ban második, bővített kiadása is megjelent.¹⁰⁶ A kötetben Szekfű szakít a 19. századi narratívákkal, és II. Rákóczi György lengyelországi vállalkozásában nem a nemzeti érdekek képviselőjét látja, hanem: „Tiszta dinasztikus megfontolásokkal van itt dolgunk, melyek közt egy minden rendi befolyástól mentesített uralkodóház tagjai keresik az utakat, hogyan csatolhatnának meglevő országukhoz új tartományokat anélkül, hogy ily lépéseiket országuk szükségletei bármiképp is kívánnák.”¹⁰⁷ Az önálló Erdély bukása című fejezet mindössze háromoldalas, a tanulságot – a nemzeti liberális narratívával, de részbe saját 1918-as nézetével szemben is – a fejezet elején közli: „kiderült, hogy a törökre támaszkodó Erdély, ha az állami lét természetes attribútumait, külpolitikai célokat és eszközöket igénybe meri venni, előbb-utóbb prédájává lesz a török kéznek, mely mindegyre kész lecsapni rá.” Felhívja a figyelmet Rákóczi törvénytelen birtokszerzéseire vagy arra, hogy Erdélyben nincs az a rendiség, ami a fejedelmi hatalmat korlátozhatná.¹⁰⁸

Abban is eltér elődei történetírásától, hogy szakít az eseménytörténet hosszadalmas leírásával: Kemény János fejedelemségét összesen 12 sorban foglalja össze, bár elemzései, a motivációk feltárása is igen szűkszavú.

A több korszakot átfogó szintézisek mellett Kemény Jánosról két hosszabb terjedelmű „életrajz” született, amelyek azonban inkább tekinthetők korrajznak, mint biográfiának. Ráadásul mindkettő az 54 éves korában megválasztott fejedelem uralkodásával foglalkozik, s az azt megelőző időszakra nem tér ki. Mindkét feldolgozásra a politikai és katonai eseménytörténet dominanciája jellemző, országgyűlési határozatok, követi feljegyzések, diplomáciai jelentések, utasítások – és helyenként misszilisek bő idézésével. Társadalom- vagy mentalitástörténeti vizsgálatokra a 19. század történetírása – legalábbis Kemény korára vonatkozóan – nem vállalkozott. Míg a pályájukat a reformkorban

¹⁰³ Szekfű 1918: 94.

¹⁰⁴ Uo. 96–97.

¹⁰⁵ Romsics 2011: 298.

¹⁰⁶ A témát tartalmazó kötete: Szekfű 1935.

¹⁰⁷ Uo. 82.

¹⁰⁸ Uo. 83–84.

kezdő, idősebb nemzedék szintéziseikben hosszasan, részletezően tárgyalták Kemény János fejedelemségének eseménytörténetét, ez az érdeklődés a későbbiekben eltűnt, s Kemény neve – Persián Kálmán doktori értekezését leszámítva – már csak említésszerűen fordul elő az összefoglalásokban.

Felhasznált források

Nyomtatásban megjelent források

Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1540–1695) (EOE). I–XII. kötet, szerk. Szilágyi Sándor, MTA, Bp., 1875–1897.

Felhasznált szakirodalom

Acsády Ignác 1898: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711).

Athaeneum, Bp. (A magyar nemzet története. VII. kötet).

Dénes Iván Zoltán 2015: *A magyar nemzet története és a Magyar történet kánonjai*. In:

Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció, Bp.

Dvorzsák Miksa 1879: Magyarországi vonatkozású levelezések hg. Lobkowitz Mór raudnitzer levéltárában. *Magyar Könyvszemle*, 4. évf., 1. füzet, 254–261.

Erős Vilmos 2015: Modern historiográfia: Az újkori történetírás egy története. Ráció, Bp.

Glatz Ferenc 1988: Utószó. In: Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Dick Manó, Bp., 1918 (reprint: Maecenas, Bp., 1988) 243–263.

Glatz Ferenc 1989: Az európai és a magyarországi újkorkutatás kialakulás. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. MTA TTI, Bp., 197–209.

Gunst Péter 1995: *A magyar történetírás története*. Csokonai, Debrecen.

Gyáni Gábor 2002: Történetírásunk bécsi korszaka. In: *Történészdiskurzusok*. L'Harmattan, Bp., 13–21.

Horváth Mihály 1872: *Magyarország történelme*. V. kötet, Heckenast Gusztáv, Pesten, 2. kiadás.

Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp.

Kőváry László 1863: *Erdély történelme*. V. kötet, Ráth Mór, Pesten.

Lukinich Imre 1935: *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése*. MTA, Bp.

Óváry Lipót 1901: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. 3. füzet, MTA, Bp.

- Pálffy Géza 2010: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. História – MTA TTI, Bp. (História könyvtár. Monográfiák 27).
- Persián Kálmán 1907: Kemény János fejedelemsége. Stief Jenő és társa, Kolozsvár (Történelmi tanulmányok, LXV).
- Romsics Ignác 2011: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris, Bp.
- R. Várkonyi Ágnes 1984: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában, 1660–1711. Magvető, Bp. (Nemzet és emlékezet).
- Salamon Ferenc 1885: Magyarország a török hódítás korában. Franklin Társulat, Bp.
- Szabó András Péter 2012: „De profundis”. Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok* 146. évf., 5. sz., 1085–1160.
- Szalay László 1857: Magyarország története. V. kötet, Lauffer és Stolp, Pest.
- Szegedy-Maszák Mihály 1989: Kemény Zsigmond. Szépirodalmi, Bp.
- Szekfű Gyula 1918: A magyar állam életrajza. Dick Manó kiad., Bp. (reprint: Maecenas, Bp., 1988).
- Szekfű Gyula 1935: Magyar történet. IV. kötet. Kir. M. Egyetemi Nyomda, Bp.
- Szilágyi Sándor 1866: Erdélyország története tekintettel művelődésére. I–II. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Szilágyi Sándor 1860a: Kemény János fejedelemsége. *Budapesti Szemle* 10. évf., 21–70.
- Szilágyi Sándor 1860b: Kemény János kora és fejedelemsége, új adatokkal illusztrálva. *Magyar Történelmi Tár* (VII), 127–210.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1868: Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák Történelmi maradványai. Pest, (MHHS, 8).
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1873: Okmánytár I. Rákóczi György svéd és francia szövetségeseinek történetéhez. MTA, Bp. (MHMD, 21).
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1874: Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. MTA, Bp. (MHHD, 23).
- Szilágyi Sándor (közli) 1875a: Kemény János levelestárczájából 1649–1661. 1–7., *Történelmi Lapok*, 2. szám, 20–26.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1875b: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. MTA, Bp., (MHHD, 24).
- Szilágyi Sándor (kiad.) 1880: Kemény János és Bornemissza Pál levelezése: Az 1644–45-iki hadjárat idejéből, *Történelmi Tár*, 13–56 (első közlemény), 277–320 (második közlemény).
- Szilágyi Sándor (közli) 1882a: Kemény János és a krimiai rabok levelei. *Történelmi Tár*, 593–621.
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1882b: Okirattár Strassburg Pál 1631–1633-iki követsége és I. Rákóczi György első diplomáciai összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor, MTA, Bp., (MHHD).
- Szilágyi Sándor (szerk.) 1885: A Linzi béke okirattára. MTA, Bp., 1885
- Szilágyi Sándor (közli) 1886: Rákóczy Zsigmond és Kemény János. *Századok*, 20. évf., 720–722.

- Szilágyi Sándor (szerk.) 1887: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1658–1661). XII. kötet, MTA, Bp.
- Szilágyi Sándor (közzétette) 1890–1891: Erdély és az északkeleti háború: Levelek és okiratok. I-II., MTA, Bp.
- Tóth Gergely 2016: Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század), MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp.
- Trencsényi Balázs 2007: Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció. In: Trencsényi Balázs: A politika nyelvei. Argumentum, Bp., 13–58.

HÉJJAS FLÓRA

„New York után, félek, a világ minden más városa vidékinek fog hatni.”¹

Karinthy Ferenc utazásai az Amerikai Egyesült Államokba

Ma már gyakorlatilag alig van olyan hely a Földön, ahová ne lehetne eljutni különösen hosszabb bürokratikus eljárás nélkül. Azonban minden utazásnak keretet szab az aktuális pénzügyi vonatkozás, a munka és szabadság egyensúlya, az esetleges váratlan életesemények. A rendszerváltás előtt ezen okok bővültek még eggyel: nem lehetett akárhova, akárhogy, akárhányszor utazni. Karinthy Ferencet ez azonban nem akadályozta meg, hogy a lehető legtöbbet lásson a világból. A szocialista érában alighanem ő volt az egyik legtöbbet utazó író. Szőnyei Tamás *Titkos írás* című művében Boldizsár Iván és Illyés Gyula mellett Karinthyt is „utazó nagykövetként” nevezi meg.²

Karinthy utazásai nagy részét a Kádár-korban tette, annyira kimagaslóan és meglepően sokat kelt útra, hogy azt még ma is megirigyelhetnénk. Ezen utazások rekonstruálásához, nyomon követéséhez jelent kiváló forrást az 1967-től haláláig viszonylag folyamatosan vezetett naplója.

Milyen országokban járt? Milyen szabályok vonatkoztak rá? Felmerült benne az emigráció gondolata? Vajon írásaiban tudta hasznosítani tapasztalatait? Ezek a kérdések, amelyek foglalkoztatnak, de most elsősorban egy országra koncentrálok – az Amerikai Egyesült Államokban töltött időre. Még pontosabban a kiutazások motivációit, a szervezés és a kiutazás körülményeit vizsgálom.

A Kádár-kori utazási lehetőségekről – annak összetettségéről és árnyalatairól vagy akár összehasonlításáról a keleti tömb többi országával kapcsolatban – már több tanulmány is született.³ Ugyanúgy ahogy a különféle ösztöndíjak és az utazásban hangsúlyosan közreműködő hazai intézmények szerepéről is.⁴ Karinthy utazásainak a szervezését többször – ahogy a magyar értelmiség szinte teljes gárdájának – a Kulturális Kapcsolatok

¹ Karinthy 1993: I. kötet. 294.

² Szőnyei 2012: 497.

³ Bencsik–Nagy 2005.; Kosztricz 2015: https://archivnet.hu/politika/a_kulturalis_kapcsolatok_intezete.html (letöltés: 2023. 02. 28.); László 2021a., László 2021b., Lénárt 2012., Regio, 19. évf. 3. szám (2008.); Tóth–Péter 2018: https://mnl.gov.hu/mnl/keml/hirek/amikor_a_kulfoldi_utazas_nem_jog_volt_hanem_kivaltsag (letöltés: 2023. 02. 28.)

⁴ Somlai 2010.; Somlai 2021.

Intézete (KKI) segítette. A KKI megítélése, összefonódása a belügyminisztériumi hírszerzéssel fontos adalék az állambiztonsági kutatásokhoz.⁵ A naplóban nincs nyoma annak, hogy Karinthyt bármire is megkérték volna, bár egy bejegyzése sejteti, hogy tudja, mit várnak/várnának tőle. „Amit Boldizsár írt Amerikáról⁶, azért kelt itt olyan felháborodást, mert érzik rajta: folyton arra gondol, ki mit fog szólni hozzá, otthon a párt, itt a haverok, stb. El is érte, hogy mindenki haragszik rá. Ez áll rám is. Én is jégvártyán járok: mit szólnak hozzá odahaza a hivatalos szervek, barátok, az itteni hivatalos szervek, meghívóim, barátaim, amerikaiak, magyarok. Mert itt is úgy vannak, szidnak mindent, de ha más ejt rossz szót Amerikáról, megsértődnek.”⁷

Utazási célpontok

A külföldi utazások előnyei voltak, hogy a „világjárók” kapcsolatteremtők, az országimázs és tudástranszfer hordozói lettek.⁸ Ez Karinthy Ferencre többszörösen igaz volt. Mint már említettem, az író egyaránt sokat utazott nyugatra és keletre anélkül, hogy maga éles határvonalat húzott volna e képzeletbeli felosztáshoz.

Az államszocializmus külföldi utazásairól írt tanulmányok általánosan elfogadott álláspontja, hogy a szocialista társadalom állampolgárai számára a külföldi utazás sokkal inkább kiváltság, mint jog volt. Bár a szocialista országokba a hatvanas évektől viszonylag egyszerűbb volt kijutni, a nyugati utazások továbbra is szigorú ellenőrzések alá estek. Vagyis hiába liberalizálódott a rendszer, a nyugatra utazást kevesen engedhették meg maguknak.⁹ Karinthy naplójában ezzel szemben soha nem emeli ki, hogy a rendszeres külföldi utazások miatt kiváltságos helyzetben lett volna. Mintha nem érzékelte volna a valós helyzetét, vagy csak egyszerűen hiányozott volna belőle az önreflexivitás. De ennek akár az is lehetett az oka, hogy akadt néhány szakma, amely az átlagosnál gyakoribb külföldi utazással kecsegtetett. Ide tartoztak az írók, a művészek, a politikusok, a sportolók, a külkereskedők és az idegenvezetők is. Karinthy íróként jutott el sok országba, de exsportolóként (1959 és 1970 között az FTC úszószakosztályának elnöke volt)¹⁰ is jogosult volt utazásokra.¹¹ Így lehetséges, hogy a közegeből adódóan természetesnek vette kiváltságos helyzetét, és úgy érezhette, hogy ez naplójában nem szorul magyarázatra.

⁵ Erről lásd: Somlai 2020.

⁶ Itt Boldizsár Iván könyvére gondol, ami *New York percről percre* címmel jelent meg 1971-ben.

⁷ Karinthy 1993: II kötet. 316.

⁸ Somlai 2021: 105.

⁹ Lénárt 2012: 124.

¹⁰ Berta–Csillag 2021: https://www.nemzetisport.hu/egyeb_egyeni/az-iro-akinek-ferencvarosi-szive-volt-100-eve-szuletett-karinthy-ferenc-2829727 (letöltés: 2023. 02. 28.)

¹¹ Lénárt 2012: 124.

A legtöbb országban hosszabb időt is eltöltött (vagy többször visszatért), bőven volt lehetősége többfajta életminőséget összehasonlítani. Magyarországot a nyugati országokkal, egy nyugati országot egy keletivel, de akár egy nyugati országot egy másikkal is össze tudott hasonlítani. Ezt többször meg is tette, előnyöket, hátrányokat összesített, és konzekvenciákat vont le. Ennek ellenére számára mindvégig Magyarország volt az igazi, az etalon, a haza, amit soha semmiért nem érte volna meg elhagyni. Ennek némiképp ellentmond az az egyszeri, rendszerváltás körüli időszak, amikor egyáltalán nem tartózkodott itthon, hanem meghúzódva Olaszországból figyelte az eseményeket. De a valódi kiköltözés gondolata csak nagyon elkeseredett pillanataiban jutott eszébe.

A teljesség igénye nélkül Karinthy járt az Amerikai Egyesült Államokban (háromszor), Angliában, Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban, Skóciában, Svédországban, Ausztriában, Ausztráliában, az NSZK-ban és az NDK-ban, Törökországban, Egyiptomban, a Szovjetunióban, Jugoszláviában, Kubában, Lengyelországban. De ezeknél még egzotikusabb helyeken is megfordult, például Peruban, Brazíliában, Mexikóban, Kolumbiában. Ezen utazások egy része hivatalos út volt, máskor ösztöndíjjal utazott, de önállóan (vagy baráti meghívással) is többször intézte egy-egy útját.

Néhány utazásáról külön tanulmányt lehetne írni, ilyen a már említett 1989-es négy hónapos olaszországi ott-tartózkodás, ami éles képet fest egy olyan emberről, aki nem bírja feldolgozni, hogy vége egy világnak, pontosabban egy olyan világnak, amely számára az otthont jelentette. A Dél-Amerikában tett látogatások vizsgálata a ritkaságuk és egyediségük miatt érdemelne nagyobb figyelmet. Ugyanilyen fontosnak tartom az Amerikai Egyesült Államokban tett útjait. A következőkben ezeket igyekszem részletesebben bemutatni, mindössze egyfajta ízelítőt nyújtva egy világutazó kalandjairól és tapasztalatairól.

Első út: 1968–1969

Karinthy Ferenc háromszor járt az USA-ban. Lett volna még egy tervezett látogatása 1987-ben, ami végül nem valósult meg. Az első útja 1968 októberétől 1969 február végéig tartott. Az utazás apropóját egy családi barát meghívója adta, Bergmann Terézia, aki még Karinthy édesanyjának, Böhm Arankának volt a barátnője.¹²

A nyugati utazásokat a hatalmon lévők leginkább az útlevel-politikával szabályozták, többszörösen szűrték, illetve ellenőrizték az utazni kívánókat.¹³ Ezt támasztják alá Karinthynek azon bejegyzései, amelyeket az utazás előkészítése kapcsán írt. Tisztában

¹² Borgos 2009: 264–265.; Az, hogy tartotta a kapcsolatot Bergmann Teréziával, aki édesanyjának jó barátnője volt, Karinthy zsidóságának szempontjából is lényeges.

¹³ Lénárt 2012: 125.

volt vele, hogy egy amerikai utazást nem olyan könnyű és gördülékeny a hatóságokon keresztül elintézni, így a kézhez kapott meghívó után másnap a bürokratikus eljárás lerövidítését tervezte. Ennek megvalósítását Aczél Györgyön keresztül látta elérhetőnek. Az ominózus meghívás után másnap bement Aczél György irodájába, ahol felvázolta és tájékoztatta, mennyire fontos lenne a munkájához az utazás. Aczél biztosította róla, hogy az utazásnak semmi akadálya, megkapja az útlevelet. A megbeszélteknek megfelelően a vágyott útlevél hamar, kevesebb mint egy hónap alatt elkészült, „Amerikára kiterjesztve”.¹⁴ Ráadásul 120 napig volt érvényes. Az addig zökkenőmentesnek tűnő ügyintézés az amerikai nagykövetségen állt meg. A vízumügyeket ugyanis ott kellett kérvényezni. A papírok kitöltése során még mindenki segítőkész volt, megnyugtatták, hogy a vízumot akár aznap megkaphatja. Azonban a papírok leadása utáni ellenőrző kérdéseknél a készséges együttműködés alábbhagyott. 1968. július 10.: „Tagja vagyok-e valamely szakszervezetnek? [Kérdezték.] Csak az Írószövetségnek. És a pártnak? Nem. Nem is voltam? De igen, felelem – miért is ne felelném? Mikor? 47-től 56-ig. Egy kissé hűvösebb lesz a levegő. Kiderül, mégse lehet itt helyben megadni a vízumot, táviratozni kell Amerikába. És nem szabadon 6 hónapra adják, hanem, ha majd megadják is, csak pontos dátumra, mikor lépjek be stb. Egy kis ízelítő a világ túlsó feléből. Ahol azért lennék, mindhalálig, másodrendű állampolgár, mert 9 évig párttag voltam. Itt meg azért, mert még nem vagyok.”¹⁵ Ezzel a hidegháborús állapotra utal Karinthy, pontosabban arra, hogy az USA sokkal jobban ellenőrizte, kit enged be a keleti tömb országaiból.

A közbiztonság ellenére augusztusban megérkezett az amerikai vízum, így vált biztossá az utazás. (Ekkor szólt a KKI egy 9 hónapos írói ösztöndíjról, amely Iowa Citybe szólt. Ez végül ekkor nem valósult meg, de a második utazását ennek köszönheti majd.) Végül október 7-én Reykjavíkon keresztül érkezett meg életében először New Yorkba, ahol megkezdődött a négy hónapos élmény- és tapasztalatszerzés, a naplójában pedig részletesen elkezdte feljegyezni az amerikai hétköznapi lét másságát, sokszínűségét. Azért New York volt a célpont, mert ott lakott a szállásadója, Bergmann Terézia és férje. Végig New York jelentette a fő bázist, innen fedezte fel a többi várost.¹⁶

A napló alapján Karinthy nagyon jól érezte magát, komfortos volt számára az amerikai életstílus, amiből a lehető legtöbbet hozta ki. Ilyen és ehhez hasonló bejegyzések sokaságával találkozhatunk: „Rettentő fáradt vagyok, s mégis nagyszerű élmény az egész.” „Kezdem megszokni New Yorkot. És élvezni is.” „Egyre jobban ízlik Amerika.” „Azt hiszem, Budapest után rögtön New York következik számomra. Mármint otthonosság tekintetében. Hogy kilépek az utcára, és a kép teljesen, tökéletesen otthonos.”

¹⁴ Karinthy 1993: I. kötet. 321.

¹⁵ Uo. 231.

¹⁶ Karinthy egy lényeges megfigyelésére térnek még ki. Szinte már az első perctől kezdve felfigyelt a magyarok viszonylag nagy számára. Egy tanulmány szerint a legnagyobb számú magyar diaszpóra az Egyesült Államokban volt (megközelítőleg 1 400 000 fő). Ezen belül a fő központok (mind a mai napig): Los Angeles, New York és Cleveland városai voltak. (Gazsó 2019.) A napló erről hűen tájékoztat. 1968. október 7. „[Megérkeztem és] egy csomó ismerős, akikbe véletlenül, vagy félig úgy beleütköztem.” Karinthy 1993: I. kötet 266.

Második út: 1972

A második utazás a már említett Iowai Nemzetközi Íróprogram ösztöndíjához kapcsolódik.¹⁷ Ez volt az úgynevezett International Writing Program, vagyis az IWP. Az IWP 1967-ben jött létre, és a magyar–amerikai kapcsolatok egy sajátos fejezetére világít rá.¹⁸ A Ford-ösztöndíj mellett ez egy eddig még kevésbé vizsgált ösztöndíj-lehetőség volt, több magyar író is részt vett a programban.¹⁹ A kádári vezetés számára két szempontból is lényegesek voltak az ösztöndíjprogramok. Egyrészt a magyar résztvevőktől elvárták, hogy olyan tudományos, kulturális és műszaki tudást szerezzenek, amely a haza javára fordítható. Másrészt fontosnak tartották, hogy az 1956-os események miatt az ország nagyobb elismertséget szerezzen.²⁰

Az IWP-programnak az volt az elsődleges célja, hogy összehozza a világ íróit, megismertesse őket az amerikai társadalommal és kulturális élettel, valamint hogy megfelelő háttérrel szolgáltatson az alkotáshoz. Az írókat saját országuk kormánya küldte Kelet-Európából, Ázsiából, Afrikából, Latin-Amerikából mint nemzeti kulturális nagykövetekeket, akiknek feladatuk hazájuk kulturális értékeinek népszerűsítése volt. Így az IWP különböző „világok” találkozópontja is volt egyben.²¹ A hidegháborús, erősen megosztott gondolkodású, nemzetiségű, identitású írók ezen a megnyitott „csatornán” közeledhettek egymáshoz, kapcsolatokat teremthettek, miközben reflektálhattak különbözőségeikre. A Ford-ösztöndíjjal ellentétben, ami erős pártállami figyelem mellett működött, az IWP-t jóval kevésbé ellenőrizték szigorúan.²²

A program már 1968-ban felajánlott egy helyet egy magyar résztvevő számára, de a Kulturális Kapcsolatok Intézeténél csak 1970 tavaszán kezdtek érdemben foglalkozni a lehetőséggel.²³ Ezt az első helyet 1968-ban Karinthy Ferencnek ajánlották fel. Az erről szóló bejegyzése: 1968. augusztus 16. „Ági telefonált, üzent: megérkezett az amerikai vízum. Tehát, utazom, most már, úgy látszik biztos. Sőt, tegnap behívtak, és fölajánlottak egy 9 hónapos ösztöndíjat Iowa Citybe. De hát ez nemcsak tőlem függ.”²⁴ Végül tényleg nem Karinthy mulott, hogy ezt akkor nem sikerült megvalósítani. A programba való bekerülés nem csak központi utasítás szerint történt. Volt ugyan egy formális eljárás, amiben az amerikai és magyar hatóságok feladata a jelölés és a közvetítés lett volna, de sokszor Paul Engle saját maga, egyedül döntött a résztvevőkről. Döntésében a személyesen megismert és megbízhatónak vélt írók ajánlásaira támaszkodott.²⁵ (Eddig

¹⁷ A program kitalálója és szervezője Paul Engle amerikai költő és Hualig Nieh kínai regényíró volt.

¹⁸ László 2021b: 4–5.

¹⁹ Például: Nemes Nagy Ágnes, Szabó Magda és Szobotka Tibor, Somlyó György, Rakovszky Zsuzsa.

²⁰ László 2022: <https://ujkor.hu/content/nemes-nagy-agnes-az-iowai-nemzetkozi-iroprogramban> (letöltés: 2023. 02. 28.)

²¹ László 2021b: 5.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Karinthy 1993: 241.

²⁵ László 2022: <https://ujkor.hu/content/nemes-nagy-agnes-az-iowai-nemzetkozi-iroprogramban> (letöltés:

még nem találtam forrást arra vonatkozóan, hogy Karinthy jelölése erre az útra Paul Engle döntésének volt köszönhető, vagy „támogatott” státusza miatt jutott ki. Hogy Engle mennyire központi helyet foglalt el az általa irányított programban, és mennyire szükségét érezte, hogy valóban tartsa is a kapcsolatot a programban részt vevőkkel, Karinthy több bejegyzése is tanúsítja. 1972. 02. 02. „[Elmentünk] Paul Engle-hez, aki az egész Program kitalálója és szervezője.” 1972. 02. 26. „[...] este nagy vacsora Paul Engeléknél.”)

1971 novemberében írt újra a naplójában a lehetőségről, hogy akár egy fél vagy egy évre ki lehetne menni Iowa Citybe ösztöndíjjal. Ezekhez a bejegyzésekhez társult a lehangoló hangvétel a Kulturális Kapcsolatok Intézetéről. A KKI hetekig szorgalmazta, hogy Karinthy igent mondjon az útra, de végül szervezésbeli nehézségek miatt hátráltatták a megvalósulást. Hosszas huzavona után már majdnem törlésre került az utazás, amikor mégiscsak sikerült megoldani. Ennek a hátterét Karinthy nem részletezi, de gúnyosan megjegyzi, hogy ez tipikusan „magyar ügy”.

A program biztosította az utazást és az Iowa Cityben való elszállásolás minden költségét, valamint ösztöndíjat (havi 500 dollárt, majd a későbbiekben 1200 dollárt), emellett könyvtalványt juttatott a meghívottaknak.²⁶ Karinthy úgy látta, sokan visszaélnék ezzel a nagyvonalú szolgáltatással, aminek hangot is adott. 1972. 03. 15. „[Az írók csak háborognak, pedig] meghívják őket, repülőjegyet küldenek, itt úri módon tartják, könyvekkel tömik. Ingyen lefordítják műveiket angolra. Külön pénzt adnak könyvvásárlásra, lemezre. Mindenkinek saját szerzői estet rendeznek, nagy ünnepléssel.”²⁷

Karinthy 1972-ben a feleségével együtt érkezett meg Iowa Citybe. Az ösztöndíjért cserébe az írókkal szemben elvárás volt plenáris előadás tartása, fordítási szemináriumokon való részvétel, interjúadás a helyi és az országos sajtó számára, valamint társasági eseményeken való megjelenés.²⁸ A naplóban erről: 1972. február 08. „Én itt professzori státusban vagyok, úgy szólítanak, és jár is minden kedvezmény, és csakugyan kell is majd előadásokat tartanom.”²⁹ Érkezésük után hamar berendezkedtek, elkezdődött egyfajta „amerikai” életforma kialakítása. A program alatt az írók a Mayflower szállóban voltak elhelyezve, amihez külön lakosztály, medence is párosult. Az ösztöndíj egyéb utazásokat is támogatott az államon belül, amit Karinthyék ki is használtak. 1972. 02. 27. „A dolgozószobám falára kiragasztottam Amerika térképét. És esténként azt böngészem, hogy hová, merre utazzunk. Elméletileg az egész a miénk, és rajtunk áll, hová megyünk, van rá külön útiköltségünk. Jó érzés és nehéz választás.”³⁰

Karinthy az ösztöndíjprogram alatt eléggé autonóm módon viselkedett. Több ügyét, utazását önállóan intézte, és bár teljesítette a program elvárásait, a szükséges

2023. 02. 28.)

²⁶ László 2021b: 5.

²⁷ Karinthy 1993: II kötet 270–271.

²⁸ László 2021b: 5.

²⁹ Karinthy 1993: II kötet 258.

³⁰ Uo. 264.

minimumnál nem nyújtott többet. Inkább a tapasztalatszerzésre és az utazásokra koncentrált, hogy újra megszerezze a már egyszer megismert és megszeretett „Amerika-élményt”.

Harmadik út: 1974

A harmadik államokbeli utazás időpontja 1974 februárjára esett. A korábbiakhoz képest ez a rövid, háromhetes utazás egy munka miatt volt esedékes. Karinthy jelölte Illyés Gyulát az International Books Abroad irodalmi díjra (ez ma Neustadt Nemzetközi Irodalmi Díj), amelynek központi helye Oklahoma állam volt. A díjat 1969-ben alapították, azóta már több névváltoztatáson is keresztülment. Egyike azon kevés nemzetközi díjnak, amelyekre költők, regényírók és drámaírók egyaránt jogosultak. Az irodalmi Nobel-díj után a legrangosabb nemzetközi irodalmi díjnak tekintik, sőt gyakran „amerikai Nobelnek” nevezik. A díjra bármely nyelven író élő szerző jogosult, ha munkájának legalább egy része elérhető angolul.³¹ A díjat két évente ítélte (mind a mai napig) oda közösen az *Oklahomai Egyetem* (University of Oklahoma) és nemzetközi irodalmi kiadványa, a *World Literature Today*. Székhelyük az USA közepén fekvő Oklahoma állam, ezen belül pedig a főváros, Oklahoma City.³²

Az, hogy miért Karinthyt választották zsűritagnak, és ő miért Illyés Gyulát jelölte a díjra, több kérdést is felvet. Arra vonatkozóan, hogy miért őt kérték fel jelölőnek és zsűritagnak Magyarországról, még keresem a forrást. Karinthy Ferenc hagyatékában azt a levelet találtam meg, amit Rosta Endrének³³ írt a meghívással kapcsolatban. A levélben az áll, hogy a *Books Abroad* amerikai folyóirat kereste meg őt a zsűrizéssel kapcsolatban, de arra, hogy miért pont őt választották, ez a levél nem ad választ.³⁴ De feltételezhető, hogy Karinthy több ismeretségre is szert tett a két korábbi útja során, így eshetett rá a választás. A másik érdekes kérdés, hogy vajon miért Illyés Gyulát jelölte a díjra. Hiszen jelölhette volna akár Déry Tibort, Pilinszky Jánost vagy akár Szabó Magdát is. A választ valószínűleg Illyéshez és a népi írókhoz való viszonyában kereshetjük. Karinthy látványosan közeledett a népi írók felé, aminek okaira itt most nem tudok hosszan kitérni. A lényeg, hogy Karinthy saját zsidóságát nem tudta elfogadni, kevésbé kereste az úgynevezett „hozzá közel álló” urbánus köröket. A népiekkel való szorosabb barátsága magyarságtudatának hangsúlyozása szempontjából lényeges. A napló fontos része az Illyéssel való jó kapcsolat. Karinthynek mind irodalmi, mind személyes szempontból nagyon fontos volt az író, így érhetővé válik a jelölés is.

³¹ The Neustadt Prizes: <https://www.neustadtprize.org/> (letöltés: 2023. 02. 28.)

³² Uo.

³³ Ebben az időben Rosta Endre volt a Kulturális Kapcsolatok Intézetének vezetője.

³⁴ PIM V.5720/88

Karinthy utazás előtti problémájának többször hangot adott, ugyanis Illyés Gyula a napló tanúsága szerint ódzkodott az utazástól, félt, hogyha megnyeri a díjat, nem fog tudni kiutazni.³⁵ Illyés saját naplójában ugyan nem ír az esetről, de január-február táján feljegyezte, hogy beteg, depressziós, és egy műtét is várt rá.³⁶ Így érthető, hogy egy ekkora utazást nem biztos, hogy szeretett vagy tudott volna vállalni.

A személyes jelenlét kérdése azért volt fontos, mert a díj alapszabálya az volt, hogy azt csak személyesen lehet átvenni. A díj ekkor 10.000 dollárt ért. A The Neustadt Prizes oldalán egészen a kezdetektől fel vannak tüntetve a jelöltek, valamint a döntőbizottság tagjai is. Itt könnyen megtalálhatjuk 1974-et, átnézhetjük, kivel kellett „versenyeznie” Illyésnek, valamint Karinthy zsűritársairól is képet kaphatunk.³⁷

Karinthy utazásának intézésében újfent a Kulturális Kapcsolatok Intézete segített – volna –, de Karinthy teljes csődnél titulálta a munkájukat, végkövetkeztetése pedig az volt, hogy egyedül könnyebb bármit elintézni, mint a KKI-nek a segítségével.

Ez az utazás a nívós irodalmi díj hátterébe, a döntéshozatali folyamatba enged bepillantást. A döntési folyamat két napig tartott, a jelöltek bemutatása és méltatása után kezdődött a szavazás. A szavazás többkörös volt, Illyés az utolsó előtti körben esett ki. 1968. február 8. „Szépen kiesnek a keleti jelöltek. Előbb Stancu,³⁸ majd Seghers.³⁹ Az utolsó előtti fordulóban Illyés is, hiába küzdöttem érte. Igaz zűr lett volna, ha megnyeri a díjat, mert személyesen kell átvenni, s ő ettől húzódozik.”⁴⁰ Ebben az évben a díjat végül (Karinthy ellenszavazata ellenére) Francis Ponge francia író és költő kapta.⁴¹ A maradék két hétben Karinthy „átszaladt” néhány városba, néhány ismerőshöz, útba ejtette többek között Houstont, Miamit, New Yorkot, majd onnan utazott haza.

A hazaérkezése után beszámolt egy levélben a Művelődési Minisztérium Irodalmi Osztályának, amiben összefoglalta utazási élményeit, kitért a nyertesre, illetve arra, hogy több amerikai városban megfordult, és neves személyekkel igyekezett megismerkedni és jó kapcsolatot teremteni.⁴²

³⁵ Érdekeség, hogy mint az Irodalmi Nobel-díjnál, ezt a díjat sem egy bizonyos műért ítélik oda, hanem az író több művéért együtt.

³⁶ Illyés 1990: 18–19.

³⁷ Neustadt Jurors (1970 – present) – Neustadt Prizes ; Neustadt Finalists (1970 – present) – Neustadt Prizes (letöltés: 2023. 02. 28.)

³⁸ Zaharia Stancu Romániából.

³⁹ Anna Seghers a Német Demokratikus Köztársaság képviselőjében.

⁴⁰ Karinthy 1993: III kötet 15.

⁴¹ Francis Ponge francia esszéista és költő, Magyarországon kevésbé ismert, de a 20. századi francia líra kiemelkedő alakja volt.

⁴² PIM V. 5720/88

Kitekintés és összefoglalás

Rövid kitekintésként összefoglalnám Karinthy utazással kapcsolatos írásait vagy az olyan műveit, amelynek alapjait utazásából merítette. Ennek legfontosabb képviselője – és az USA-beli utazás fontos hivatkozása – az *Epepe* című regény. Az *Epepe* főszereplője egy Budai elnevezésű nyelvészprofesszor, aki egy konferenciára tartva a repülőtéren rossz repülőgépre száll, és egy számára teljesen ismeretlen metropoliszba érkezik, ahol senkit és semmit nem ért. Sem a várost, sem a nyelvet, sem a kultúrát nem ismeri fel. A művet az utópisztikus regények sorába lehetne sorolni, amelyben a nagyvárosi körforgás és a globális világ embertelensége, érthetlensége tükröződik. Karinthy elmondása szerint az ötlet az utazásai során jutott eszébe, egészen pontosan: 1983. október 14. „[Moszkva] Városnézés, ronda esős időben, a szokásos látnivalók, de a zuhogó eső miatt csak a Vörös téren és az Ukrajna Hotelnél szállunk ki. Az utóbbi azért volt érdekes, mert 1966-ban ott laktam majdnem egy hónapig, és akkor jutott eszembe az Epepe témája, emlékeim szerint, rögtön el is kezdtem jegyzetelni.”⁴³ Az első amerikai út is elsősorban ezt a célt szolgálta, leginkább New York feleltethető meg az *Epepe* világának helyszínéként.

Utazásai ihlették több kisregényét: *Marich Géza utolsó kalandja*, ami Krétán játszódik, *Alvilági napló*, ami Korfun, *X utolsó kalandja* (más címmel *Szárd kalauz*), melynek helyszíne Szardínia. *Mediterrán napló* címmel pedig a naplóból adott ki részleteket, kicsit átszerkesztve. Ez a ciprusi utazását eleveníti meg és teszi az irodalom részévé. Ezek egyben 1985-ben jelentek meg Óvilág és Újvilág címmel.⁴⁴

Karinthy Ferencnek lételeme volt az utazás. Jelen tanulmányban mindössze az Amerikai Egyesült Államokba tett utazásainak motivációit, kiutazásának körülményeit, nehézségeit tekintettem át. Az írást kiindulópontnak szánom további elemzésekhez. Az utazások további, még részletesebb elemzése hozzájárulhat a Kádár-kori utazási lehetőségek újabb vizsgálatához, akár a Ford-ösztöndíj, IWP-program vagy a szabadidős utazások kutatóinak szolgálhat plusz információval. Továbbá a Kulturális Kapcsolatok Intézetének elemzéséhez is hasznos lehet.

Karinthynak jóval tágabbak voltak az utazási lehetőségei, mint egy „átlagos” állampolgárnak. Ez a kivételezett pozíció azonban nincs exponálva a naplóban, néhány kivételtől eltekintve az író természetesnek könyveli el élethelyzetét. De talán éppen ezért a napló kiemelkedő és jobban sikerült részét képezik ezen úti beszámolók, széles panorámát nyújtva a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek legkülönbözőbb országairól.

⁴³ Karinthy 1993: III. kötet 218.

⁴⁴ Karinthy 1985.

Felhasznált források

Múzeumi források

Petőfi Irodalmi Múzeum Levéltára (PIM)

V.5720/90 (Rosta Endre levelezés)

V. 5720/88 (Művelődési Minisztérium Irodalmi Osztály)

Nyomtatásban megjelent források

Karinthy Ferenc 1993: Napló I-III. (Sajtó alá rendezte Jovánovics Miklós) Littoria Könyvkiadó, Bp.

Karinthy Ferenc 1985: Óvilág és Újvilág. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

Illyés Gyula 1990: Naplójegyzetek 1973–1974. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

Felhasznált szakirodalom

Bencsik Péter – Nagy György 2005: A magyar úti okmányok története. 1945–1989. Tipico Design, Bp.

Berta Mihály – Csillag Péter 2021: Az író, akinek ferencvárosi szíve volt – 100 éve született Karinthy Ferenc. *Nemzeti Sport* https://www.nemzetisport.hu/egyeb_egyeni/az-iro-akinek-ferencvarosi-szive-volt-100-eve-szuletett-karinthy-ferenc-2829727 (letöltés: 2023. 02. 28.)

Borgos Anna 2009: „Az irodalom vetélytársa” Karinthy né Böhm Aranka. Budapesti Negyed. 2009. ősz. 65. szám, 264–265.

Gaszó Dániel 2019: A magyar diaszpóra intézményesülésének és anyaországi viszonyainak története. In: Ambrus László – Rakita Eszter (szerk.): Amerikai magyarok – magyar amerikaiak. Új irányok a közös történelem kutatásában. Líceum Kiadó, Eger.

Kosztricz Anna 2015: A Kulturális Kapcsolatok Intézete. *Archivnet* 15. évf. https://archivnet.hu/politika/a_kulturalis_kapcsolatok_intezete.html (letöltés: 2023. 02. 28.)

Lénárt András 2012: „A szocializmus külföldi útjain.” Idegenvezetők visszaemlékezései a szervezett utazásokra. *Múltunk* 1-2. sz. 122–139.

László Szabolcs 2021a: „Az új kalandozások kora”: a Kulturális Kapcsolatok Intézetének működése az 1960–70-es években. In: Lengvári István (szerk.): Egyetem és társadalom 3. Felsőoktatási intézményeink külkapcsolatai a 20. században. A 2020. november 12-én tartott konferencia előadásai. Egyetemi Levéltár. Pécs. 63–86.

László Szabolcs 2021b: Értjük Egy-mást. Kelet-Európa és a globális Dél írói az Iowai Nemzetközi Íróprogramban. *Korunk* 32. évf., 4. sz. 4–12.

- László Szabolcs 2022: Nemes Nagy Ágnes az iowai Nemzetközi Íróprogramban. Újkor <https://ujkor.hu/content/nemes-nagy-agnes-az-iowai-nemzetkozi-iroprogramban> (letöltés: 2023. 02. 28.)
- Regio*, 19. évf. 3. szám (2008.)
- Somlai Katalin 2010: Kiutazása érdekünkben áll. A Nyugatra utazó ösztöndíjasok és a hírszerzés kapcsolatai a Kádár-korszakban. In: Kozák Gyula (szerk.): Kádárizmus. Átereszek. *Évkönyv XVII.* 1956-os Intézet, Bp. 241–262.
- Somlai Katalin 2020: Nyugati tapasztalatszerzés állambiztonsági béklyóban: az Akadémia főrezidentúra. In: Rainer M. János (szerk.): „Hetvenes évek”. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet Alapítvány. Bp. 219–266.
- Somlai Katalin 2021: Amerikából jöttek, híres mesterségük: Fordosok. A Ford Alapítvány ösztöndíjas programjában résztvevők karrieríve: szubelitből az elitbe. In: Rainer M. János (szerk.): Elit és szubelit a Kádár-korban – közelítések. 1956-os Intézet Alapítvány. Kronosz, Bp.–Pécs. 103–164.
- Szőnyi Tamás 2012: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet I-II. Noran Könyvesház, Bp.
- Tóth-Péter Veronika 2018: Amikor a külföldi utazás nem jog volt, hanem kiváltság. Magyar Nemzeti Levéltár, Komárom-Esztergom Megyei Levéltára. 2018. https://mnl.gov.hu/mnl/keml/hirek/amikor_a_kulfoldi_utazas_nem_jog_volt_ha_nem_kivaltság (letöltés: 2023. 02. 28.)
- The Neustadt Prizes. <https://www.neustadtprize.org/> (letöltés: 2023. 02. 28.)

A kötet szerzői

Éger Gábor

A disszertáció témája: Református lelkészi könyvtárak töredékei a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában a magyar reformáció virágkorából (1560-1671) a lelkészi életpályák tükrében

Témavezetők: Verók Attila, Dienes Dénes

Gyebnár Kristóf

A disszertáció témája: Nógrád(-Hont) vármegye közigazgatási tisztviselői és a politikai átmenetek, 1938–1950

Témavezető: Valuch Tibor

Héjjas Flóra

A disszertáció témája: Közélet, mindennapok, személyesség Karinthy Ferenc naplóiban

Témavezető: Ständeisky Éva

Kis József

A disszertáció témája: Borsodi államellenes szervezkedések a Rákosi-korszak idején

Témavezető: Rainer M. János

Kiss Lajos

A disszertáció témája: Az Alaghy és Mágócsy családok térnyerése Abaúj vármegyében a 16. század második felében

Témavezető: Vargáné dr. Balogh Judit

Kiszely Tóth Anett

A disszertáció témája: A magyar arisztokrácia kulturális és történelmi öröksége a 19–20. században

Témavezetők: Valuch Tibor, Verók Attila

Lengyel Ákos

A disszertáció témája: A komáromi nemesi társadalmi réteg vizsgálata. Komáromi szekeresgazdák a 19. században

Témavezető: Pap József

Luterán-Turi Sarolta

A disszertáció témája: A Széchyek a 16–17. században

Témavezető: Borbély Zoltán

Restás Attila

A disszertáció témája: Kemény János erdélyi fejedelem (életrajzi monográfia)

Témavezetők: Vargáné dr. Balogh Judit, Szabadi István

Sherif Reda Abushanab

A disszertáció témája: Egyptian Hungarian relations, 1981–2011 (President Mubarak period)

Témavezető: Guszmann Gergely

Stefán Antal Krisztián

A disszertáció témája: A szervezett bűnözés (ki)alakulása Borsod(-Abaúj-Zemplén), Heves és Nógrád megyékben, 1945–1967

Témavezető: Rainer M. János

Tóth Orsolya

A disszertáció témája: Erdély-kép(ek), történelemszemlélet(ek) és „megosztott emlékezet” az erdélyi regionális irodalmak és azok német recepciója tükrében

Témavezetők: Verók Attila, János Szabolcs

